

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

16. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA
ÇOCUKLUK: KINALIZÂDE ALİ EFENDİ’NİN
AHLAK-I ALÂÎ’Sİ İLE ABDÜLLATİF
KARAMÂNÎ’NİN ÂDÂB-I MENÂZİL’İNDE
ÇOCUKLAR

Sevinç ZENGİN

2501171057

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK

İSTANBUL — 2021

ÖZ

16. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA ÇOCUKLUK: KINALİZÂDE ALİ EFENDİ’NİN AHLAK-I ALÂÎ’Sİ İLE ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ’NİN ÂDÂB-I MENÂZİL’İNDE ÇOCUKLAR

SEVİNÇ ZENGİN

Batı’da 1960’lı yıllarda başlayan çocuk ve çocukluk tarihi araştırmaları, ülkemizde son yıllarda ilgi gösterilen alanlardan biri olmuştur. Osmanlı Tanzimat sonrası döneme (19. ve 20. yüzyıl) yoğunlaşan çocukluk tarihi araştırmalarına son yıllarda Osmanlı’nın erken modern dönemi de dâhil edilmiştir. Osmanlı arşiv kaynakları, mahkeme kayıtları, fetva mecmuaları, Abdülatif Karamânî’nin telif ettiği Âdâb-ı Menâzil gibi ahlak ve terbiye kitaplarından elde edilen bilgiler sayesinde, 16. yüzyıl Osmanlı toplum hayatındaki çocuklara yönelik bir bilgi birikimi oluşmaya başlamıştır. Bu birikimi okumak, Osmanlı toplumunun çocuk ve çocukluk algısının, çocukların hangi idealler etrafında yetiştirildiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu yüksek lisans tez çalışması, “çocuk ve çocukluk tarihi” araştırmalarında 16. yüzyıl Osmanlı çocuklarına yer açma amacını taşımaktadır. Dönemin resmi kaynakları dışında kaleme alınan ahlak eserlerine de başvurularak tarihin bir öznesi olan çocuklar görünür kılınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdülatif Karamânî, Âdâb-ı Menâzil, Osmanlı’da çocuk, çocuk ve çocukluk tarihi, çocuk terbiyesi.

ABSTRACT

CHILDHOOD IN 16TH CENTURY OTTOMAN SOCIETY: CHILDREN IN KINALIZADE ALI EFENDÎ'S AHLAK-I ALÂÎ AND ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ'S ADÂB-I MENÂZİL

SEVİNÇ ZENGİN

Studies on child and childhood history, which started in the 1960s in the West, have been one of the areas of interest in our country in recent years. In recent years, the Early Modern Period of the Ottoman Empire has also been included in the studies of childhood history focusing on the post-Ottoman Tanzimat period (19th and 20th centuries). Thanks to the information obtained from Ottoman archive sources, court records, fatwa magazines, and ethics and education books such as Âdâb-ı Menâzil, which was written by Abdüllatif Karamanî, an accumulation of knowledge for children in the 16th century Ottoman social life began to emerge. Reading this knowledge will contribute to the understanding of the child and childhood perception of Ottoman society and the ideals around which children were raised. This master thesis study aims to make a place for 16th century Ottoman children in the research of “child and childhood history”. By referring to the moral works written outside the official sources of the period, children who are the subjects of history will be made visible.

Keywords: Abdüllatif Karamanî, Âdâb-ı Menâzil, Ottoman children, child and childhood history, upbringing of children.

ÖNSÖZ

Bu tez ile Osmanlı tarihçiliğinde kendine yeterince yer bulamayan 16. yüzyıl toplum hayatının çocuklarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Çocukların kendilerinden geriye yazılı kaynak ve eşya bırakmaması nedeniyle, çocuklarla ilgili bilgilere yetişkinlerin ürettiği belgeler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Yetişkin bakış açısını yansıtan bu belgeler, her ne kadar çocukların düşünce ve duygularını ifade edemese de, toplumun çocuk ve çocukluk algısı hakkında önemli fikirler vermektedir.

Batı’da Philippe Ariès’le 1960’larda başlayan çocukluk tarihi araştırmalarına ülkemizde de son yıllarda ilgi gösterilmeye başlanmıştır. Osmanlı çocuklarının tarihi araştırılırken başvurulacak kaynaklar sınırlıdır. Bu kaynaklardan ilk grup devletin ürettiği resmi belgelerdir. Bu belgelerden arşiv vesikaları, mahkeme kayıtları ve fetvalar Osmanlı çocuklarının “sıradan”, “toplumsal hayat içindeki” yerlerine dair önemli bilgiler verir. Bu belgelerdeki çocuklar tezin inceleme metinleri olan ahlak eserlerindeki gibi “idealize” edilmemiştir. Tezin bu bölümünde başvurulmuş bazı belgeler ve araştırma eserleri göstermiştir ki geçmiş çocuklar, günümüz çocukları gibi korunmaya muhtaç, yetişkinlere nazaran yetersiz ama bununla birlikte sevgi kaynağı, ailenin gözbebeği, toplumun geleceği olarak algılanmaktaydı. Ancak toplumda 4-5 yaşlarında evlendirilen, ailesinin bakmak istemediği, terk edilen, şiddete ve tacize uğrayan çocuklar da vardı. Çocukların yaşadığı olumsuz durumlardan yola çıkarak Osmanlı toplumunda bir *çocukluk algısı* olmadığı, çocuklara farklı ve özel davranılmadığı düşünülebilir. Ancak belgelere yansıyan tüm bu olaylara, günümüz çocuklarının da maruz kaldığını düşünürsek, çocukluğun geçmişteki durumundan daha iyi bir yerde olduğu iddialarının tartışılmaya açık olduğu, her toplumun ve tarihin kendi çocukluğunu yarattığı söylenebilir.

16. yüzyıl Osmanlı toplumunun çocukları devletin resmi belgeleri yanında, ahlak ve terbiye eserlerinden de takip edilebilir. Bu amaçla her ikisi de 16. yüzyıl müellifi olan Kınalızâde Ali Efendi ve Abdülatif Karamânî’nin eserlerinde

menzil/ev yönetimi konusuna başvurulmuştur. Abdüllatif Karamânî'nin 1577 tarihli Âdâb-ı Menâzil eserinin ilgili bahislerinin transkripsiyonu yapılarak, Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Âlâî'si ile karşılaştırılmıştır. İlki toplumun orta ve şehirli sınıfları, ikincisi üst sınıfları için kaleme alınan eserlerin tahliliyle, toplumun *ideal çocukluk anlayışları* anlaşılmaya çalışılmıştır. Sözü geçen çocuklar, erkek çocuklardır; kızlara bu eserlerde nadiren yer verilir. Kınalızâde Ali Efendi'nin ideal çocuğu, *yetişkin* olmadığı için *eksikleri* olan olgunlaşmamış, bu nedenle de eğitim ile bazı değerler kazandırılarak yetişkinliğe hazırlanan, gelecek toplumun ve devletin ideal çocuğudur. Bu çocuk ailenin devamlılığını sağlaması dışında, *itidalli* karakteri ve *erdemleri* ile toplum ve devlet hayatının bekası için de önemlidir. Abdüllatif Karamânî'ni ise aile içindeki çocukla ilgilidir. Çocuk üzerindeki anne baba haklarının, İslam kural ve kültürüyle harmanlanarak anlatıldığı bu bölümde *ideal çocuk*, ailenin birliğini ve devamlılığını sevgi, şefkat ve merhamet hisleriyle sağlayan bir varlıktır.

Lisans eğitimim döneminde yüksek lisans için hazırlık yaparken “Seninle çocuk tarihi çalışalım” diyen tez danışmanı hocam Doç. Dr. Özgür Kolçak'ın önerisiyle başladığım çocuk ve çocukluk tarihi araştırmalarının bu kadar keyifli ve de uzun süreceğini (4 yıl) tahmin etmemiştim. Araya giren zorunlu iş hayatım ve Covid-19 pandemisi, tezi tamamlama yönünde umutlarımı çok kırdı, hatta bir ara bitiremeyeceğimi bile düşündüm, ancak devam ettim. Ülkemizde, Osmanlı tarihinde çocuk konusunun pek de çalışılmıyor olması benim en büyük motivasyonumdu. Sınırlı birkaç tarihçi hocamızla birlikte benim de kıyısından köşesinden çocuklarla ilgili söyleyecek birkaç sözümün olması araştırmalarımda bana güç verdi. Bu vesileyle bu süre zarfında desteğini ve sabrını hep artırarak yanımda olan, fikirlerinden ve tarihçiliğinden ilham aldığım danışman hocam Doç. Dr. Özgür Kolçak'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Sadece bana değil tüm öğrencilerine gösterdiği özveri ve sevecenlikle biz öğrencilerinin ne kadar şanslı olduğu aşîkârdır.

Bu tez, Türk Tarih Kurumu tarafından Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Eğitim ve Araştırma Bursları Yönetmeliği gereğince desteklenerek hazırlanmıştır. Türk Tarih Kurumuna desteği için şükranlarımı sunarım.

Tezimle ilgili araştırmalarımnda kendisini referans aldığım, tarih yazımıyla beni etkileyen ve bu tezin ortaya çıkmasında kendisi bilmese de çok önemli katkıları bulunan Sayın Doç. Dr. Yahya Araz’a müteşekkirim.

Son olarak lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca her zaman desteğini gördüğüm, tanışıklığımız Ankara’daki çocukluk yıllarıma dayanan, varlığıyla mutluluk ve güven veren dost Celal elebi’ye sonsuz teşekkürler.

SEVİNÇ ZENGİN

İSTANBUL, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLARIN VE ÇOCUKLUĞUN TARİHİ

1.1. Çocuk Kimdir, Çocukluk Nedir?	13
1.2. Kaynakların Anlattıkları: Osmanlı Hukuk, Toplum ve Aile Yapısının Çocukları	18
1.2.1. Osmanlı Ailesinin Yeni Üyelerine, “Çocuklarına” Bakışı	19
1.2.2. Toplumla Bütünleşme: Çocuk Törenleri	21
1.2.3. Çocukların Bakımı ve Refahı İçin Çocuk Hukuku	25

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE OSMANLI AHLAK ESERLERİNDE ÇOCUĞUN YETİŞTİRİLMESİ VE TERBİYESİ

2.1. Çocuğun Terbiye Yöntemlerini Ahlak Eserlerinden Okumak	34
2.1.1. Çocuk Eğitiminde İtidal ve Erdem	38
2.2. Ahlak Eserlerinde Tedbîrî'l-Menzil Kavramı	41
2.3. Tedbîrî'l-Menzil Literatüründe Çocuğun Yetiştirilmesi	43
2.4. Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'sinde Çocuğun Yetiştirilmesi ve Terbiyesi	50
2.4.1. Çocuk Yetiştirme ile Terbiye Etmenin Yöntem ve Kuralları	53
2.4.2. Telkinle Terbiye Etme: Çocuğun Karakter İnşası	58

2.4.3.	Din Eğitimi	68
2.4.4.	Çocuğun İlim ve Zanaat Eğitimi	70
2.4.5.	Görgü Kuralları (Âdâb-ı Muaşeret)	76
2.4.5.1.	Sofra Adabı	77
2.4.5.2.	Konuşma ve Dinleme Kuralları	83
2.4.5.3.	Oturma ve Hareket Etme Kuralları	86
2.4.6.	Kız Çocuklarının Terbiyesi	87
2.4.7.	Anne Baba Hakkı ve Onlara Saygı Adabı	90

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ’NİN ÂDÂB-I MENÂZİL’İNDE ÇOCUK

3.1.	Abdüllatif Karamânî ve Âdâb-ı Menâzil’inin Literatürdeki Yeri	98
3.2.	Abdüllatif Karamânî’nin Âdâb-ı Menâzil’inde “Menzil” Kavramı	103
3.3.	Abdüllatif Karamânî’nin Zihin Dünyasında Çocuk: İslam Ahlakı ve Kınalızâde Ali Efendi ile Bir Mukayese	105
3.4.	Âdâb-ı Menâzil’de Çocuk: Kimlik ve Anne Baba Üzerindeki Çocuk Hakları.....	109
3.4.1.	Anne Baba İçin Çocuk Sahibi Olmanın Önemi	110
3.4.2.	Çocuğa İsim Verme	113
3.4.3.	Annenin Özellikleri	114
3.4.4.	Çocuğun Din ve İlim Eğitimi	114
3.4.5.	Çocuğun Meslek Seçimi	117
3.5.	Çocuk Üzerindeki Anne Baba Hakları	118
3.5.1.	Anne Babaya Güler Yüzle Bakma	123
3.5.2.	Anne Babaya Kötü Söz Söyleme, Onlarla Alay Etme ve Çocuğun Beddua Alması	123
3.5.3.	Anne Sözünden Çıkmama	127
3.5.4.	Anne Babaya Karşı Adap Kuralları	129
3.5.5.	Anne Hakkının Ödenmesinin Güçlüğü	130
3.5.6.	Anne Hakkı ve Şefkatinin Baba ile Kıyaslanması	132
3.5.7.	Anneye İyilik Etme ve Fedakârlıkta Bulunma	132

3.5.8.	Anne Babaya İtaat Edilmeyecek Durumlar	134
3.5.9.	Eş Sözünü Anne Sözüne Tercih Etme	135
3.5.10.	Anne Babaya Asi Olma	138
3.5.11.	Anne Babanın Ölümünden Sonra Çocukların Görevleri	140
SONUÇ		146
KAYNAKÇA		149

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e. : Aynı eser

A.g.m.: Adı geçen makale

A.y. : Aynı yer

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Dan. : Danışman

DEÜ : Dokuz Eylül Üniversitesi

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

Krş. : Karşılaştırınız

p. : Page

pp.: Multiple pages

s.: Sayfa

sy.: Sayı

TDV: Türk Diyanet Vakfı

Yay.: Yayınları, yayınevi

Yay. Haz.: Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Londra'da 1840'lı yıllarda işçi sınıfından insanların yaşamlarını gözlemleyen ve belgeleyen araştırmacı gazeteci Henry Mayhew, 1861'de yayınlanan ve 19. yüzyıl İngiltere'sine dair zengin bir sosyal yaşam tarihi sunan *London Labor and the London Poor*'da¹, 8 yaşında bir sokak satıcısı olan ve su teresi satan kız (watercress girl) ile karşılaşmasını, "çocuk olmayan bir çocukla" tanışma ve şaşkınlık olarak ifade eder. Mayhew'ün şaşkınlık hissinin nedeni, 8 yaşındaki bir çocuğun *çocukluğunun tümünü kaybettiği* gözlemine dayanıyordu. Mayhew, tereci kızla konuşmasına oyuncaklar, arkadaşlarla oyunlar ve park gibi *çocukça konulardan* konuşarak başlasa da tereci kız için çocukluğun bu yönü pek tanıdık değildir. Ona tanıdık gelen şeyler, Londra'da yaşadığı ve çalıştığı birkaç caddede yaşadığı tecrübelerdir. Mayhew, okurlarına kızı "solgun, zayıf, sıcak yemek yemeye alışık olmayan, dağınık ve yetersiz giyinmiş, artık okula gitmeyen ve ara sıra fiziksel istismar olaylarını içeren zorlu yaşama alışmış" biri olarak tanıtır. Mayhew, çocuğun hayatına ilişkin açıklamasıyla onu *acıması* bulduğunu ve böylece çocukluktan beklentilerinin neler olabileceğini göstermiştir: çocukluk, çocuğun yetişkin iş dünyasından korunduğu, sıcak tutulduğu, iyi beslendiği, iyi bakıldığı, oyun ve kaygısız yaşamla şımartıldığı bir dönemdir. Ancak tereci kız, Mayhew'ün çocukluk kavramına meydan okuyor, bir çocuğun ne olduğu ve nasıl davrandığı konusundaki fikrini rahatsız ediyordu. Onunla bir çocuk olarak konuşsa da, kızın *çocuksu* olmadığını ve aslında *düşünce ve şekilde bir kadın* olduğunu kabul ediyordu. Bu tablo sosyal sınıf açısından da anlamlıdır: Mayhew, orta sınıf bir adam olarak tanımadığı ve yaşamadığı bir işçi sınıfı çocukluğuyla karşı karşıyadır. Mayhew'ün tereci kız tasviri, onun bakış açısından kızın çocukluğundan mahrum kaldığını gösterebilir. 'Kayıp ya da çalınan çocukluk' teması, popüler çağdaş çocukluk söylemlerinin bir parçası olmaya devam etmekle birlikte² son yıllarda meseleye farklı bakış açıları da geliştirilmiştir. Çocukların olgunlaşmamış olmasının yaşamın

---

¹ London Labour and the London Poor, Henry Mayhew'ün Victoria dönemi gazetecilik çalışmasıdır. Mayhew bu eserde, şehrin sokaklarında çalışan binlerce insanın alışkanlıklarına, eğlencelerine, görünümüne, konuşmalarına, kazançlarına ve fikirlerine ilişkin bir portre sunar. **Bkz.:** Henry Mayhew, **London Labour and the London Poor**, Hertfordshire, Wordsworth Editions, 2008.

² Mary Jane Kehily, "Understanding Childhood", **Introduction to Childhood Studies**, McGraw-Hill Education, ProQuest Ebook Central, 2008, pp. 2-3.

biyolojik bir gerçeği olduğu ancak bunun anlaşılma ve anlamlı hale getirilme yollarının ise kültüre ait bir gerçeklik olduğu tezi, çocukluk tarihine yönelik dile getirilen en önemli paradigmadır.³ Bu tezin amacı da bu paradigma çerçevesinde *farklı* çocuklukların olduğunu, Osmanlı çocuklarının da bu tartışmalar dışında kalamayacağını/kalmaması gerektiğini göstermek, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda çocukların nasıl algılandığı, hangi idealler etrafında yetiştirildiği, yetişkinlerin yani aile, toplum ve devletin onlardan beklentilerinin neler olduğu, bu beklenti ve idealler ile nasıl bir aile ve toplum yapısının kurgulandığı düşüncelerinin tartışılmasıdır. Bir akademik çalışma alanı olarak çocukluk tarihi araştırmaları, çocuklara bakmanın yeni yollarının araştırılabileceği ve teorileştirilebileceği bir paradigmaya katkıda bulunabilecek disiplinler arası araştırma potansiyeli sunar.⁴ Bu tez, çocukluk tarihi çalışmalarında temel temaları ve problemleri bir araya getirerek, Osmanlı erken modern döneminin (özellikle 16. yüzyıl) çocuklarına dair bilgilerimizi artırmayı amaçlar. Her ne kadar dönemin kaynaklarında çocukları, yetişkinlerle kurdukları ilişkiler üzerinden tanısak da Osmanlı toplumunda çocuğun ne anlam ifade ettiği, nasıl yetiştirildiğini anlamaya çalışmak, tüm bunların Osmanlı toplumunda çocuk ve çocukluk temalarının hangi zaman diliminde süreklilik gösterip nerede kopmalara neden olduğunun anlaşılmasına katkı sağlar. Bu katkı sadece Osmanlı çocuklarını tanımak dışında disiplinlerarası çalışmalarla aile tarihi, kadın tarihi/feminist çalışmalar, evlilik, toplumsal yapı, kültürel yapı, etnisite, toplumsal cinsiyet, siyasal hedefler gibi sosyoloji, antropoloji, politika, psikoloji, ekonominin dâhil olduğu bir dizi disiplinin çalışma sahasına da katkı sağlar.

Çocukların ve çocukluğun tarihini çalışan araştırmacıların neredeyse tümü çalışmalarında, Henry Mayhew'ün gözlemlediği türden bir olaydan, bu olaya yaklaşım tarzlarından, onu algılama ve değerlendirme biçimlerinden bahseder. Araştırmacıların bu yaklaşımına, çocuk ve çocukluğa dair ilk kez 1960'larda tarihsel bir perspektif sunan Philippe Ariès'in "Ortaçağ toplumunda çocukluk fikrinin, çocuğu yetişkinden ayıran özel doğaya karşı bir farkındalığın olmadığı" iddiası

---

³ Allison James and Alan Prout, **Constructing and Reconstructing Childhood**, Classic Edition, Abingdon, Routledge, 2015, p. 4.

⁴ Mary Jane Kehily, **a.e.**, p. 1.

neden olur.⁵ Ariès'in bu iddiasına itiraz eden tarihçilerin savı ise evrensel-değişmez bir çocukluk anlayışının olamayacağı, çocukluğun kültüre ve zamana ait bir gerçeklik olduğu ve dolayısıyla "Ortaçağ'da çocukluk fikri yoktu" iddiasının geçersiz olduğudur. Tezin birinci bölümü bu tartışmalardan yola çıkarak çocuk ve çocukluk kavramlarını açıklar. Osmanlı çocuklarının bu bölüme dâhil edilmesinde, özellikle Avrupa ve ABD'de yoğunlaşan çocukluk tarihi araştırmalarını Osmanlı tarihçiliğine de dâhil etme gayreti ve bazı tarihçilerin Ariès'in tezinin, Osmanlı erken modern döneminde karşılığının olduğunu iddia etmeleri rol oynamıştır. Cüneyd Okay ve Marianna Yerasimos'un içinde bulunduğu bu araştırmacılar, Osmanlı toplumunda sözü edilen dönemde bir çocukluk algısının olmadığını, çocukların *küçük yetişkinler* olarak görüldüğünü, Tanzimat Dönemi Osmanlı modernleşmesi ile bu algının değişmeye başladığını ve ancak bu dönemden itibaren çocukların yetişkinlerden ayrı varlıklar olarak görülmeye başladığını iddia ederler.⁶ Bu iddialar ve Osmanlı toplumunda çocuğun nasıl tanımlanıp nasıl algılandığı ise tezin birinci bölümünde, Osmanlı aile, toplum ve devlet nezdinde, çocukla ilgili hukukun ürettiği bazı belgelere başvurularak anlaşılmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde, Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si ve 16. yüzyılın bazı ahlak eserleri ve bunlara kaynak teşkil eden İslam düşünürlerinin eserlerinden yararlanarak, ailenin bir üyesi olan çocuğun özelde ebeveyn, genelde toplum ve devlet nazarında hangi karakter özelliklerine sahip geleceğin yetişkinleri olarak tahayyül edildikleri araştırılmıştır. Bu bölümde kullanılan kaynaklar çocuğu hukuki statüsüyle değerlendiren devletin resmi kaynakları değil ahlak, edep ve nasihatname türü eserler üreten müelliflere ait kaynaklardır. Gerek kaynakları kaleme alan müelliflerin gerekse hedef okuyucu kitlesinin, Osmanlı orta ve üst sınıf yetişkinleri olması nedeniyle verilen bilgiler, Osmanlı toplumunun tüm çocuklarına karşılık gelen idealler değildir. Bunun iki nedeni vardır. İlki az önce de ifade edildiği gibi, kaynaklarda anlatılanlar, toplumun tüm sosyoekonomik kesiminin çocukları

---

⁵ Philippe Ariès, **Centuries of Childhood: A Social History of Family Life**, Translated by Robert Baldick, Newyork, Alfred A. Knopf, 1962, p. 128.

⁶ Cüneyd Okay, **Osmanlı Hayatında Yenileşmeler**, İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1998, s. 26-28; Marianna Yerasimos, "16-19. Yüzyıl Gravür ve Suluboyalarında Osmanlı Çocuk Figürleri", **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 58.

değildir; müellifler genellikle şehirli, eğitilmiş, üst sosyal sınıfa mensup ailelerin erkek çocuklarına yönelik bilgiler verir. İkinci nokta ise müelliflerin çocuğun yetiştirilmesi, terbiyesi ve eğitimine yönelik verdiği bilgiler, var olanı değil *olması gerekeni* yansıtmaması, başka bir deyişle *ideal çocuk* tasvirleri sunmasıdır. Dolayısıyla ahlak eserlerinde anlatılan çocuklardan yola çıkarak, Osmanlı toplumsal yaşamındaki çocukların anlatılan karakter özelliklerine sahip varlıklar olduğu söylenemez. Çocuklar, toplumsal yapının bir ferdi olarak tezin birinci bölümünde fark edilir.

Sahanın ilk sistemli ahlak eseri olan Ahlak-ı Nâsîrî'yi kaleme alan Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274) tedbîrî'l-menzil (ev yönetimi) başlığı altında aileyi meydana getiren karı, koca, çocuk, hizmetçi ve malla ilgili beş unsur hakkında bilgi verir. Tûsî'nin verdiği bilgilerin kaynağı Antik Yunan düşünürü Bryson'dır (Ebrus/ölümü M.Ö. 2. yüzyıl). Tûsî ve kendisinden sonra gelen İslam ve Osmanlı düşünürleri, Bryson'ın fikirlerini İslam kültürü ve Aristoteles felsefesi ile sentezleyerek ev yönetimini zenginleştirir. Aristoteles'ten tevarüs ettikleri *itidal* kavramı çerçevesinde, çocuğun terbiye ve eğitiminde itidalin yani *denge*nin önemine işaret ederler. Tezin ikinci bölümünde, bu dengeye dikkat çekilerek, çocuk yetiştirmede sıkça dile getirilen itidal kavramı ile Osmanlı siyasal, toplumsal ve düşünce hayatında etkili olan *nizâm-ı âlem* düşüncesindeki itidal kavramı arasında bir illiyet/koşutluk kurulmuştur. Nasıl ki evrenin, toplumun ve devletin varlığı ve devamlılığı için bir denge (ahlât-ı erbaa) gerekliyse ve bu denge sayesinde âlemin düzeni (nizâm-ı âlem) sağlanıyorsa, çocuğun karakter inşasında da belli dengeler gözetilmelidir. Böylece bireyle başlayıp aileye, oradan topluma süregiden bir denge ve düzen, sosyal ve siyasal yapı sürekliliği ile tamamlanmış olur. Bu süreklilik ve çocuk yetiştirme, terbiye etmeyle ilgili yaklaşımlar, Nasîrüddin Tûsî ve Osmanlı âlimi Kınalızâde Ali Efendi başta olmak üzere, bu müelliflere ilham veren Gazzâlî (ö. 1111), İbn Miskeveyh (ö. 1030) ve 16. yüzyıl düşünürlerinden Muhyî-i Gülşenî (ö. 1608)'nin fikirleri dâhil edilerek karşılaştırılmaya, benzerlikler ve farklılıklar ölçüğünde çocuk yetiştirme pratikleri anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Aynı yüzyıllarda, özellikle 16. ve 17. yüzyıl Avrupa'sında çocukların benzer idealler etrafında yetiştirilmesi dikkat çekicidir. Desiderius Erasmus (1466-1536) ve John Locke (1632-1704)'un, orta ve üst sınıf ebeveynlerin erkek çocukları için verdikleri tavsiyelerde, Bryson'ın ev yönetimi

ilkeleri ile düşünce, davranış ve alışkanlıklarda itidalin gözetilmesi yaklaşımları her iki kültürde benzerlik ve süreklilik gösterir. 16. yüzyıl hatta 17. yüzyıla kadar devam eden bu benzerlik (Batı ve Doğu toplumlarının çocuk yetiştirmede kendine has farklılıkları da bulunmaktadır) ve süreklilik, aynı coğrafyalarda kurulan günümüz toplumlarında neden bu derece farklılaşmaya ve ayrılmaya gittiği, çocuk yetiştirme ve terbiye etme yaklaşımlarının değişim süreci ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Bunun için gerek Osmanlı toplumunda gerek Batı toplumunda çocuk ve çocukluk algıları ile eğitim ve terbiye yöntemlerindeki zamana, yönetimlere, bilimsel gelişmelere, toplumsal olaylara bağlı kopmaların ve sürekliliğin nedenlerinin araştırılması gerekmektedir.

Tezin üçüncü bölümünde 16. yüzyılın ruhunu yakalamak adına Abdülatif Karamânî'nin toplumun orta-alt kesimindeki çocuklara ulaşmayı nispeten olanaklı kılan, 1577 (h. 985) tarihli Âdâb-ı Menâzil eseri incelenmiştir.⁷ Âdâb-ı Menâzil'in yazılma amacını “nasihat talep eden sâliha kadınların isteklerine cevap vermek amacıyla hadis, tefsir ve diğer güvenilir kaynaklardan yararlanarak müstakil bir *ilm-i menzil* vücuda getirme”⁸ olarak açıklayan Karamânî, eserinde çocuk üzerindeki anne baba hakkı yanında karı koca hukuku, akraba ve komşu hukuku, hizmetçiler, kadınlar ve erkeklerin birbirleri üzerindeki hakları ve hukuklarından bahseder. Tezin bu bölümünde, Karamânî'nin çocuk ile anne babası arasındaki ilişkiyi anlattığı bölümün değerlendirilmesine yer vermek suretiyle, anne babasıyla olan ilişkileri üzerinden çocuk tanınmaya ve anlaşılmaya, ebeveynlerin çocuklardan beklentileri tespit edilmeye, bu beklentilerin çocuk yetiştirme pratiklerini nasıl etkilediğinin ve aile bireylerinin ilişkilerini nasıl kurduğunun anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu bölümde anlatılan çocuk, tezin ikinci bölümündeki çocuktan bazı farklılıklar gösterir. Çünkü Karamânî'nin ideal çocuğu, Kınalızâde Ali Efendi'nin dinî, felsefî, ‘medeni’ bir altyapının oluşturduğu zengin birikim ve düşünce dünyasının bir ürünü olarak hayal edilmemiş, daha çok İslam dininin emir ve uygulamaları ile geleneksel yaşam tarzının öğeleriyle var edilmeye çalışılmıştır. Âdâb-ı Menâzil'in, Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâî'si gibi bir ahlak ve terbiye eseri olması, Ahlâk-ı Alâî'nin

⁷ Abdülatif Karamânî, *Âdâb-ı Menâzil*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi Yazma Eser Koleksiyonu 1725, No. 34.

⁸ Abdülatif Karamânî, *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 1b-2a.

alanında yazılmış en önemli Türkçe eser olması ve gerek Abdülatif Karamânî'nin gerekse Kınalızâde Ali Efendi'nin 16. yüzyıl Osmanlı fikir hayatının simaları olmaları nedeniyle her iki eserin karşılaştırılarak değerlendirmesi yapılmıştır. Dolayısıyla üçüncü bölümde kullanılan kaynaklar başta Âdâb-ı Menâzil olmak üzere yer yer Ahlâk-ı Alâî'dir.

Abdülatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil eseri, bir ahlak eseri olmakla birlikte nasihatname türünde yazılmış olması itibariyle İbn Miskeveyh, Nasîrüddin Tûsî, Kınalızâde Ali Efendi'nin eserlerinden ayrılır. Âdâb-ı Menâzil ev, cami, pazar gibi sosyalleşme ya da ibadet için bir araya gelen insanların bulunduğu mekânlarda okunmaktaydı.⁹ Bu tarz eserlerin biçimleri ve üslupları farklı olsa da hepsinde ortak olan nokta belli bir insan tipinin oluşmasını sağlamaktır. Bu insan dünyevi kaygılar yaşamayan, sevgi, şefkat, sabır, iyilik, cömertlik, doğruluk erdemleriyle donanmış, ahlaki yönden olgunlaşmış insandır. Diğer tüm nasihatler gibi Âdâb-ı Menâzil'in de kaynakları başta İslam inanç ve yaşam tarzı olmak üzere tasavvuf, Türk kültürü, eski Yunan ve İran medeniyetidir.¹⁰

Âdâb-ı Menâzil, yukarıda adı geçen müelliflerin eserleri gibi sistemli felsefi bir düzleme oturmaz; çünkü Abdülatif Karamânî'nin hedef kitlesi toplumun *sıradan* üyeleri, referansları İslam dininin emir ve uygulamaları ile geleneksel yaşam tarzının öğeleridir. İslam dininin, çocuk ile anne baba arasındaki ilişkiye önem vermesi, tefsir ve hadis kitaplarının aile ahlakına dair temel ilke ve kuralları belirlemesi nasihatname, genel adap ve ahlak türü eserlerde aile ahlakı, aile bireylerinin karşılıklı hak ve sorumlulukları meselelerinin detaylıca ele alınmasını sağlamıştır.¹¹ Yalnız Karamânî'nin eseri, diğer müelliflerin telif ettiği ahlak eserlerinden çok önemli bir noktada ayrılmaktadır. Yukarıda adı geçen müellifler, eserlerinde menzil konusunu bir alt başlık olarak aile ahlakı içinde ele almışlardır. Bu müelliflerin eserlerinin esas konusu kişi, aile ve toplum/devlet ahlakıdır. Âdâb-ı Menâzil'i bu eserlerden ayıran,

⁹ Yahya Araz, "Osmanlı Ahlak ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler", **Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, Cilt 13, Sayı 100, Ankara 2013, s. 99-109.

¹⁰ Azmi Bilgin'in önsözünden **bkz:** Emre, **Terceme-i Pendnâme-i 'Attâr**, Haz. Azmi Bilgin, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 9.

¹¹ Mustafa Çağrı, "İslâm Düşüncesinde Aile Ahlakı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 331.

eserin tamamında *menzil* konusunun işlenmiş olmasıdır. Bu yönüyle alanında istisnai bir özellik taşıyan eser, verdiği mesajlar aracılığıyla, inanç ve imana dair teori ile uygulama bilgisini kazandırma, ahlaki duyarlılık yaratma gayesi bakımından ilmihallerle benzerlik taşır. Âdâb-ı Menâzil de, 16. yüzyıl Osmanlısında, sade bir Türkçeyle halk için yazılan ilmihaller gibi, Osmanlı'nın kuruluşu ve genişlemesine denk gelen tarihlerde (özellikle 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arası) Anadolu ve Balkanlarda yaşayan Osmanlı Türkleri için İslam'ı kendi dillerinde okuyup anlayabileceği, dini bilgiler içeren eserlere duyulan ihtiyaç sonucunda telif edilmiş olabilir.¹² Bu durum, Âdâb-ı Menâzil'in sâliha kadınlar için yazılma gayesi ile birlikte düşünüldüğünde, eserin verdiği mesajların neden sadece İslam dininin norm, inanç, yaşayış ve kültürünü tanıtan hikâye ve rivayetlerle zenginleştirildiğini de anlaşılır kılar. Şifahi gelenekle yazılan bu tür eserlerde duygu ön plandadır ve dolayısıyla hikâye ve rivayetler, Kuran-ı Kerim'le kıyaslanmayacak derecede cennetin sonsuz nimetleri ya da cehennem korkutucu azabıyla zenginleştirilerek anlatılmıştır. Bu örnekler şifahi kültürü yansıttığı kadar toplumun eğitilmesi ve bilgilendirilmesine yönelik metot ve yaklaşımları göstermesi bakımından da önemlidir.¹³

Abdüllatif Karamânî rivayetleri ve kıssalarında, ebeveynler ile çocuklar arasında kurulan ilişkide ahiret hayatıyla ilgili bazı *korkulu* anlatılara yer verse de, katı kurallardan, baskı ve zorlamadan bahsetmez; bilakis mesajları sevgi, saygı, şefkat ve merhamet duyguları içerir. Karamânî, aile birliğini kural ve zorlama değil sevgi ve şefkat ile korumaya, bu sayede ailenin birliğini ve dirliğini sağlamaya çalışmıştır. Diğer tüm eserler gibi bir yetişkinin gözünden kaleme alınan Âdâb-ı Menâzil'in kahramanları çoğunlukla anne ile oğludur; babayı nadiren gördüğümüz kıssalarda, kız çocuklarına ise neredeyse hiç yer verilmez. İslam hukuku, çocuk ile ebeveyn arasındaki ilişkileri hak ve sorumluluklar temelinde ele almıştır. Bu hak ve sorumlulukların gündelik hayattaki karşılığının takip edileceği yollardan biri de

¹² Tijana Krstić, “You Must Know Your Faith in Detail: Redefinition of the Role of Knowledge and Boundaries of Belief in Ottoman Catechisms (‘İlm-i hâls)”, **Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450–c. 1750**, Edited by Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, Boston, 2020, p. 166.

¹³ Hatice K. Arpaguş, “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 22, Sayı 1, 2002, s. 44-45.

Âdâb-ı Menâzil gibi eserlerdir. İhtiyatlı bir yorumla, Âdâb-ı Menâzil, Osmanlı toplumunun anne baba ve çocuklar arasındaki ilişkilerde neleri doğru, neleri yanlış gördüğünü ve bunların hangi anlatılar üzerinden yüceleştirildiğini veya kınandığını göstermesi bakımından önemlidir.¹⁴

Bu tezde Abdülatif Karamânî'nin ilgili bölümlerinin transkripsiyonu yapılan Âdâb-ı Menâzil eseri, h. 985/m. 1577 tarihlidir. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu'nda Abdülatif Karamânî adına kayıtlı on sekiz nüsha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde dört nüsha, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bir nüsha bulunmaktadır. Eserlerde farklı farklı yazılmakla birlikte müellifin tam adı Abdülatif b. Durmuş Fakih el-Karamânî'dir. Abdülatif Karamânî, eserini dindar kadınlar için yazdığını ve ele aldığı konuları Arapça yazılmış fıkıh, hadis ve tefsir kitaplarından tanıklıklarla oluşturduğunu ifade eder. Eserde pek çok konu hikâye, rivayet ve menkıbelerle anlatılır. Eserinin *güvenilir olma* yönünü özellikle vurgulayan müellif, anlatılarını desteklemek için ayetlerden, hadislerden ve tefsir kitaplarından yararlanır. Anlattığı konulara "hikâyet olunur ki" diye başlayan müellif anlatılarını yine ayet ve hadislerle destekler. Karamânî'nin kıssalarında geçen kahramanlar peygamberler, sahabeler ya da sıradan insanlardır. Hz. Muhammed, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, sahabeden Talha b. Ubeydullah, Enes b. Mâlik, Alkame b. Kays Karamânî'nin rivayetlerine eşlik ederler.

Tezde kullanılan, Atıf Efendi Yazma Eser Koleksiyonu 1725, No. 34 künyeli Âdâb-ı Menâzil nüshası, 289 varak ve 26 fasıldan oluşur. Bu nüshada bir fihrist de bulunur; fihristte her faslın adı ve sayfa numarası yazar. Bu durum, eserin okunmasını ve takip edilmesini kolaylaştırır. Fihrist sayesinde eserin çocuk üzerindeki anne baba hakkı, karı koca hukuku, akraba hukuku, komşu hukuku, hizmetçiler, kadınlar ve erkeklerin birbirleri üzerindeki hakları ve hukukları ile menkıbelerden oluştuğu anlaşılır. Tezin kapsamı nedeniyle Âdâb-ı Menâzil'in *Fasl-ı fi hukûki'l-vâlideyn ale'l-evlâd* bölümünün transkripsiyonu ve değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca *El-evvelü fi hukûki'z-zevciyyetü* bölümünde de çocuklardan bahsedildiği için belli yerlerde bu bölüme de başvurulmuştur.

---

¹⁴ Yahya Araz, "Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler", s. 99-109.

Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil eserinin çocukla ilgili bölümü Yahya Araz tarafından *Osmanlı Ahlak ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler* makalesinde incelenmiştir. Araz, “Osmanlı ahlak ve terbiye kitaplarında ebeveynlerle çocukları arasındaki ilişkileri anlatan hikâyelerden yola çıkarak, bu ilişkinin hangi değerler ve algılar üzerinden kurulduğunu”, çocuk üzerindeki anne baba haklarını, çocukların ebeveynlerine sevgisi ve hürmeti bağlamında değerlendirmiştir.¹⁵ Rafet Atalay, *H. 922 Tarihli Âdâb-ı Menâzil Nüshasının Çevriyazılı Metni ve Eserdeki Türkçe Birleşik Fiillerin Yapı ve Anlam İncelemesi* isimli doktora tezinde, Âdâb-ı Menâzil'in farklı bir nüshası üzerinde yaptığı çalışmayla, eseri Türkçe birleşik fiillerin yapı ve anlam incelemesi üzerinden ele almıştır.¹⁶ Tuba Tatar, *Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'ine Göre Menzil Kavramının Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezinde, Karamânî'nin menzil konusundaki görüşlerini değerlendirerek bir menzil tanımı oluşturmaya çalışmıştır. Bir aile içerisinde kadına düşen görevler ve erkeğin ailenin merkezinde yer alması gibi hususların dikkate alındığı tezde seçkin bir ev kadınının vasıfları, eşler arasındaki karşılıklı hak ve vazifeler, ailede ahlak ve edep kurallarının yaşatılabilmesi için bir evde bulunması gereken maddi şartlar, anne-baba ve evlat ilişkisi ile hocalara saygı gibi konular işlenmiştir.¹⁷

Osmanlı tarihçiliğinde çocukla ilgili çalışmalar genellikle saray (padişah çocukları), ordu (devşirme asker çocuklar) ve medrese (eğitime tâbi çocuklar) kurumlarıyla sınırlı kalmıştır. Tanzimat'tan sonra başlayan Osmanlı modernleşmesinin sunduğu kaynak çeşitliliği nedeniyle tarihçilerin çocuklara olan ilgisi artsa da bu ilgi 19. yüzyıl öncesine pek gitmez. Osmanlı'nın kuruluş ve genişleme döneminde, toplum içinde yaşayan *sıradan çocuk ve çocuklukla* ilgili bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu durumun nedenlerinden biri kaynaklarla ilgili

---

¹⁵ Yahya Araz, “Osmanlı Ahlak Ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler”, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 100, Ankara, 2013, s. 99-109.

¹⁶ Rafet Atalay, “H. 922 Tarihli Âdâb-ı Menâzil Nüshasının Çevriyazılı Metni ve Eserdeki Türkçe Birleşik Fiillerin Yapı ve Anlam İncelemesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Danışman Prof. Dr. Ayşe İlker, Manisa, 2015.

¹⁷ Tuba Tatar, “Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'ine Göre Menzil Kavramının Değerlendirilmesi”, *İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2017.

sorundur. Çocuklar kendilerinden geriye çok az kaynak bırakır, var olan kaynaklar da yetişkinlerin gözünden kaleme alınmıştır. Eserlerde tasvir edilen çocukların temsil sorunu bir başka meseledir. Müelliflerin hakkında bilgi verdiği çocuklar, toplumun orta-üst tabakasından erkek çocuklardır. Çocukların sözlerinin, düşüncelerinin, duygularının yansımadığı bu eserlerde toplumun çoğunluğunu oluşturan alt/köylü sınıfa mensup çocukların ve kızların dışarıda bırakılması Osmanlı çocuk tarihi araştırmalarının önemli sorunlarından biridir.

Osmanlı çocuklarıyla ilgili sınırlı bilgilere sahip olmamızın ikinci nedeni, tarihçilerin çocuk ve çocukluk tarihi çalışmak konusundaki isteksizliğidir. Siyasi ya da askeri tarih içinde bir yere yerleştirilemediği için çok da *önemli* bir konu olarak görülmeyen bu alana akademide tarihçiler temkinli yaklaşır. Bu tavır, Avrupa ve ABD’de 1960’lardan beri yapılan çocuk tarihi araştırmalarıyla kat ettikleri yol göz önüne alındığında, Türkiye çocuk tarihi araştırmalarıyla aradaki mesafenin açılmasına neden olmaktadır. Bekir Onur, Türkiye’de yapılan III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi’nde (2001) Türkiye’ye gelen bilim insanlarının, Türkiye’de bir çocuk sosyolojisi, çocuk antropolojisi, çocuk tarihi olmayışını şaşkınlıkla karşıladıklarını aktarır.¹⁸ Adı geçen devletlere nazaran Türkiye’de yapılan çalışmalar emekleme seviyesinde olsa da Tanzimat sonrasına yoğunlaşan çalışmalar, Osmanlı erken modern dönemine doğru genişlemeye ve son yıllarda sosyal tarih, kültür tarihi, kadın tarihi çalışmalarının artmasıyla çocuk araştırmaları gelişmeye başlamıştır. Ülkemizde özellikle Bekir Onur, Türkiye’de çocuk ve çocukluk tarihi konusunu görünür ve konuşulur kılan isimdir. Tanzimat öncesine yönelik araştırmalarıyla Osmanlı erken modern dönem toplumunun çocuğunu görünür kılan tarihçi ise Yahya Araz’dır. Yahya Araz’ın *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına)* adlı kitabı sahayla ilgili tek kitaptır.

Bu tez yukarıda sayılan nedenlerden ötürü, Osmanlı tarihinde çocuk ve çocukluk araştırmalarına küçük de olsa katkı sunmak amacıyla yazılmıştır. Tezin her bölümünde farklı kaynakların anlattığı, farklı çocukluklara bakarak toplumun

---

¹⁸ Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen üçüncü kongre *Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk* teması ile düzenlenmiştir. Kongreye alanın önemli isimlerinden David Elkind, Allison James, Avner Giladi de katılmıştır. **Bkz.:** Bekir Onur, **Türkiye’de Çocukluğun Tarihi: Çocukluğun Sosyo-Kültürel Tarihine Giriş**, Ankara, İmge Kitabevi, 2005, s. 12.

geneline yönelik (eksikleri olmakla birlikte) bir panorama çıkarılmaya çalışılmıştır. Amaç saraydan, ordudan, eğitim kademelerinden farklı çocukları tanımak, onların algılarına, yaşamlarına, yetişkinlerle kurdukları ilişkiler üzerinden beklentilerine ulaşmak ya da bunlara dair fikirler üretmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLARIN VE ÇOCUKLUĞUN TARİHİ

“-Neden buradasın biliyor musun?

-Evet.

-Neden?

-Annem ve babamdan şikâyetçiyim.

-Anne ve babandan niçin şikâyetçisin?

-Beni dünyaya getirdikleri için.”¹⁹

Türkiye’de çocukların tarihiyle ilgilenenlerin, tarih camiasında akademi dışı, gayri ciddi ve hatta *çoluk çocuk* işleriyle müştagil addedilmesinden bahseder Yahya Araz.²⁰ Çocuk tarihi araştırmalarına yönelik mesafeli duruş kadar önemli bir başka mesele de sadece ülkemizde değil Batı’da da sahaya yönelik araştırmaların oldukça geç başlaması ve araştırmalardaki, tarih yazımındaki metodolojidir. Çocukluk ve çocukların kendisi sosyal ilişkileri, kültürleri sadece yetişkinler tarafından sosyal yapıları (aile, toplum, okul vs.) ya da gelişim özellikleri açısından ele alınmış, yakın zamana kadar kendi başlarına incelenmeye değer görülmemiştir. Yapısal tanımların pasif özneleri olarak kabul edilen çocukların kendi sosyal yaşamlarının, çevrelerindeki insanların ve yaşadıkları toplumların yaşamlarının inşasında aktif olarak yer aldığı uzun yıllar kabul edilmedi.²¹ Antik Çağ’dan başlayıp tüm Ortaçağ boyunca *eksik yetişkin* görülen, *yetersiz, yetişkinlere bağımlı* olarak düşünülen, 18. yüzyıl Romantikleri tarafından ise Tanrının kutsadığı, *saflık ve masumiyet timsali*

¹⁹ Nadine Labaki, **Capernaum**, Lübnan, 2018, <https://www.imdb.com/title/tt8267604/>, 07:55-08:10.

²⁰ Yahya Araz, **Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s. 11.

²¹ Allison James and Alan Prout, **Constructing and Reconstructing Childhood**, Classic Edition, Abingdon, Routledge, 2015, p. 4.

Çocukların toplumun sosyal aktörlerinden biri olduğu kabulü oldukça yeni bir düşüncedir. 19. yüzyıl modernizmi çocukları sosyal yapının pasif canlıları olarak görmüş ancak 20. yüzyılda bu fikir aksi yönde değişmeye başlamıştır. Çocukları sosyal aktör olarak değerlendiren Allison James’in fikirleri ilerleyen bölümlerde detaylıca tartışılmıştır.

olarak yüceltilen çocuklar farklı algılanmalarının yanı sıra farklı çocukluk anlayışları ile de tanımlandı. Çocuklar, Modernleşme ile birlikte sosyal bilimlerden en çok psikoloji ve ardından sosyolojinin *gelişim ve sosyalleşme* vurgularının araştırma konusu oldu; ‘tamamlanmamış organizmalar’ olarak ‘olgunlaşmamış, mantıksız, yetersiz, bencil ve gayri medeni’ görülen çocuğun ‘olgun, mantıklı, kendine yeten, sosyal ve bağımsız’ bir yetişkine dönüştürülmesinin yolları arandı.²²

Çocuklar, tarihçiler tarafından ise uzun yıllar görmezden gelindi. Ta ki 1960 yılına kadar...

Fransız tarihçi Philippe Ariès’in 1960 yılında yayınlayıp 1962’de *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* ismiyle İngilizceye çevrilen *L’Enfant et la vie Familiale sous l’Ancien Régime*²³ adlı eseri, çocuk ve çocukluk konusuna ilk defa tarihî perspektiften bakan bir eser olması bakımından öneme sahiptir. Bu eserin yayınlanmasından sonra daha evvel varlığı, tarihin bir öznesi olarak dikkat çekmeyen, görülmeyen çocuklar hakkında tarihçiler konuşmaya başladılar. Ariès, Ortaçağ toplumunda çocukluk fikrinin, çocuğu yetişkinden ayıran özel doğaya karşı bir farkındalığın olmadığını ancak çocukluk fikri ile çocuk sevgisinin karıştırılmaması gerektiğini söyleyerek²⁴, kendisinden sonra gelen araştırmacılara hem çocuk ve çocukluk kavramları arasındaki farkı işaret etmiş hem de bu konunun kendisine yapılan olumlu ve olumsuz eleştiriler bağlamında yıllarca tartışılmasına ortam hazırlamıştır.

1.1. ÇOCUK KİMDİR, ÇOCUKLUK NEDİR?

“Çocuk doğanın bir armağanıdır, ancak çocukluk sosyal bir keşiftir. Çocukların nasıl algılandıkları, her zaman benzersiz bir toplumsal tarihsel perspektifi yansıtır.”²⁵

²² Colin Heywood, **Baba Bana Top At! Batıda Çocukluğun Tarihi**, Çev. Esin Hoşsucu, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 8-9.

²³ Eserin İngilizce baskısı için bkz. Philippe Ariès, **Centuries of Childhood: A Social History of Family Life**, Translated by Robert Baldick, Newyork, Alfred A. Knopf, 1962.

²⁴ Philippe Ariès, **Centuries of Childhood**, p. 128.

²⁵ David Elkind, “Childrearing and Education in a Changing World”, **Changing Childhood in the World and in Turkey (Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk): III. Ulusal Çocuk Kültürü**

David Elkind'in yukarıdaki tanımını, tezin bu bölümünde hep hatırdta tutarak çocuk ve çocukluk tanımlarına bakalım: *Çocuk* kavramı, yetişkin olmayan olarak tanımlanan somutlaşmış bir bireyle ilgiliyken, *çocukluk* kavramı yetişkinlerin, yetişkin olmayan olarak tanımladıklarına atfettiği statüyü belirtmek için kullanılan daha genel ve soyut bir terimdir. Çocuk sürekli değişen, büyüyen, gelişen bir varlıktır; bu açıklama çocuğu tanımladığı gibi bu konuda kafa karışıklığına da yol açar. Örneğin, 4 yaşındaki bir çocuk ile 16 yaşındaki bir çocuğun ortak noktası nedir? Muhtemelen her ikisinin ortak özelliği belirli bir tarihsel noktada, belirli bir kültürde yaşayan yetişkinler tarafından *çocuk* olarak tanımlanmasıdır. Çocuk sosyal, dilsel, cinsiyetlendirilmiş yetişkin bir dünyada doğar; mutlak çaresizliğiyle çocuğa içinde doğduğu kültürün yetişkinleri tarafından anlam verilir.²⁶

“Yetişkinlerin keşfi olan çocukluk, yetişkinliğin yokluğunu ifade ettiği kadar yetişkin ihtiyaçlarını ve yetişkin korkularını da yansıtır. Tarih boyunca çocuklar, yetişkinlerin kültürel varsayımlarına bağlı olarak yüceltilmiş, himaye edilmiş, görmezden gelinmiş veya hor görülmüştür.”²⁷

Yetişkinler fiziksel ve cinsel olgunluk, kronolojik yaş ya da yasal statü gibi ölçütlerle çocuklarla arasına farklı şekilde tasarlanmış sınırlar çizer. Çocuk olma durumu herkes için geçerlidir ve bu geçici bir durumdur; ancak çocukluğun ne kadar süreceği kültürel ve tarihsel olarak değişkendir.²⁸ Örneğin Ariès, Ortaçağ'da bir yetişkin bakımına ihtiyaç duymayan ve genelde 5 ila 7 yaşını geçen okul çağına gelmiş çocukların yetişkin dünyasına girdiğini söyler.²⁹ İslam hukuku bâliğ olma

---

Kongresi Bildirileri 16-18 Ekim 2000, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, p. 231.

²⁶ Diana Gettins, “Is Childhood Socially Constructed?”, **The Child in Question**, Ed. Jo Campling, London: Palgrave, 1998, p. 21.

²⁷ LuAnn Walther (1979)'dan aktaran Diana Gettins, “Is Childhood Socially Constructed?”, p. 21.

²⁸ Diana Gittins, “The Historical Construction of Childhood”, **Introduction to Childhood Studies**, McGraw-Hill Education, ProQuest Ebook Central, 2008, s. 37.

²⁹ Philippe Ariès, **Centuries of Childhood**, pp. 176, 329.

yaşını kızlarda 9, erkeklerde 12 olarak belirler.³⁰ 16. yüzyılda yaşamış Hollandalı hekim Levinus Lemnius (1505–1568) bebeklik (1-7 yaş), çocukluk (7-15 yaş), bulûğ (15-18 yaş), ergenlik (18-25 yaş) ve gençlik (25-35 yaş) arasında ayırım yapmıştır. Bu ayırımı belli ki Lemnius'un hekim olarak gözlemleri ve halkın kültürel yaşamı ile düşünceleri etkilidir.³¹ Günümüzde BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşmeye taraf devletler 18 yaşına kadar herkesi çocuk kabul eder. Birleşik Krallık'ta 1933'ten önce cezai sorumluluk yaşı 7 iken, günümüzde 10'dur; İspanya'da ceza yaşı ise 16'dır. Yani çocuk, hukuk nazarında yetişkin, diğer alanlarda çocuk kabul edilebilmektedir. Yine Birleşik Krallık'ta bir çocuk 5 yaşından itibaren evinde alkollü içki içebilir ancak 18 yaşına gelmeden kamusal bir alanda içki içemez.³² Görüldüğü gibi çocuk ve çocukluk tanımını yapan, sınırları çizen yetişkinlerin de kafası karışıktır. Tüm bunların yanında geçmişte ve günümüzde 5-6 yaşlarında çocukların, tıpkı yetişkinler gibi çalışma hayatına girmeleri, yoksulluk ve savaşlar nedeniyle mülteci konumuna düşmeleri de çocuk algımızı sorgulamamıza neden olur. Bu örnekler bize çocuğun her yerde aynı şekilde algılanıp aynı muameleyi görmediğini yani *evrensel* bir çocuk tanımının olamayacağını kanıtlar. Çocukluk evrensel bir tanımla açıklanamaz, çünkü çocuk ve çocukluk algımız, kültür tarafından inşa edilir.

Çocuk kelimesi yetişkin olmayan biyolojik somutlaşmış bir varlığı tanımladığı gibi bağımlılık, güçsüzlük ifadesi olarak çeşitli sosyal gruplar için de kullanılmıştır. *Tam olarak olgun olmayan* ve dolayısıyla *çocuklara benzer* şekilde ifade edilen kadınlar, köleler ve delilerin içinde bulunduğu çeşitli sosyal gruplar, çocuklara benzer yani *çocuksu* olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle *çocuk* ile ilgili bir sınır belirlemek istediğimizde bir dizi sosyal ve kültürel kategoriyle karşılaşmamız mümkündür.³³ Çocuğu yalnızca büyüme sürecinde bir varlık olarak düşünecek olursak çocuk, büyümesi gereken *küçük insandır*, yaşça küçüktür. Kapı ziline, elektrik düğmelerine, kapı kollarına ulaşamayan çocuğun özel dünyası dışındaki her şey yetişkinlere göre tasarlanmıştır. Yetişkin dünyasına ulaşmakta zorluk çeken

³⁰ Molla Hüsrev, **Dürer'ül-Hükkam Fi Şerh-i Gurur'ül Ahkâm**, Ter. Arif Erkan, Cilt 1, İstanbul, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1980, s. 106

³¹ Willem Frijhoff, "Historian's Discovery of Childhood", **Paedagogica Historica**, Vol. 48:1, London, Routledge, 2012, p. 19.

³² Diana Gittins, **The Historical Construction of Childhood**, p. 37.

³³ Diana Gittins, "Is Childhood Socially Constructed?", p. 22.

çocuğa bu yolla verilen mesaj şudur: “*Sen henüz tam anlamıyla toplumun bir üyesi değilsin!*”. Uzmanlık alanı çocukluk felsefesi olan Gareth B. Matthews’in bu mesaj karşısında önerisi, çocuğa sadece *büyümesi* beklenen *küçük insan* olarak bakılmakla yetinilmeyip çocuğun gelişiminin zihinsel, duygusal ve sosyal bakımdan da dikkate alınmasıdır. Çocuğa tepeden bakan³⁴ yani onu yetersiz ve henüz *olmamış* gören bu bakış açısı geçmişten bugüne uzanan çocuk algımız, çocuğun yetiştirilmesi, terbiye edilmesi, eğitilmesi yaklaşımlarının tümü üzerinde iz bırakır.

Çocuk ve çocukluk tarihine yönelik araştırmalar, Philippe Ariès’in *çocukluğun keşfi* tezinin tarihsel, sosyolojik ve antropolojik tartışmaları ile başlar. Ortaçağ toplumunda bugün anladığımız anlamda bir çocukluk anlayışının olmadığını söyleyen Ariès, çocukluğun 16. ve 17. yüzyıllarda *keşfedildiğini* iddia eder. Ariès, çocuk portreleri üzerinden yaptığı araştırmalarda, çocuğun ilk defa bu yüzyıllarda yetişkin giysilerinden farklı giysiler giymeye başlamalarını, çocukların yetişkinlerden ayrı bir evre olarak kabul görmeye başladığı ile açıklar.³⁵

Philippe Ariès, çocukluğun biyolojik olarak verilmiş veya temelde ‘doğal’ değil, sosyal ve tarihsel olarak inşa edildiği fikrine dikkat çekti. Ariès, Ortaçağ insanların çocukları gerçek anlamda anlamadıklarını ve onlara duygusal yoğunluk olmadan davrandıklarını ima eder. Bu dönemde çocukluk fikrinin olmadığını “*Çocukluk, herhangi bir kayıt tutmaya gerek olmayan önemsiz bir aşamaydı. Hayatta kalması sorunlu olan çok fazla çocuk vardı*” diyerek Ortaçağ’da herhangi bir çocuk izi tespit edemediğini ifade eder.³⁶ Ariès’e göre, 16. ve 17. yüzyılda okulların yaygınlaşmaya başlaması, çocukların yetişkinlerden ayrı bir varlık olarak ortaya çıkmasını sağlamış, çocuklar okullar sayesinde yetişkinlerin dünyasından

---

³⁴ Gareth B. Matthews, **Çocukluk Felsefesi**, Çev. Emrah Çakmak, İstanbul, Gendaş Kültür, 2000, s. 31-33, 81.

³⁵ Philippe Ariès, **Centuries of Childhood**, p. 129.

³⁶ Albrecht Classen, “Philippe Ariès and the Consequences: History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotions: Where Do We Stand Today?”, **Childhood in the Middle Ages and the Renaissance**, Edited by Albrecht Classen, Berlin, Walter de Gruyter, 2005, p. 3.

soyutlanarak akranlarıyla daha fazla vakit geçirmeye başlamıştır. Bu gelişmeler ise *modern çocukluk fikrinin* oluşumuna zemin hazırlamıştır.³⁷

Neil Postman, Rönesans'ın en büyük keşiflerinden olan *çocukluk* fikrinin gerek bir toplumsal yapıt gerekse psikolojik durum olarak bilim, ulus devlet ve dinsel özgürlükle birlikte 16. yüzyılda ve özellikle matbaa ile ortaya çıktığını söyler.³⁸ Matbaa ve okul sayesinde çocuğun simgesel çevresinin denetimi artmış, bu denetimin ve çocuğun yetişkinliğe geçişin koşulları yetişkinlerin eline geçmiştir.³⁹

Çocuk sosyologları Allison James ve Alan Prout, insan hayatının ilk yıllarını anlamak için yorumlayıcı bir çerçeve sağlayan ve insan gruplarının *evrensel ve doğal* bir özelliği olan çocukluktan ziyade biyolojik olgunlaşmamışlık üzerinde durulan çocukluk araştırmalarının belli temel öncülleri bulunduğunu ve bunların çocukluk incelemelerinin temel taşları olduğunu söyler. Öncüllerden ilki çocukluğun biyolojik/evrensel değil sosyal olarak inşa edildiğidir, yani çocuğun olgunlaşmamış olması biyolojik bir gerçektir ancak bu olgunlaşmamışlığın algılanışı ve anlamlandırılışı farklı toplum ve kültürlerde farklı ifade bulur. İkincisi çocukluğun sınıf, cinsiyet veya etnik köken gibi diğer değişkenlerden asla tamamen ayrılamayacağıdır. Erkek çocuklar kızlardan farklı yetiştirilir, köyde doğup büyüyen çocukla şehirli çocuk farklıdır, varlıklı ailenin çocuğu ile yoksul ailenin çocuğu farklıdır, Sünni Müslüman Türk çocukla Alevi Türk, Şafî Kürt çocuk farklıdır. James ve Prout'un çocuk araştırmalarında son öncülü, çocukların kendi başlarına çalışılmaya değer bir konu oldukları ve onların, yetişkinler olarak dinlemeye değer bulabileceğimiz belirli bir bakış açısına sahip olabilecek yetkin sosyal aktörler olduğudur. Çocuklar yapısal tanımların pasif öznesi değildir; kendi sosyal yaşamlarını, yakın çevresini ve yaşadıkları toplumları inşa edebilecek aktif varlıklardır. Örneğin Norveç'teki çocukların çalışma hayatı ile ilgili yapılan bir araştırmada, çeşitli ampirik çalışmalardan elde edilen veriler analiz edilerek, çalışma

³⁷ Yahya Araz, "Ölmek İçin Çok Erken!":17. ve 18. Yüzyılda Anadolu'da Kazaların Sebep Olduğu Çocuk Ölümleri Ve Yaralanmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Dergisi**, Sayı 56: 2, İstanbul 2013, s. 27.

³⁸ Neil Postman, **Çocukluğun Yokoluşu**, Çev. Kemal İnal, İstanbul, İmge Kitabevi, 1995, s. 7.

³⁹ Mine Tan, "Çocukluk: Dün ve Bugün", **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 16.

hayatının ‘çocukların sosyal yaşını’ nasıl etkilediği, modern kentsel ailelerde günlük yaşamın organizasyonuna çocukların nasıl katkıda bulunduğu kanıtlanmıştır.⁴⁰

1.2. KAYNAKLARIN ANLATTIKLARI: OSMANLI HUKUK, TOPLUM VE AİLE YAPISININ ÇOCUKLARI

Osmanlı tarihçiliğinde, çocuklara gösterilen ilgi son yıllarda aile, kadın, eğitim, toplumsal cinsiyet üzerine yapılan araştırmalar ile artmış; eğitim tarihi, ahlak ve tıp tarihi araştırmaları ile saha gelişmiş ve bu sayede çocukların yetiştirilmesi, eğitimi, hastalıkları ve tedavileri konularında önemli bir bilgi birikimi oluşmuştur. Ancak bu birikim, çocukların gündelik/toplumsal yaşamını anlamlandırma yolunda yeterli bir tahlilden geçmemiştir. Tanzimat öncesi Osmanlı toplumundaki çocuğu tanımaya yönelik önemli katkı sunan bu çalışmalar aracılığıyla farklı cinsiyet, sosyoekonomik ve inanç sistemi içindeki çocukların yaşamının nasıl şekillendiği, çocuk oyunları, çocuk emeği, çocuklar arasındaki sosyal ilişkilerin nasıl kurulduğu hakkındaki bilgilere sınırlı şekilde ulaşıyor hatta neredeyse hiç ulaşamıyoruz. Bununla birlikte Tanzimat’a kadar çocuğu *farklı* bir varlık olarak algılamayan, onu *küçük yetişkin* olarak gören, çocukların gündelik hayatları hakkında fikre sahip olacak verilerin bulunmadığını iddia eden⁴¹ ön yargılı tarih yazımı da araştırmaların

⁴⁰ Allison James and Alan Prout, **Constructing and Reconstructing Childhood**, pp. 3-4; Allison James, “Problems, Perspectives and Practices in the ‘New’ Sociology of Childhood”, **Changing Childhood in the World and in Turkey (Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk): III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri 16-18 Ekim 2000**, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, p. 242.

⁴¹ Cüneyd Okay, *Osmanlı Hayatında Yenileşmeler* adlı çalışmada, Philippe Ariès’in Ortaçağ Avrupası ile ilgili söylediklerini Osmanlı Tanzimat öncesindeki çocukluk ile paralellik kurup şöyle ifade eder: “Tanzimat dönemine kadar Osmanlılarda çocuğun ayrı bir yeri ve konumu yoktu. Yani çocuk farklı bir varlık olarak toplumda yer almıyordu. Şüphesiz çocuklar sosyal hayat içinde her zaman mevcuttardı. Aile içinde bulunuyorlar, sokakta oyun oynuyorlar, okula gidiyorlardı. Bununla beraber çocuğun farklı bir varlık olduğu, değişik şeylere ihtiyaç duyduğu ya bilinmiyor ya da böyle şeyler akla bile gelmiyordu... Osmanlılarda gündelik hayatı konu alan makale ve kitaplarda bile çocuklara ya çok az yer ayrılmış ya da –genellikle- hiç yer verilmemiştir. Resimlerde nadir olarak görülen çocukların en mühim özelliklerinden biri büyüklerle aynı kıyafeti giymiş olmalarıdır ki bu da o dönemlerde çocuklar için ayrı bir giyim tarzı olmadığını göstermektedir. Kıyafet için ileri sürülebilecek olan bu görüş çocukla ilgili bütün alanlara yaygınlaştırılıp genişletilebilir. Kısaca Tanzimat yıllarına kadar Osmanlılarda çocuk, çocuk olarak değil de ‘küçük yetişkin’ olarak görülüyordu.” Cüneyd Okay, *Osmanlı Hayatında Yenileşmeler*, s. 26-28.

sınırlılıklarındandır.⁴² Hâlbuki arşiv kaynakları ile mahkeme kayıtlarının tetkiki çocuklukla ilgili yazılan eserlerdeki teorik/idealize kurguyu ete kemiğe büründürecek çok önemli başvuru kaynaklarıdır. Bu kaynaklara fetva mecmuaları, ahlak ve terbiye kitapları, nasihatnameler, tıp eserlerinin de dâhil edilmesiyle Osmanlı toplumunda kime çocuk denir, çocuk *küçük yetişkin* olarak mı görülür, çocuklar yaş, cinsiyet, etnisite, sosyoekonomik düzey farklılıklarını nasıl yaşar, kaynakların sunduğu *ideal* çocuk toplumsal yaşamda ne derece tespit edilir sorularına cevaplar aranmasının, Klasik Dönem Osmanlı çocuk tarihi araştırmalarına önemli katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu niyetle hazırladığım bu tez, sınırları düşünüldüğünde bir çerçeve ya da giriş denemesi olacaktır.

1.2.1. Osmanlı Ailesinin Yeni Üyelerine, “Çocuklarına” Bakışı

İslam hukuku, doğumla başlayıp ergenlik çağına kadar devam eden dönemi *çocukluk*, bu dönemi yaşayan kimseyi de *çocuk* olarak tanımlar.⁴³ Osmanlı toplumunda çocuklar, Arapça kökenli *sagîr/e* olarak tanımlanırdı. Bunun yanında *tıfl*, *veled/evlât*, *sabî/ye*, *piser/duhter*, *oğlancık*, *uşak* gibi tanımlamalarla birlikte çocukluktan bulûğa doğru olan süreci ifade eden *mürâhik/e*, *mümeyyiz/e*, *emred*, *şabb-ı emred*, *oğlan* ve *emred oğlan* gibi tanımlamalar da kullanılmıştır.⁴⁴ Arapçanın, çocukluğu ve alt bölümlerini belirtmek için zengin bir kelime dağarcığına sahip olması, İslam kültürünün çocukluğu, insan hayatının diğer dönemlerinden fiziksel ve psikolojik olarak farklı, kendi aşamalı gelişim sürecine sahip ‘özel’ bir dönem olarak görmesindendir. Bu haliyle hukuki, teolojik, hijyenik-tıbbi, etik ve pedagojik metinlerde çocukluk kavramları çeşitli şekillerde yer bulsa da, bu dağarcığın toplumda çocukların günlük yaşamını nasıl etkilediğini tam olarak bilmek güçtür.⁴⁵

Osmanlılar kendilerine tevarüs eden bebek ve çocuklara fiziksel ve psikolojik tedavi, çocuk yetiştirme ve eğitim yöntemleri bilgilerini geliştirdi; çocukların, kendi

⁴² Yahya Araz, **Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, s. 18-19.

⁴³ Mehmet Akif Aydın, “Çocuk”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993, s. 361.

⁴⁴ Yahya Araz, “Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Olmak”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum**, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt 4, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 476.

⁴⁵ Avner Gil’adi, “Saghir”, **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, Vol. 8, 1995, p. 821.

toplumlarına dâhil edildikleri bir geçiş törenleri sistemini uyguladı ve onların hayatlarını, uygun bakımı, refahlarını ve haklarını güvence altına almak için İslam hukukunun hükümlerini uyguladı ve yasalar yaptı. Gerek Osmanlı coğrafyasında gerek bu coğrafya dışında yaşayan Müslüman düşünürler, yakın ilişki kurdukları Yunan ve Helenistik kültürlerden miras aldıkları ahlaki, pediatrik ve pedagojik bilgileri kendi eserlerinde İslami gelenekle örtüşecek şekilde kullanarak bu birikimi kendi kültürlerinin bir parçası haline getirdiler.⁴⁶

İslam'da aile kurmanın temel amacı çocuk yetiştirmek suretiyle neslin ve ümmetin devam etmesini sağlamaktır. Ebeveynlerin görevi, çocuğu dünyaya getirmek kadar onun en iyi şekilde yetişmesini sağlamaktır.⁴⁷ Toplumun ve evrenin, kendini meydana getiren unsurlarla belli bir düzene (nizâm-ı âlem) ve dengeye (erkan-ı erbaa)⁴⁸ sahip olmasının temelinde, toplumun en küçük birimi olan aile vardır. İslam'a göre toplumsal düzenin sağlanması, insanın kendini gerçekleştirmesi, ihtiyaç duyduğu birliktelik ve dayanışmaya ulaşması en başta aile ile gerçekleşir.⁴⁹ Ailenin iki temel unsuru karı koca çoğunlukla kendilerini çocuk yetiştirmeye, ailenin ekonomik olarak ayakta kalmasını sağlamaya ve yaşlılara bakmaya adar. Kaynaklarda evlilikler sevgi dolu tasvir edilip karı koca, aile dinamiğinde eşit ortaklar olarak tanımlansa da boşanmak isteyen çiftlerle ilgili hukuki metinler, eşlerin istismarı ve mali sorumlulukların terk edilmesinin belirgin olarak görüldüğü daha az neşelendirici bir tablo sunar.⁵⁰ Her şeye rağmen, aile kurumuna önem atfeden bir inanç ve kültürde çocuklara ihtimam gösterilmesi anlaşılır bir durumdur.

---

⁴⁶ Avner Gil'adi, "Is There a Concept of 'Childhood' in Islamic Civilization?" **Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk**, III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri 16-18 Ekim 2000, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, s. 310.

⁴⁷ Mustafa Çağrı, "İslâm Düşüncesinde Aile Ahlakı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 337.

⁴⁸ Toplumda, düzen ve denge (nizâm-ı âlem/ erkan-ı erbaa) ilk olarak insanın ve dolayısıyla doğumların devamıyla sağlanır çünkü âlemde ilahi bir *denge* vardır. Bu dengenin devamı için her insanın büyüme sürecinde toplumsal değerlerle terbiye edilmesi gerekir, bu sayede kurulan sosyal ve siyasal düzen, nizâm-ı âlemin devamı için gereklidir.

Bu konu tezin ikinci bölümünde, çocuğun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesi üzerinden detaylıca tartışılmıştır.

⁴⁹ Hayrettin Karaman, "İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992, s. 6-7.

⁵⁰ Linda Elizabeth Mitchell, **Family Life in the Middle Ages**, Westport, Greenwood Press, 2007, p. 73.

Ancak bu ihtimamı bugünkü ebeveyn davranışlarıyla kıyaslayarak anakronik yanılgıya düşmemek gerekir.

Çocuklara karşı özel bir duyarlılık gösteren Kuran-ı Kerim, çocuklarla ilgili normatif ve ahlaki beyanları ile İslam ahlakının ve hukukunun temeli oldu. Bebek/çocuk öldürme, evlat edinme, emzirme ve babasız çocuklarla ilgili ayetlerin bulunduğu Kuran, bebek cinayetini büyük bir günah olarak tanımlar ve ister yoksulluktan, ister kızların doğumunda babaların duydukları hayal kırıklığından olsun çocukların öldürülmesini tamamen yasaklar. İslam öncesine ait çocukları babalarının malı kabul eden anlayışı reddeden Kuran, çocukların yaşama haklarını ve hayatlarını kutsal kabul eder.⁵¹

1.2.2. Toplumla Bütünleşme: Çocuk Törenleri

Osmanlı toplumunda çocuk, çeşitli törenlerle -İslami geleneklerin de şekillendirmesiyle- topluma dâhil edilir. Bu törenlerin varlığı çocukların yetişkinlerden ayrı varlıklar olarak kabul edildiğini göstermekle birlikte, onların yetişkinler tarafından önemsendiğini de gösterir. Çocuğa isim verme, akîka kurbanı kesme, sünnet etme, âmin alayı gibi törenler toplumun yeni ferdinin sosyal yapıya entegrasyonun örnekleridir. Doğumla birlikte çocuğa çoğu dinî motifli uygulanan bir dizi törenden ilki isim vermedir. Bir büyük tarafından sağ kulağına ezan, sol kulağına kamet okunarak çocuğa ismi verilir.⁵² Hristiyan çocuklara isim verilmesi ise kilisede vaftiz töreni ile yapılır.⁵³ Çocuğun bir isminin olması onun topluma adım atmasının ilk koşuludur; çünkü isimlerimizle tanınır ve çağırılır. Bu durum çocuğa isim verilirken hassasiyet gösterilmesine ve çoğunlukla çocuğa dinî şahsiyetlerin, önemli kimselerin, aile büyüklerinin ya da güzel anlamı olan herhangi bir ismin verilmesine

⁵¹ Avner Gil'adi, "Is There a Concept of 'Childhood' in Islamic Civilization?", pp. 310-311.

⁵² Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876): Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler**, Bursa, Sentez Yayınları, 2013, s. 39.

⁵³ Bebeğin isimlendirilmesi, Hristiyan inancında rahiplerin kutsamasını içeren önemli bir ritüeldi. Bu ritüel, Müslümanların imam tarafından çocuğa isim verme ritüeliyle benzer öğeler taşır. **Krş.:** Linda Elizabeth Mitchell, **Family life in the Middle Ages**, p. 155.

neden olmuştur.⁵⁴ İsim verme gibi doğumunun yedinci gününde çocuk için şükran ifadesi olarak kesilen *akıka kurbanı* da toplumsallaşmanın ve çocuğa verilen değerin bir göstergesidir; tıpkı sünnet törenleri ve mektebe yeni başlayan çocukların okuma isteklerini artırmak⁵⁵, mektebe motive etmek için düzenlenen âmin alayları⁵⁶ (bed’-i besmele) gibi.

Teorik çerçeve bu şekilde çizilse de çocuğun sosyoekonomik durumuna, cinsiyetine bağlı olarak uygulamalarda farklılıklar ortaya çıkabiliyordu. Mesela, âmin alaylarında erkek çocuklar önde, kız çocuklar ise onların arkasında yürürdü. Merasim ekibi, okul yolu üstündeki yeni öğrencilerin evlerine uğrayarak öğrencileri alır ve yol boyunca ilahiler söyleyerek devam ederdi. Ancak çocuğun ailesi hatırlı ve ekonomik durumu iyiye merasim ekibinden hoca, kalfası, ilahi okuyanların en iyilerinden birkaç kişi, mahalle ileri gelenleri evde ağırlanır ve öğrenci burada huzura çıkarak ilk besmelesini söylerdi. Şayet ailenin durumu evde tören yapılmasına uygun değilse çocuk, kapının önünde okunan dua ile mektebe uğurlanırdı ancak bu çocuklar için benzer uygulama sınıfa vardıklarında yapıldı.⁵⁷ Osmanlı İstanbul’unda bütün çocukların eğitim alması mümkündü ancak toplumsal koşullar gündelik hayatın gereklerine sınırlar getirebiliyordu; böylece çoğu zaman *varlıklı* veya *aristokrat* ailelerin çocukları eğitim olanaklarından tam olarak yararlanabiliyordu. İstanbul toplumunun en yoksul çocukları başlangıç eğitimi alıyorsa da bu genelde daha ileriye gitmezdi. Eğitimi sürdürmek isteyen yetenekli ve *olanaklı* çocuklar mektep eğitiminden sonra medreseye devam ederdi. Bu durum Rum ve Yahudi çocuklar için

---

⁵⁴ Çocuğa isim verme, sadece Osmanlı toplumunda değil Orta Asya Türkleri ve Avrupa toplumu için de önemli bir konuydu. Tezin 2. bölümünde çocuğa isim vermenin tarihî ve sosyolojik bağlamda önemi tartışılmıştır. Ayrıca **bkz.**: Celalettin Çelik, “Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 2006, s. 40-44; Cem Serkan Atlı, “İsimlere Sosyolojik Açıdan Bakmak: 1923-2017 Yılları Arasında Türkiye’de Verilen İsimler”, **DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2020, s. 386-404.

⁵⁵ Mustafa Öcal, “Amin Alayı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, 1991, s. 63.

⁵⁶ Osmanlı toplumundaki Hristiyan çocukların ilk eğitiminden, bağlı bulundukları kilisenin papazı sorumluydu. Müslümanlarda çocuk eğitiminde cami ya da mescit bitişiğindeki mekteplerin/muallim hanelerin üstlendiği rolü Hristiyan toplumunda kilise üstlenmişti. **Bkz.**: Mehmet İpçioğlu, **Konya Şer’iyye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi**, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2001, s. 135; Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayınları, 1991, s. 178.

⁵⁷ Mustafa İsmet Uzun, “İstanbul’da Okumaya Başlama Merasimi”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum**, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt 4, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 111-114.

de geçerliydi. Onlara da başlangıç eğitimi papazlar ya da hahamlar tarafından verilir, içlerinden az sayıda öğrenci din okullarına giderek eğitimine devam ederdi.⁵⁸

Bu ve yeri geldikçe bahsedeceğim bütün uygulamalar, Osmanlı toplumunda çocukluğun ayrı bir evre olarak kabul edildiği, çocuğa önem verildiği iddialarımızı güçlendirmektedir. Ancak Osmanlı toplumunda *çocukluk* algısının olduğunu kabul ettiğimiz gibi tek bir çocukluğun olmadığını, çocukluğun kültürel olarak inşa edildiğini de gözden kaçırmamalıyız. Mesela kız çocuklarının sıranın neden arkasından yürüdüğünü sorduktan hemen sonra, mektepteki kız ve erkek öğrenci dağılımının nasıl olduğunu sormamız gerekir ve bulacağımız cevaplar (maalesef bu sorunun cevabını bulmak çok zor) Osmanlı toplumunda cinsiyete bağlı ayrıcalıkların anlaşılmasına katkı sağlar. Böylece klasik metinlerde çocuklara gösterilen ihtimamın nasıl oluyor da kimi zaman günlük yaşamda çocuğa beslenen *ikili/tezat duygulara*⁵⁹ evrildiğini anlamamız kolaylaşacaktır. Yine mektep duvarlarında asılı duran falakanın, muallim tarafından kullanılmasını *çocuğa şiddet* olarak mı yorumlamalıyız yoksa dönemin çocuğun yetiştirilme ve terbiye edilmesi için yazılan tüm eserlerinde ve dinî öğretilerde verilen bir tavsiye, pedagoji yöntemi olarak mı düşünmeliyiz? Osmanlı toplumu muhakkak ikincisini, çocuğun faydasına olacağını düşündüğü için bu yöntemi uyguluyordu.⁶⁰ Osmanlı/İslam toplumu çocuğu, saflığı ve masumiyeti yanında çocuğu cahil, arzularla dolu, zayıf ve savunmasız bir varlık olarak da görmüştür. Bu görüntünün arkasındaki, çocukluğu yetişkinliğin *salonuna* giden bir *geçiş* olarak kabul eden düşünce, ebeveynler ve öğretmenlerin çocuktaki istenmeyen özellikleri düzeltmek için bedensel cezanın kullanımını *haklı* çıkarır.⁶¹ Başka bir soru da merasim ekibinin, hâli vakti yerinde ailelerin evlerine gelmesi, kapıdan alınan

⁵⁸ Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayınları, 1991, s. 178.

⁵⁹ Klasik metinlerin söyledikleri ile toplumsal yaşam uygulamaları arasındaki bariz farklılıklara dikkat çekmek için bu tabiri Avner Gil'adi kullanır. **Bkz.:** Avner Gil'adi, **"Is There a Concept of 'Childhood' in Islamic Civilization?"**, p. 318.

⁶⁰ "Öğretmen öğrenciye hep müşfik olursa, pazarda çocukları ayı yavrusu kapar." sözünü Ahlâk-ı Alâî eserinde hatırlatan Kınalızâde Ali Efendi şu tavsiyelerde bulunur: "*Öğretmen büyüklerin edep ve terbiyesine vakıf, öfkesinde ve yumuşaklığında aşırı olmaması lazımdır. Çok yumuşak olmamalı. Terbiye ve düzeltilmesinde aciz kalmamalı. Çok öfkeli ve kızgın da olmamalı, lüzumsuz kinden çocuk mahzun, ilim öğrenmekten nefret etmemelidir. Öğretmen dövdüğünde çocuk bağırmmamalı, çünkü bu zayıf kimselerin davranışdır. Öğretmen az dövmeli fakat tesirli davranmalıdır.*" **Bkz.:** Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlak-ı Âlâî**, Haz. Mustafa Koç, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 367.

⁶¹ Avner Gil'adi, **"Saghir"**, p. 823.

çocukların dünyasında toplumsal sınıf ayrımlarına dair bir şeyler düşünmelerini/hissetmelerine neden olmuş mudur ve acaba mektep hocası ağırlandığı evin çocuğuna derslerde diğer öğrencilere kıyasla *ayrıcalıklı* tavırlar geliştirmiş midir? Eğer öğretmen o öğrencisine *özel* davranıyorsa sınıftaki diğer öğrenciler neler hissetmiştir ve toplumsal hiyerarşiye dair bir çıkarımda bulunmuşlar mıdır ve tüm bu yaşananlar her iki taraftaki çocukların birbirleriyle ilişkisini nasıl etkilemiştir? Mektebe gitmeyip evine özel hoca gelen varlıklı ailenin çocuğu mektepteki çocuklarla vakit geçirmiş midir, oyun oynamış mıdır? Maalesef bu soruların cevaplarına kaynaklardan ulaşamıyoruz.

Osmanlı toplumunda çocuklar için yapılan törenlerden biri de sünnet şölenleridir. Şehzadeler için düzenlenen sünnet şölenlerinin kaynaklara yansımaları bunlara dair bilgilerimizi artırmaktadır. Sarayı olduğu kadar toplumu da ilgilendiren ve hareketlendiren bu törenlere, saray ve devletin ileri gelenleriyle birlikte fark gözetilmeksizin şehrin halkı da katılırdı. Yenilen yemekler, hediyeler, donanma şenlikleri, çeşitli gösteri, yarışma ve oyunlar ile sûr-ı hümayûnlar (düğünler) Osmanlı toplum hayatının bir aynası durumundadır.⁶² Sünnet şenliklerinde şehzadelerle birlikte binlerce halk çocuğu da sünnet edilirdi, çünkü varlıklı kimselerin kendi çocuklarıyla birlikte yoksul çocukları da sünnet ettirmesi önemli bir İslami gelenektir. Çocukların sünnet edilme yaşı genellikle beş yaş ile on iki yaş arasında değişiyordu. Geniş alanlarda yapılan şölenlerde çocukların 16. yüzyılda en sevdiği oyunlar gölge oyunu, hokkabaz, curcunabazlardır.⁶³ Şenliklerde sünnet olan, eğlenceyi izlemeye gelen çocuklar yanında başka bir grup daha vardı: hüner gösteren ustalarına yardımcı olan, onların çırakları durumunda olan çocuklar. Bir ipte numaralar yapan “canbaz”ın sırtında bulunan, “zorbaz” denilen kişilerin güç ve dayanıklılık isteyen

⁶² Ali Haydar Bayat, “Fatih’in Tertip Ettiği Sünnet Şenlikleri (Sûr-ı Hümayûnlar)”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Cilt 12, Sayı 3, İstanbul, 1983, s. 51.

⁶³ Özdemir Nutku, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 52-53.

Metin And, halk tiyatrosu geleneği içine yerleştirdiği hokkabazlar ve curcunabazları şöyle tanımlar: “Hokkabazlık hem el çabukluğu, göz bağcılığı gibi bir hüner gösterisi hem de usta ile yamağı arasında uzun, güldürücü konuşmalarıyla Karagöz ve ortaoyunu gibi oyunlara benzeyen bir oyun türüdür. Curcunabazlar kaba, gülünç giyimli, çoğunlukla maskeli, güürültücü dansçılardır; şenliğin öteki dansçılarıyla oyun meydanına çıkıp beceriksizce onları taklit eder ve halkı güldürürlerdi.” **Bkz.:** Metin And, **Geleneksel Türk Tiyatrosu: Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1985, s. 198-217.

gösterilerinde kullanılan, hokkabazla diyalog kurarak seyircinin dikkatini dağıtan, “kûzebaz”ların (akrobat) akrobasi ve denge hareketlerinde kullanılan çocuklar şenliklerin *eğlenen* kısmında değil çırak, yardımcı ve yordak olarak *çalışan* kısmındaydı. Sünnet şenlikleri denilince gözümüzün önüne gelen *eğlenen*, *gülen*, *doyasıya yemek yiyen*, *oyun oynayan*, muhtemelen toplumun bir ferdi olarak kabul edildiğini düşünüp gururlanan çocuk dışında üreten/çalışan çocukların varlığı dikkatten kaçmamalıdır. Özdemir Nutku, Osmanlı şenliklerinde çocuğun gösterilerdeki yerinin, eğlencesine göre daha fazla olduğunu söyler. Usta-çırak ilişkisinin hâkim olduğu bu gösterilerde çocuk, küçük yaşta edindiği tecrübe ve becerileriyle sonradan ustalarının yerini almış, babadan oğula, ustadan çırağa geçen mesleklerini ileriye taşımıştır.⁶⁴ Ancak bu çocukların *eğlendiren* değil de akranlarıyla *eğlenen* kısmında olmayı isteyip istemediğini bilmiyoruz. Belki de her Osmanlı çocuğu gibi, olması gerektiği yaşta çırak olup şenlikte işini/görevini yerini getirdiğini düşünüyordu. Belki kendisi de yaptığı iş nedeniyle eğleniyor, belki de sıkılıyordur. 16. yüzyıl Osmanlısında bu çocuklara *çocuk işçi* deme yanlışına düşmeyeceğiz. Osmanlı toplumunda çıraklığa başlama yaşının ortalama yedi olduğunu düşündüğümüzde şenlikte çıraklık yaparak çalışan çocuğun başka bir akranı, hatta şenlikte *eğlenen*lerden kimileri muhtemelen babasının ayakkabı atölyesinde, biri terzi yamağı olarak, bir başkası esnafın yanında kasap çırağı olarak çalışıyordu. O nedenle çocuğun o yaşta çalışmasını sorgulamaktan ziyade görünmeyen, gözden kaçan çocukların dünyasını anlamaya çalışmak bizlere farklı bakış açısı kazandıracaktır. Çocuklardan bize kalan çok az şey olduğu için akrobatın ya da cambazın sırtında hareketleri yapan çocukların düşme/ölüm korkusu yaşayıp yaşamadığını ya da “iş kazasına” uğrayan çocuk olup olmadığını, olduysa bunların sonradan hayatlarına nasıl devam ettiğini bilmiyoruz.

1.2.3. Çocukların Bakımı ve Refahı İçin Çocuk Hukuku

“Osmanlı toplumunda çocukluk algısı var mıydı, çocuklar yetişkinlerden farklı muamele görür müydü, çocuklar sevilip değer görür müydü?” sorularına aranacak cevaplar için başvurulacak alanlardan biri de hukuk ve hukuki

---

⁶⁴ Özdemir Nutku, “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, s. 57.

uygulamalardır. Çünkü İslam/Osmanlı hukuku çocukluk ve çocuk-ebeveyn/yetişkin ilişkilerinin birçok yönünü ele alır. Hz. Muhammed'in sözleri ve davranışları hakkında da bilgiler içeren Kuran tefsirleri ve özellikle hadis koleksiyonları, Kuran-ı Kerim'in çocuklarla ilgili konularını genişletir ve çocuğun/çocukluğun birçok yönünü ele alır. Dahası, hadis derlemesi yapanlar, derlemelerin belli bölümlerini, özel incelemelerini çocuk ve çocukluk temalarına ayırmışlardır: çocukluktan ergenliğe geçiş, emzirme, çocuk eğitimi, çocukların dinî statüsü, yetimlere muamele, çocuk bakımı, sevgi ve şefkat belli başlı temalardır.⁶⁵

Osmanlı aile hukuku, İslam aile hukukunun uygulama ve gelişim sürecinin bir parçasıdır.⁶⁶ Hukukun uygulanmasında kadılar fıkıh kitapları, fetva mecmuaları, kanunnameler ve kadiya gönderilen irade, ferman ve hükümlerin yazılı olduğu şer'iyce sicillerini kullanır.⁶⁷ Çocuk ve çocukluk tarihi araştırmalarında, ideal bir çocukluk resmi çizen ahlak, terbiye, tıp eserlerine, hadis kitaplarına nazaran devletin kanun gücü tarafından üretilen mahkeme ve arşiv kayıtları, fetvalar, kanunname gibi resmi belgeler *toplumsal hayata daha yakın* bir tablo sunar. Osmanlı toplumunun ve hukuk sisteminin kaynaklara yansıyan, pratik meselelere bakışı ve bunları çözme yolu çocukların tanınmasına önemli katkı sağlar.

İslam hukukunda doğumla başlayıp ergenlik çağına kadar devam eden döneme *çocukluk*, bu dönemi yaşayan kişiye de *çocuk* denir.⁶⁸ Çocukluk, ergenliğin (bulûğ) başladığı en erken yaş olan erkeklerde 12, kızlarda 9 yaşına kadar devam eder.⁶⁹ İslam hukuku çocukla, anne rahminde teşekkül ettiği andan itibaren ilgilenmiş ve onun yaşama hakkına sahip çıkarak *düşürülmesine* bazı dinî-hukuki sonuçlar bağlamıştır.⁷⁰ Mesela, Galata Mahkemesine 1663 yılında yapılan bir başvuruda, evini basıp çocuğunu düşürmesine neden olan Zabeta adlı kimsenin, mağdur anneye

⁶⁵ Avner Gil'adi, "Is There a Concept of 'Childhood' in Islamic Civilization?", pp. 310-311.

⁶⁶ Mehmet Âkif Aydın, **Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s. 43.

⁶⁷ Mehmet Âkif Aydın, **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No. 15, 1985, s. 79.

⁶⁸ Mehmet Âkif Aydın, "**Çocuk**", s. 361.

⁶⁹ Ebû Yûsuf (ö. 798) ve Muhammed (ö. 805)'e (İmameyn) göre bulûğ yaşı kız ve erkek için 15'tir. **Bkz.:** Molla Hüsrev, **Dürer'ül-Hükkam Fi Şerh-i Gurur'ül Ahkam**, s. 106; Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mavsîlî, **El- İhtiyar Li- Ta'fili'l- Muhtar**, Terc. Mehmet Keskin, Cilt 2, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2005, s. 126.

⁷⁰ Mehmet Âkif Aydın, "**Çocuk**", s. 361.

tazminat ödemesine karar verilmiştir.⁷¹ Başka bir şikâyet sonucunda eşini ve kaynanasını darp eden ve eşinin dişini kırıp kaynanasının karnındaki bebeğini düşürmesine neden olan Abdulkadir isimli kişiye iki yıl hapis cezası verilmiştir.⁷² Çocukların daha doğmadan yaşama hakkına sahip çıkan bu anlayışın yanı sıra, karnındaki bebeği düşürmek isteyen kadınlara (ailelere) da rastlanır. Kadınların çocuk düşürme meyillerinin artmasının önüne geçilmesi için önlem alınmaya ve İstanbul Beyoğlu'nda çocuk düşürme işiyle tanınan Alman Zibold'un sınır dışı edilmesine karar verilmesi çocuk düşürmenin yaygın sayılabilecek bir uygulama olduğunu da düşündürmektedir.⁷³ Kaynaklar, kişileri çocuk düşürmeye iten nedenler hakkında bilgi vermese de bunların istenmeyen gebelikler olduğundan hareketle akla birkaç olasılık gelir: doğacak çocukların aileye yük olması, *gayrimeşru* bir çocuk olması, cinsel saldırı nedeniyle oluşan bir gebelik olma ihtimali gibi.

Osmanlı toplumunda ve hukuk yapısında çocuğun bakımı, terbiyesi, evlendirilmesi, mal varlığının idaresi anne babanın hak ve sorumlulukları arasında kabul edilir, çünkü çocuk küçük olması sebebiyle yetersizdir. Çocuğun ihtiyaçları yani nafakası babası tarafından karşılanır ancak anne de çocuğunu emzirdiği dönemde çocuğun süt ihtiyacını karşılamakla görevlidir. Baba çocuğun nafakasını karşılayamayacak durumduysa sorumluluk anneye değil, babadan sonraki en yakın akrabaya geçer. Anne babanın, çocuğa karşı hak ve sorumlulukları *hidâne* ve velayet kurumları arasında paylaştırılır. *Hidâne* ile çocuğun bakımı, yetiştirilmesi, eğitimi ve gözetimi konusunda; *velayet* ile çocuğun evlendirilmesi ve mal mülkünün yönetimi konusunda anne baba ortak yetkiye sahiptir. Anne ile baba boşanma ya da ölüm gibi nedenlerle bir arada değilse çocuğun bakımı ve terbiyesinden kızlarda 7 yaşına, erkeklerde 9/11 yaşına kadar anne sorumludur. Bu sorumluluğun babaya değil de anneye verilmesinde, anne sevgi ve şefkatiyle büyüyen çocuğun psikolojisinin daha olumlu etkileneceğine olan düşünce etkilidir.⁷⁴ Şeyhülislam Dürrîzâde Mehmed Ârif

⁷¹ **Galata Şer'îyye Sicilleri (GSS)**, Defter no. 90 (H. 1073-1074 / M. 1663), Cilt 40, Hüküm (hkm.) 108, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

⁷² **Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (MVL.d), 745-33, h. 1283.

⁷³ **BOA**, Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II), 50 – 3257, h. 1254; **BOA**, Zabtiye Nezâreti (ZB), 337-47, h. 1320.

⁷⁴ Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, s. 46-47; Mehmet Âkif Aydın, **Osmanlı Aile Hukuku**, s. 132; Mehmet Âkif Aydın, “Çocuk”, s. 361; Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 17, 1998, s. 467.

Efendi (1740-1800) boşanmış bir çiftin çocuğunun 6 ya da 7 yaşında olduğuna dair yaşanan ihtilaf sonucunda (7 yaşındaysa çocuk babasına verilecektir) çocuğun kendi başına yeme, içme ve giyinme ihtiyaçlarını karşılıyorsa babasına, karşılayamıyorsa annesine verilmesine hükmeder.⁷⁵ Belli ki baba, çocuğun kişisel bakımından muaf tutulmakta, bu görev anneye ait kabul edilmektedir. Hukuk, çocuğun hangi yaşta annede hangi yaşta babada kalacağını söylese de mahkemelerde çocuğunu vermeye gönüllü olmayan anne hikâyeleriyle de karşılaşırız. Mesela oğlu Panayot'u 9 yaşına gelmesi nedeniyle boşandığı karısından almak isteyen Andriye'ye karşı çocuğun annesi, oğlunun 8 yaşında olduğunu iddia ederek itiraz eder, ancak şahitlerin beyanına dayanarak annenin itirazı kabul edilmez.⁷⁶ Her iki olayda da anneler çocuklarıyla belli ki daha fazla kalabilmek için yaşının küçük olduğu iddiasında bulunur, çünkü annenin elindeki tek koz budur. Çocukların isteklerinin yansımadığı bu kayıtlarda çocuk annesinde mi babasında mı kalmak istemektedir, bilemiyoruz. Çocuk-yetişkin ayrımını biyolojik ve cinsel olgunluk üzerinden tanımlayan İslam/Osmanlı hukuku kızlar için 9, erkekler için 12 yaşını bulûğ olma yaşı kabul etmekle birlikte, farklı konularda farklı yaş aralıkları da belirlediğini yukarıdaki olayla görürüz. Çocuğun ve ebeveynlerin ihtiyaçları gözetilerek konulan 7 yaşı çocuğun öz bakım becerileri kazandığı bir yaş olup, boşanan çiftlerde çocuğun anneden ayrılıp babanın yanında yaşaması için uygun görülür. Çocukların kendi bakımlarını yapabilecekleri yaştan sonra babasına verilmesi, çocuk üzerindeki anne baba sorumluluk paylaşımını da gösterir; anne çocuğun büyütülmesinden, kendine yeter bir varlık haline gelmesinden sorumludur.

Anne baba üzerindeki hak ve sorumluluklardan biri de çocuğun evlendirilmesidir. Çocuk bulûğa ermeden önce ya da sonra babası tarafından, bulûğa erdikten sonra da kendi başına alacağı kararla evlenebilir. Toplumda ebeveynlerin çocukları üzerindeki sorumluluğunu göstermesi bakımından önemli bir gösterge olan evlendirilme meselesinde, anne karnına düştüğü andan itibaren çeşitli hak ve sorumluluklara sahip olan ebeveynler çocuklarının büyüyüp aileden uzak kendi yetişkin hayatını kurana kadar onların sorumluluğundadır. Bu durum aile kurumunun

⁷⁵ BOA, Meşihat Defterleri Fetva Mecmuaları (MŞH.FTV), 1-93, h. 1213.

⁷⁶ Eyüb Şer'iyye Sicilleri (EŞS), Defter no. 3 (H. 993- 995 / M. 1585- 1587), Cilt 22, hkm. 182, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

varlığının ve devamının toplumda ne derece önemsendiğini göstermesi kadar, çocukların hayatları üzerinde ailelerin güçlü karar alıcılar, yönlendiriciler ve idare ediciler olması bakımından da öneme sahiptir. Ebeveynlerin çocuğun yaşamı ve geleceği üzerinde sahip oldukları hak kadar, hukuk ve toplum nazarında çocuğun iradesi de önemsendir. Mahkeme kayıtlarına yansıyan davalarda çocuğun fikrini ve isteklerini göz ardı eden ebeveynler kadar, çocuğun tercihlerini önemseyen uygulamalara da rastlanır. Elbette güçlü olan tarafın ebeveynler olduğu unutulmamalıdır; çünkü bâliğ olmadan evvel çocuğunu dilediği kimseyle evlendirebilen anne ya da baba herhangi bir “olur”a ihtiyaç duymazken, evliliği istemeyen bâliğ çocuk, ailesinin kararının iptali için mahkemeye gitmek zorundadır. Bu kişilerden biri henüz bâliğa olmadan Bayram’la evlendirilen İsmihan’dır. İsmihan, annesinin kendisini henüz “sagîre” iken bin beş yüz akçe mehir karşılığında evlendirdiğini ancak artık bâliğa olduğu için evlilik sözleşmesini feshetme hakkına dayanarak evliliğinin iptal edilmesini istemiştir.⁷⁷ Aileden olmayan kişilerin yaptıkları nikâh sözleşmeleri de feshedilen sözleşmeler arasında bulunur. Muhtemelen aile birliği ve dirliğinin sağlanmasını, kendi üyeleri arasındaki karar ve iş bölümünde gören anlayışın bir gereği olarak aile dışındaki kimseler bu konuya dâhil edilmemiştir. Sagîre kızı Rabia’yı annesinden izin almadan evlendiren Rabia’nın mürebbisine karşı anne, kızının kendisinden başka velisi olmadığını söylemiş ve mahkemede bu evliliğin iptal edilmesini sağlamıştır.⁷⁸

Boşanma ya da ölüm nedeniyle ailenin çözüldüğü zamanlarda çocukların durumu ve yaşadıkları, Osmanlı toplumunda çocuk algısının okunabileceği yerlerden biridir. Buraya kadar bahsedilen konular ve verilen örnekler Osmanlı toplumunda bir çocuk/çocukluk algısı olduğunu, çocukluğun yetişkinlikten farklı bir dönem olarak görüldüğü ve bu nedenle de çocuğu himaye etme, onun adına, onun yararına karar alma, bakımını ve terbiyesini sağlama çabalarına girildiğini gösterir. Çocuğun annesiz ya da babasız kaldığı zamanlarda da durum pek farklı değildir. Oğlu Abdülkerim’e, kocasının vefatından sonra bakmaya devam eden anne Ümmi Hatun, babanın mirasından oğlunun bakımı için ödenen iki akçenin yeterli gelmemesi

⁷⁷ GŞS, Defter no. 90 (H. 1073 - 1074 / M. 1663), Cilt 40, hkm. 32.

⁷⁸ Bab Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), Defter no. 3 (H. 1077 / M. 1666 - 1667), Cilt 17, hkm. 203, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011.

nedeniyle mahkemeden nafakanın on akçeye çıkarılmasını talep etmiştir.⁷⁹ Ümmi Hatun muhtemelen bu taleple, oğlunun daha iyi şartlarda yaşamasını sağlamayı amaçlıyordu ve mahkeme de bu talebi yerinde bularak çocukların bakımı ve ihtiyaçlarına verdiği önemi gösterdi.

Osmanlı toplumunda anne babası olmayan çocuklar görmezden gelinmemiş, sosyal ve ekonomik dayanışmanın içine dâhil edilerek evlatlık/tebennî kurumu altında çocuklara sahip çıkılmıştır. *Tebennî*, kimsesiz çocukların bakılıp büyütülmesini sağlaması yanında çocuksuz ailelerin yakınlarından ya da çok çocuklu ailelerden evlat edinilmesine de ortam hazırlamıştır.⁸⁰ Abdurrahman Kurt, çocukların tebennî edilmesini beş nedenle açıklar; bunlar çocuğun terk edilmiş olması (lâkit), kimsesiz ve yetim olması, fakir aile çocuğu olması, mühtedi çocuk olması ya da çocuğun ahlakını güzelleştirme, iyi eğitim verme gayesine yönelik olmasıdır.⁸¹ Gülbûy hatunun bir hamamın önünde terk edilmiş halde bulduğu ve evlatlık edindiği küçük Mustafa⁸² ile babası vefat eden ve ninesi tarafından evlatlık olarak verilen Şâhî bu çocuklardan ikisidir. Şâhî'nin ninesi Mahgân Hâtun, torununu evlatlık edinmesi ve bakımını üstlenmesi için bir aileye teslim eder.⁸³ Anne babası hayatta olup başka bir aileye tebennî verilen hatta tebennîden vazgeçilip geri alınan çocuklar da vardır. Mehmet ve Ayşe çifti, Havva adlı kadına verdikleri çocuklarını geri almak için mahkemeye başvurmuş, mahkeme çocuğu öz ailesine geri vermiştir.⁸⁴ Anne baba çocuğa bakamadığı için mi verdi, sonra durumları düzelince geri mi aldı ya da evlatlık verdiği aile çocuğa kötü mü davrandı bilemiyoruz. Sadece her durumda kararların, çocuğun yararına olacak şekilde alındığını düşünebiliriz. Ancak öyle bile olsa, bir çocuğun öz ailesinden ayrılıp başka bir ailenin yanında kalması (nasıl şartlarda kalıyor?) ve sonra tekrar oradan alınması çocuğun dünyasında ne derece olumsuz tesire neden olabileceğinin düşünülmesi gerekir. Yetişkinlerin belki çoğunlukla *iyi niyetle* aldığı kararların, çocuklarda nelere neden olduğuna dair maalesef hiç bilimiz yok.

⁷⁹ GSS, Defter no. 15 (H. 981 - 1000 / M. 1573 - 1591), Cilt 34, hkm. 153.

⁸⁰ Mehmet Âkif Aydın, **Osmanlı Aile Hukuku**, s. 86.

⁸¹ Abdurrahman Kurt, **a.e.**, s. 76.

⁸² BSS, Defter no. 46 (H. 1096 - 1097 / M. 1685 - 1686), Cilt 19, hkm. 99.

⁸³ **Üsküdar Şer'iyye Sicilleri (ÜŞS)**, Defter no. 51 (H. 987-988/ M. 1579-1580), Cilt 8, hkm. 89, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

⁸⁴ BSS, Defter no. 54 (H. 1102 / M. 1691), Cilt 20, hkm. 287.

Osmanlı toplumunda koruyucu ailelik sadece tebennîden ibaret değildi, varlıklı aileler kendilerine hizmet etmek üzere daha çok fakir ailelerin çocuklarını velileri ile anlaşarak belli ücret karşılığında *icarlamışlar* (icar-ı sagîr) ve bu çocuklar *besleme*, *evlatlık*, *hizmetçi* gibi isimlerle anılmıştır.⁸⁵ Osmanlı'nın son dönemlerine kadar yaygınlığını sürdüren bu adette yoksul bir aile küçük yaştaki kızını zengin bir eve hizmetçi olarak veriyor; kız orada yetişiyor, bakılıyor ve yaşına uygun hizmetlerde bulunuyordu. Evlenme yaşına geldiğinde ise yanında kaldığı aile onun çeyizini hazırlıyordu.⁸⁶ Tebennî alınan her çocuk, evlenme çağına kadar bu evlerde kalmıyordu, yapılan sözleşmeler süreli olduğundan çocuklar daha önce de evden ayrılabilirdi. Ev içi hizmetlerde çalışan çocuklar genelde 8 yaşında ailelerinden ayrılmakla birlikte 5 yaşından küçükler de besleme olarak alınabiliyordu. Köle ticaretinin devletin son dönemlerinde azalması ve muhacir nüfusunun artmasıyla ev içi hizmetlerde istihdam edilen çocuk sayısında artış olsa da ev içi hizmetlerde çocuk emeğinden yararlanılan esas kesim Anadolu taşrasından gelen kız çocuklarıydı.⁸⁷

Osmanlı aile, toplum ve hukuk yapısı içinde kaynaklar bize, Osmanlı'da çocuk ve çocukluk algısının olduğunu, çocukların yetişkinlerden *farklı* ve *yetersiz*, korunmaya muhtaç varlıklar olarak algılandığını gösterir. Ailelerin iyi bir karakter kazanması için çocuğun yetiştirilmesi, terbiyesi ve eğitime önem vermesi de Osmanlı toplumunun çocukları yetişkinlerden ayrı varlıklar olarak gördüğünü gösterir.⁸⁸ Osmanlı'daki çocukluk bugün anladığımız anlamda bir çocukluk değildir; olmasını beklemek bizi Philippe Ariès'in yaptığı hataya düşürür ve bu hata "Osmanlı toplumunda çocukluk yoktu" gibi temelsiz bir genellemeye neden olur. Hâlbuki günümüzdeki çocukların geçmişe nazaran en iyi çocukluk dönemini yaşadıklarını iddia ederken bile temkinli olmalıyız. Popüler çağdaş çocukluk söylemleri dışında tarihe, kültüre, etnisiteye, gelir grubuna, cinsiyete göre farklı çocuklukların olduğunu ve değerlendirmelerin buna göre yapılması gerektiğini düşünmek doğru bir yaklaşımdır gibi gözükmektedir.

⁸⁵ Abdurrahman Kurt, *a.e.*, s. 80.

⁸⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 127.

⁸⁷ Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar 1750-1920*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2020, s. 55-67.

⁸⁸ Çocuğun yetiştirilmesi, terbiyesi ve eğitimi aileler için neden önemli ve bu terbiye ile hangi idealler etrafında çocuk yetiştirilmek istenmektedir sorusuna tezin ikinci bölümünde cevap aranmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM VE OSMANLI AHLAK ESERLERİNDE ÇOCUĞUN YETİŞTİRİLMESİ VE TERBİYESİ

Çocuğun nasıl yetiştirilmesi ve terbiye edilmesi gerektiği, tarih boyunca üzerine düşünülen ve konuşulan bir mesele olmuş, Antik Yunan'ın politika ve ahlak eserlerinden Müslüman ve Batılı düşünürlerin kaleme aldığı ahlak ve terbiye eserlerine kadar ebeveynlerin çocuğu nasıl yetiştirmesi gerektiği konusu yüzyıllardır tartışıl原因lmıştır. Bugün anladığımız anlamda bir okullaşma olmadığı için çocuğun toplumun nasıl 'ideal' bir ferdi olabileceği hususundaki bilgiler hep ebeveynlere verilmiştir.

Günümüzde modern devletler; ideal vatandaşlarını yetiştirirken ailenin, çocuğu yetiştirmesi üzerindeki sorumluluğunun büyük bir kısmını alarak okulları sadece öğretim değil aynı zamanda birer *eğitim* kurumu haline getirmiş, çocuğun yaşadığı toplumun gereklerine, kültürüne, medeniyet algısına adapte olmasını sağlamaya çalışmış, toplumun bir ferdi olarak çocuğun oturup kalkmasından yemesine içmesine kadar, kimlerle ne zaman nasıl konuşacağını, nerede hakkını arayıp nerede sorumluluğunu yerine getireceğini bilmesini okullarda verdiği 'eğitim'le sağlamaya çalışmıştır.

Devletlerin, toplumların ve ailenin varlıklarının kaynağı ve en büyük gücü insandır. Bu üç kurum arasındaki organik bağ ve süreklilik, yetişmiş insan gücü ile sağlanır. Ailenin varlığı, bireyler arasındaki sevgi ve güven ihtiyacının karşılanması kadar toplum ve devletin varlığı için de gereklidir. Üyeleri arasındaki bağ, dayanışma ve sevgi, aileyi birbirine bağlarken toplum ve devlet de bu bağla güçlenir. Her toplum ve devlet kendi ideal insanını yaratmaya çalışır. Bu ideal ancak belli eğitim ve terbiyeyi almış insanlarla sağlanacağından, ailenin toplumdaki önemi öne çıkar. Çünkü ilk eğitim yeri ailedir. O nedenle, ahlak eserlerinde ve nasihatnamelerde eğitimin ve terbiyenin nasıl olması gerektiği bilgisi verilirken bu konuda aileler muhatap ve sorumlu kılınmıştır.

Çocuğun yetiştirilmesi, eğitimi, çocuğa ahlak kazandırılması konusuna Müslüman düşünürlerce hassasiyet gösterilmesi ve ahlak eserlerinde konunun ele alınmasının önemli bir nedeni ‘nizâm-ı âlem’ düşüncesidir. Bu düşünceye göre Allah, kıyamet gününe kadar âlemin devamlılığını insanın devamlılığına bağladı. İnsanın varlığı ve devamlılığı, doğumla yani çocuk yapmakla sağlandığına göre, çocuk yapmak için aile kurmaya ve bir arada yaşamaya, bunun için de paraya, geçinmeye ihtiyaç vardı.⁸⁹ Bu düşüncenin temeline Aristoteles’ten devralınan ‘itidal’ anlayışı yerleştirildi ve doğadaki ‘dört temel unsurun’ insan sağlığında ve toplumsal sınıflar arasındaki dengede oynadığı rol gibi, çocuğa verilecek eğitimde de itidal tavsiye edildi. Çocuğun karakterindeki bu *denge* durumu onun tüm hayatını etkileyecek böylece üyesi bulunduğu toplumda, tebaası olduğu devlette söz, davranış ve yaşam şekliyle nizâm-ı âlemin devamına katkı sağlayacaktı.

Çocuğun nasıl yetiştirilip terbiye edildiği, çocuğa nasıl görgü kazandırıldığı sorusunun cevabını, tezin zamansal kapsamı göz önüne alınarak, 16. yüzyıl ve bu yüzyıla kaynak teşkil etmesi sebebiyle, öncesinde arayacağız. Osmanlı Devleti’nin saray ve resmi kurumlarındaki çocuğa değil; toplumun, yaşadığı muhitin, ait olduğu sosyoekonomik çevrenin içindeki kısaca gündelik yaşamda karşılaşacağımız çocuğa odaklanacağız. Toplumda ‘ayrıcılık’ üst ve orta sınıfa mensup müelliflerin kaleme aldığı eserlerin muhatabı yine kendi sosyal sınıflarına mensup aileler olduğu için, tanımaya çalıştığımız ‘ideal çocuklar’ toplumun her kesimini yansıtan değil belli sosyoekonomik statüye sahip olanlar olacaktır. Bu bilgiyi hatırdı tutarak, ailenin bir üyesi olan çocuğun özelde ebeveyn nazarında, genelde toplum ve devlet nazarında hangi karakter özelliklerine sahip geleceğin yetişkinleri olarak tahayyül edildiklerinin cevabını bulmaya çalışacağım. Bu cevaplara ise çocuğu çoğunlukla hukuki statüsüyle değerlendiren devletin resmi kaynaklarıyla değil ahlak, edep ve nasihatname türü eserler üreten müellifler aracılığıyla ulaşmak mümkün olacaktır. Zaman zaman aynı yüzyıllarda Avrupa’da çocukların yetiştirilmesine yönelik tavsiyeler veren Erasmus (ö. 1536) ve John Locke’un (ö. 1704) kaleme aldığı

---

⁸⁹ Hasan Kâfî Akhisarî, **Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Âlem**, Ter. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2018, s. 43.

eserlere başvurarak karşılaştırmalı bir yorum yapacağım.⁹⁰ Zamanın ruhunu yakalamak adına Avrupa’da biri 16. yüzyıla, diğeri 17. yüzyıla, Batı düşünce hayatına sağladıkları katkı nedeniyle damgasını vuran iki düşünürün seçilmesindeki bir başka neden de çocuk eğitimi ile ilgili kaleme aldıkları eserlerinin olması ve her iki yazarın da ‘asil’ çocukların nasıl yetiştirilmesi gerektiği ile ilgili Müslüman düşünürlerin fikirleriyle paralel tavsiyelerinin bulunmasıdır. Adı geçen düşünürlerle Müslüman düşünürleri aynı tezde, aynı konu altında bir araya getiren nokta ise her iki tarafın da Antik Yunan’dan aldıkları ilhamdır; ayrıldıkları nokta ise çocuğun üzerindeki anne baba hakkına Batılı düşünürlerin hiç değinmemesidir. Zira bu bahis aile hayatına ihtimam gösteren İslam düşünürlerinin bu alana yaptığı katkıdır. Yeri geldikçe tez içinde her iki coğrafyanın fikirlerine ve tavsiyelerine yer vererek, Osmanlı toplumu ile Batı toplumunda hangi idealler etrafında çocukların yetiştirildiğini, benzerlikler ve farklılıklar temelinde karşılaştırmalı şekilde değerlendireceğim. Kaynak eserleri yazan yetişkinler olduğu için çocukların ağzından bir şey duymayacağız, onlar sessizce büyüklerinin kendileri hakkında söylediklerini, tıpkı bizim gibi, dinliyor olacaklar.

2.1. ÇOCUĞUN TERBİYE YÖNTEMLERİNİ AHLAK ESERLERİNDEN OKUMAK

İslam’da, aile kurumunun temel amacı çocuk yetiştirmek suretiyle neslin devam etmesini sağlamaktır. Kişinin çocuk sahibi olması, büyük sorumluluk gerektiren bir

---

⁹⁰ Rönesans’ın yetiştirdiği Rotterdamlı hümanist bilginlerden Desiderius Erasmus (1469-1536), yapıtları ve çevirileriyle Antik çağ düşüncesinin Avrupa’da yayılmasında ve çağının eğitim felsefesine büyük katkıları oldu. 1530’da Veere Prensi Adolf’un oğlu Hendrik (Maximiliaan’ın kardeşi)’e ithaf ettiği eserinin önsözünde Çocuklar İçin Adabımuâşeret kitabını yazmasını şöyle ifade eder: “*Her ne kadar adabımuâşeret bütün sağlıklı ruhalrda doğuştan var olsa da resmi görgü kurallarıyla ilgili bilgilendirilmemiş dürüst ve bilgili adamlar kimi zaman bundan yoksundur. Bu da üzücü bir durumdur.*” Desiderius Erasmus, **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, Çev. Berna Günen, 2017.

Aydınlanma’nın öncülüğünü yapan, insan eylemlerinin akla göre düzenlenmesi gerektiğini savunan John Locke (1632-1704) “*Eğitim o kadar önemli bir konu ki doğru uygulandığı zaman ülkeye büyük yararlar sağlar.*” sözleriyle eğitimin pragmatik yanını öne çıkarmış ve bu doğrultuda çocukları hayata hazırlamak için metodik ve pedagojik eseri olan **Eğitim Üzerine Düşünceler**’i kaleme alarak 1693’te yayınlamıştır. John Locke, **Eğitim Üzerine Düşünceler**, Çev. Hakan Zengin, İstanbul, Morpa Kültür Yayınları, 2004.

durumdur. Ebeveynlerin görevi, çocuğu dünyaya getirmek kadar onun en iyi şekilde yetişmesini de sağlamaktır.⁹¹ Çünkü aileden başlayıp akraba ve komşulara, topluma/milllete, ümmete ve insanlığa uzanan ve genişleyen sarmal içinde merkezde ve temelde bulunan ailedir. Kurum olarak *sağlıklı* bir ailenin varlığı diğer yapıların güçlenmesini ve sürekliliğini sağlar.⁹² Ailenin, bireyler nazarında sevgi ve dayanışma ihtiyacını karşılaması kadar, toplumların ve devletlerin varlığı ve devamı açısından sahip olduğu konum bugün olduğu kadar geçmiş düşünürler için de konuşulup tartışılmış, karı, koca, çocukların konumları, hakları, sorumlulukları tayin edilmiş böylece ideal bir aile kurumu yaratılmaya çalışılmıştır. Ailenin varlığı ve devamlılığı bakımından sahip olduğu önem sebebiyle çocuk üzerinde hassasiyetle durulmuş, gelecek yaşantısı ve toplumun düzeni üzerinde kalıcı tesiri olacağından çocuğun küçük yaşta alacağı eğitim ve terbiye üzerine bilhassa yoğunlaşmıştır.

İslam düşünürlerine göre eğitim, çocukların karakter inşasında sürekliliği ve kalıcılığı sağlayan önemli bir araçtır, yoldur. Bu düşünce felsefi anlamda kaynağını Aristoteles'ten alır. Aristoteles (M.Ö. 384-322), insan karakterinin eğitimle değişip gelişebileceğini, tekrar edilen ve alışkanlık haline gelen davranışlarla karakterin şekilleneceğini söyler.⁹³ Filozofun bu düşünceleri, ahlak konusuna eğilen İslam düşünürlerinin İslam kural, gelenek ve kültürünü ekleyerek bu alana yaptığı katkı ile zenginleşmiş, Antik Yunan dünyası ile İslam düşüncesi arasında sentez bir düşünce yapısı meydana gelmiştir.⁹⁴ 17. yüzyıl bilimindeki gelişmelere dek filozofların

⁹¹ Mustafa Çağrı, "İslâm Düşüncesinde Aile Ahlakı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 337.

Kuran-ı Kerim evlenmeyi, çocuk yapmayı teşvik eder: "*Kaynaşmanız için size kendinizden (cinsinizden) eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir. Doğrusu bunda, iyi düşünen bir kavim için ibretler vardır.*" **Rûm suresi**, 30/21. "*Onlar, 'Ey Rabbimiz! Eşlerimizi ve çocuklarımızı bize göz aydınlığı kıl ve bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara önder eyle' diyenlerdir.*" **Furkan suresi**, 25/74.

⁹² Hayrettin Karaman, "İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 6.

⁹³ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 41.

⁹⁴ Kuran-ı Kerim İslami prensiplerin tümünü içerse de tam anlamıyla bir ahlak teorisi sunmaz. İslam ahlak filozofları Kuran-ı Kerim'in bağlayıcılığını reddetmese de onlar felsefi delillerini yani hakikatin belirleyicisi olarak verilerini Yunan felsefesinden miras kalan "akıl yürütme" ile sağlarlar. Bu anlamda en büyük referansları da Platon ve Aristoteles'tir. Platon felsefesinin, İslam inançlarına uygun düşen mistik özelliği barındırması, dinlerin hedeflediği inanç ve değerlere yakın olması nedeniyle referans alan İslam filozofları, Aristoteles'i de kurduğu mantık sistemi ile felsefelerinde yararlanmayı tercih etmişlerdir. Detaylı bilgi için **bkz.:** Macid Fahri, **İslam Ahlak Teorileri**, Çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004, s. 17-21; Mehmed Bayrakdar, **İslam Felsefesine Giriş**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s. 62-64; T. J.

aradıkları cevaplar için geçmişe, Aristoteles'in çalışmalarına, diğer Antik dönem düşünürlerine, otorite figürlere, İncil'e/Kuran-ı Kerim'e başvurup sentez düşünceler inşa etmeleri son derece doğaldı.⁹⁵ Müslüman düşünürlerden İbn Miskeveyh (ö. 1030) de bu yolu takip ederek Antik Yunan'dan ilham aldığı *ev idaresi ve aile ahlaki* konularını ilk kez eserinin *tedbîrû'l-menziel* bölümüne almış; çocuğun terbiyesi ile eğitimine dair bilgiler vermesiyle İslam düşünce dünyası, çocuğun yetiştirilmesi ve terbiyesi konusu ile tanışmıştır.⁹⁶

Çocuk eğitimi, terbiyesi ve çocuğun yetiştirilmesinde İslam düşünürlerinin verdikleri tavsiyeler, yüzlerce yıldır biriken ve İslam dünyasına sirayet eden felsefi fikirler ile İslami fikir ve uygulamaların tezahürüdür. Düşünürlerin eserlerinde çocuk yetiştirenlere verdikleri tavsiyeler, yaşadıkları toplumun kültür ve alışkanlıkları olmakla birlikte felsefi bir idealin de yansımasıdır. Bu ideal, çocuğu *mutedil* düzeyde bir karaktere ve erdemlere sahip bir yetişkin olarak hayal eder. Çocuk eğitimine, Aristoteles'in *iyi* ve *mutluluk* kavramlarıyla çıkılan yolda bize erdem, erdemsizlik, ifrat, tefrit, itidal, huy, karakter gibi kavramları eşlik edecektir.

Aristoteles'e göre hayatımız boyunca yaptığımız tercihlerde, aldığımız kararlarda, eylemlerimizde, araştırmalarımızda, ürettiğimiz sanat ürünlerinde amaç 'iyi'ye ulaşmaktır. Her bilgi ve tercih iyiyi hedefliyorsa buna 'mutluluk' denir. Aristoteles, insanların kendinde var olan erdemle ya da alacağı eğitim sayesinde kazanacağı erdemlerle mutlu olabileceğini fakat erdeme uygun eylemlerde bulunmaması durumunda da mutsuz olacağını söyler. Erdemleri, *düşünce* (akli) ve *karakter* (ahlaki) erdemleri olarak ikiye ayıran Aristoteles, düşünce erdemlerinin *eğitim* sayesinde geliştiğini, karakter erdemlerinin ise *alışkanlıkla* elde edildiğini ve bunların tekrar edildikçe *huy* haline geldiğini ifade eder.⁹⁷ Aristoteles'e göre karakter erdemi, her insanın davranışlarında ve düşüncesinde 'fazlalık' (ifrat) ve 'eksiklik'ten (tefrit) uzak durup 'orta'yı (itidal) bulmaya çalışmasıyla gerçekleşir. Çünkü eksiklik

---

De Boer, **İslâm'da Felsefe Tarihi**, Çev. Yaşar Kutluay, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık, 1960, s. 19, 22.

⁹⁵ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev. Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001, s. 58.

⁹⁶ Mustafa Çağrı, "Tedbîrû'l-Menziel", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, 1993, s. 260.

⁹⁷ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 21-24, 31, 33, 35, 41-42.

ya da fazlalık iyi olanı bozar, orta ise korur; erdem ortada olma durumudur.⁹⁸ Aristoteles, kişinin kendine hâkim değilse, tercihlerine göre değil isteklerine göre yaşayacağını, çocukların da henüz akli yetkinliğe ulaşmamaları nedeniyle isteklerine göre hareket edebileceklerini ancak bir tercihte bulunamayacaklarını söyler. Dolayısıyla bir başkası tarafından yönlendirilmeyen çocuk isteklerinde aşırıya kaçacak, itidalden uzaklaşacaktır.⁹⁹

O halde çocuk doğası gereği nefsine hâkim olamıyor ve aşırılığa kaçıyorsa onun doğru ile yanlış ayırt etmesini sağlamak için gerek anne babası gerekse öğretmenleri aracılığıyla eğitim görmeye ihtiyacı vardır. Çocuk ahlaki erdemleri ancak eğitimle edinebilir, bu erdemlerin kendisinde huy/karakter haline gelmesi için alışkanlık kazanıncaya kadar iyi ve güzel eylemleri tekrar etmelidir. Böylece ahlaki erdeme uygun eylemlerde bulunan çocuk mutluluğa ulaşmış olacaktır. Küçüklükten eğitimle ve alışkanlıklarla mutedil bir karakter kazanan çocuk, tıpkı İbn Miskeveyh'in belirttiği gibi eylemlerini düşünüp taşınmadan¹⁰⁰ refleks olarak yapabilen ahlaklı biri olur ve ömrü boyunca da bu şekilde yaşayarak kendisinden beklenen iyi, ahlaklı ve mutlu ideal insan tasavvuruna ulaşır.

Günümüz modern psikolojinin öğrenme ilkeleri ile Aristoteles'ten başlayıp İslam düşünürlerine kadar devam eden eğitime ve terbiyeye dair teoriler arasındaki benzerlikleri psikolojinin baktığı taraftan açıklamak, geçmişte çocuğun yetiştirilmesiyle ilgilenen düşünürlerin verdikleri tavsiyelerle aslında nasıl çocuklar ve nasıl bir toplum yaratmak istediklerini anlamamız açısından önemlidir. Eğitim, çocukta istendik davranışlar meydana getirmedir; bu davranışların oluşmasında *tekrar* önemlidir, çünkü davranışlar tekrar olduğu sürece güçlenir, tekrar edilmedikçe zayıflar. Her denemeden sonra daha da güçlenen davranışlar¹⁰¹ zamanla, düşünmeden yapılan *alışkanlıklar* halini alır. Bunun için çocuğa gerekli zamanlarda ödül ve cezalar verilerek pekiştirme sağlanmalıdır. Eğitimin ana konusunun hangi

---

⁹⁸ Aristoteles, erdem ortada olma durumudur dese de tüm eylemlerin ya da etkilenimlerin ortası *iyidir* diye bir kural olmadığı konusunda da uyarıda bulunur. Örneğin kıskançlık, hırsızlık, cinayet gibi eylemlerin kendileri zaten kötüdür. Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 48-49.

⁹⁹ Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 78-79.

¹⁰⁰ Mustafa Çağrı, **İslâm Düşüncesinde Ahlak**, İstanbul, Dem Yayınları, 2020, s. 116.

¹⁰¹ Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev. Nesrin Hisli, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:10, 1982, s. 82.

alışkanlıkların geliştirilmesi gerektiğine karar verilmesi olduğunu söyleyen John Locke, çocukların mutedil alışkanlıklar kazanmalarından ve kazanamamalarından da anne baba ve bakıcıları sorumlu tutar. Çocuklarına aşırı sevgi besleyen anne babalar, onların yaptıkları küçük hataları hoşgörüyle karşılar. Ancak hata büyük de olsa küçük de olsa düzeni bozan, aşırılığa kaçan, yanlış bir davranış vardır ve buna müdahale edilmelidir. Locke alışkanlık konusuna verdiği önemi Solon'un çocuğunun küçük hatalarını affeden bir babaya söylediklerini aktararak ifade eder: “Evet, bu küçük bir şey ama alışkanlık büyük bir şeydir.”¹⁰² Bir davranışın alışkanlık halini almasının İslam düşünürleri açısından da önemli bir amacı vardır. Alışkanlıklar toplumdaki düzenin ve dengenin yani nizâm-ı âlemin devamını sağlar.¹⁰³

İslam düşünürleri Aristoteles'ten aldıkları ve İslam fikir dünyasında büyük önem atfettikleri *itidal* düşüncesini, sadece insan bedeninin ve ruhunun sağlık-hastalık açıklamasını yapan ahlât-ı erbaa (hıltlar) teorisinde benimsememişlerdir; toplumun, ümmetin, devletin varlığının devamı olarak görülen aile kurumunun inşasında ve toplumsal düzenin sağlanmasında da bu teoriden faydalanmışlardır. Vücuttaki dört sıvının dengede olması sağlığa, dengenin bozulması hastalığa işaret ediyorsa, toplumu oluşturan sınıflar arasındaki denge de (erkan-ı erbaa) toplumun güçlü ve sağlıklı olması için gereklidir.¹⁰⁴ Bunun için toplumu oluşturan aile bireyleri arasında görev, hak ve sorumluluklar açısından bir denge olduğu kadar ailenin ve toplumun varlığı için gerekli olan çocuğun karakterinde de itidal önemlidir. Dolayısıyla çocuğa verilecek terbiye ve eğitim de bu doğrultuda olmalıdır.

---

¹⁰² John Locke, **Eğitim Üzerine Düşünceler**, s. 29, 41.

Solon (M.Ö. 639-560), Atina'da demokrasinin gelişimini hazırlayan, kendi adıyla anılan en eski anayasa olan Solon Anayasasını hazırlayan devlet insanıdır.

¹⁰³ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 368. Kınalızâde Ali Efendi alışkanlık, çocuğun yetiştirilmesi, meslek seçimi ile nizâm-ı âlem arasındaki ilgiyi özellikle vurgular. Bu konunun açıklama ve tartışması çocuğun meslek eğitimi bölümünde detaylıca ele alınmıştır.

¹⁰⁴ Detaylı bilgi için **bkz.:** Hasan Kâfi Akhisarî, **Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmî'l-Âlem**, s. 45-49; Asım Cüneyd Köksal, “Osmanlılarda Adalet Kavramı”, **Osmanlı'da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler**, İstanbul, İsar Yayınları, 2017, s. 356-358.

2.1.1. Çocuk Eğitiminde İtidal ve Erdem

Aristoteles erdemli davranışı, her insanın davranışlarında ve düşüncesinde *ortayı* bulmaya çalışması olarak tanımlar. Her *erdem*, dengede (itidal) ¹⁰⁵ olma durumudur, bu dengeden fazlalık (ifrat) ya da eksiklik (tefrit) sebebiyle sapmak aşırılık yani *rezîlettir*.¹⁰⁶ İnsanın yaşamında itidalli davranması ve orta yolu takip etmesinin neden gerektiği sorusunun cevabını Galen (ö. 200?) tıbbının temel kavramlarından olan dört vücut sıvısı (ahlât-ı erbaa) teorisinde bulmak mümkündür. Hıltlar teorisi de denilen bu teoriye göre, insan vücudunda hayati özelliğe sahip dört ana unsur/hılt/sıvı bulunur. Bunlar kan, balgam, sarı safra ve kara safradır. Bu dörtlü yön doğanın dört unsuru hava, ateş, su ve toprağın bedendeki karşılığıdır. Sağlık, bu dört etken sıvının dengeli hali, hastalık ise bu dengenin bozulmasıdır.¹⁰⁷ Nasıl ki vücuttaki sıvıların azlığı ya da çokluğu hastalıklara neden olup, bu sıvıların dengesi sağlığa işaret ediyorsa, insanın düşüncelerinde ve eylemlerinde dengeli olması *iyi ahlakın*, bu dengenin bozulması ise *kötü ahlakın* varlığına işaret eder. İfrat ve tefrite meylederek istenmeyen düşünce ve davranışlara yönelen insan, filozoflar nazarında *sağlıklı olmayan/kötü ahlak* yapısına sahiptir. Kısaca denge yani itidal sağlığın göstergesiyken, dengesizlik yani ifrat ve tefrit de hastalığın göstergesidir. Bu nedenle gerek insan bedeninde gerek ahlak yapısında gerekse toplumun sınıfları arasında

¹⁰⁵ Ahmed el-Gazzâlî (ö. 1111)'ye göre itidal aklın emriyle, nefsin güçlerinin her birinin kendilerine ait yerde durması, sınırlarını geçmemesidir. Nefsin kuvvetleri itidale kavuşursa ahlak güzelleşir, ruh özgürleşir ve gerçek mutluluk sağlanır. Felsefesinde İslami referansları temel alan Gazzâlî, itidalin kaynağını da Kuran-ı Kerim'den alır. "Onlar ki infâk ettikleri vakit israf etmezler, cimri de davranmazlar; ikisi arası giderler." **Furkân, 25/67**; "Elini boynuna asma (cimri olma) ve büsbütün de açıp israf etme." **İsrâ, 17/29**. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994, s. 204.

¹⁰⁶ Filozoflar bireysel farklılıkları da gözeterek itidalin herkes için aynı dengeyi ifade etmeyebileceğini yani kişilere, zamana, mekâna göre farklılık gösterebileceğini; dolayısıyla da bir kişi için fazilet sayılan bir tutumun başka bir kişi için rezilet sayılabileceğini de eklerler. Mustafa Çağrı, "İtidal", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, 2001, s. 456-457.

¹⁰⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam'da Bilim ve Medeniyet**, Çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991, s. 218-219.

Ortaçağ tıbbında hastalıkların oluşumu bu unsurların azlık veya fazlalığıyla açıklanmaya çalışılmış, dolayısıyla tedaviler de bu unsurların dengelerinin düzeltilmesine yönelik çabalar şeklinde olmuştur. Bu uygulamalar Hipokrat'tan (ölümü M.Ö. 375?) Galen'e (ö. 200?), İbn Sina'dan (ö. 1037) onun etkisinin sürdüğü 17. yüzyıla kadar doğu ve batı coğrafyasında kabul görmüştür. Kadircan Keskinbora'nın değerlendirmesi için bkz. İbn-i Sina El-Buhari, **İbn-i Sina'nın Küçük Tıp Kanunu: Kitab El-Kânûn El-Sağir fi't-Tıbb**, Yay. Haz. Prof. Dr. H. Kadircan Keskinbora, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013, s. XVI, XVIII. Krş.: Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam ve Bilim: İslam Medeniyetinde Pozitif Bilimlerin Tarihi ve Esasları**, Çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006, s. 159-162.

denge sağlandığında iyi ve mutlu bir yapı kurulmuş olur. Aristoteles felsefesinden etkilenen Batılı düşünürler de çocuk terbiyesinde itidalin önemine hassaten değinir. Erasmus “Ölçülülük, erken yaştan itibaren öğrenilmesi gereken bir şeydir” diyerek hem itidalin önemini hem de birazdan İslam düşünürlerinin de vurgulayacağı, eğitime erken yaşta başlamanın gerekliliğini vurgular.¹⁰⁸

Düşünürlere göre ahlak değışime açıktır; kişi iradi olarak kendi çabasıyla ya da eğitim yoluyla ahlakını değıştirebilir.¹⁰⁹ Eğitim aracılığıyla iyi, mutlu ve erdemli insanların yetiştirilebilmesi, düşünürlerin çocuğun eğitim ve terbiyesi konusuna eğilmelerine neden olmuştur. Çünkü tüm zamanlarda ve toplumlarda kabul gören “Ağaç yaşken eğilir” atasözüyle de ifade bulan düşünce, eğitime küçük yaşta başlanması gerektiğidir. Düşünürlere göre, eğitim için en uygun zaman çocukluk dönemidir. John Locke (ö. 1704), çocuklarına rehberlik etmek ve yönlendirmek isteyenler onlar henüz küçükken buna başlamalı ve çocukların, anne babalarının isteklerine boyun eğmeleri öğretilmelidir der. Çocuğa verilen ilk eğitimin önemini ise bir bina örneğı ile açıklar. Locke, bir binanın temelinde yapılan hataların, ikinci ya da üçüncü katlar yapılırken düzeltilememesi gibi, eğitimde yapılan hataların da yaşamın bütün evrelerinde bir daha düzeltilemeyecek bozulmalara yol açtığını söyler.¹¹⁰ Erasmus da çocuklukta düzeltilmeyen kusurların alışkanlık haline gelerek olgunluğa kadar sürdüğünü söyleyerek eğitime küçük yaşlarda başlanması gerektiğini tavsiye eder.¹¹¹

Çocuğun sahip olduğı ahlaki davranışlar, toplumda düzenin devam etmesini sağlarken, ahlak dışı davranışlar toplumda karmaşa ve huzursuzluğa neden olup düzeni bozabilir. Bu sorunun kaynağı, çocukların sahip olması gereken erdemleri/değerleri itidal düzeyinde benimsememiş olmalarıdır. Toplumda düzeni sağlayan ve daha mutlu bir ortak yaşamı hedefleyen bu erdemler küçük yaşlardan itibaren çocuğun ahlak gelişim düzeyine uygun olarak onlara kazandırılmalıdır ki

¹⁰⁸ Erasmus, **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, Çev. Berna Günen, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınları, 2017, s. 42.

¹⁰⁹ Mustafa Çağrııcı, **İslâm Düşüncesinde Ahlak**, s. 98.

¹¹⁰ John Locke, **Eğitim Üzerine Düşünceler**, s. 12, 47.

¹¹¹ Erasmus, **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, s. 16, 18.

çocukta ahlaki kimlik oluşsun.¹¹² Ahlak eserleri de bu amaçla, çocukların eğitime yönelik tavsiyeleri ile ebeveynlere güzel karaktere ve ahlaka sahip çocuklar yetiştirilmesinin altyapısını hazırlar. Eğitim, çocuğun erdemli bir hayat sürmesi için ifrat ve tefritten uzak mutedil karaktere sahip olmasını sağlar. Çocuk anne babasının, sosyal ve akraba çevresinin, akranlarının ve hocalarının aracılığıyla alacağı terbiye/eğitim sayesinde iyi ahlakla tanışacak, sürekli tekrarlarla bunları alışkanlık haline getirecek ve davranış kazanacak, nihayetinde de iyi ahlakın kendisinde bir huy yani karakter olmasını sağlayarak üyesi bulunduğu toplumda, tebaası olduğu devlette düzenin devam etmesine katkı sağlayan bir fert olacaktır.

2.2. AHLAK ESERLERİNDE TEDBİRÜ'L-MENZİL KAVRAMI

Ahlak eserlerinde *idare etme*, *yönetme* anlamında kullanılan tedbir kavramı, ev anlamındaki menzil ile birlikte kullanıldığında *ev yönetimini* ifade eder. Ev yönetimi, kişinin birlikte yaşadığı eş ve çocuklarıyla, sahip olduğu mal varlığıyla olan ilişkilerinin düzenlenmesi ve bu düzen ile mutluluğun sağlanması anlamına gelir.¹¹³ Bu kavram, İslam literatürüne Antik düşünür Bryson'un (Ebrus/ölümü M.Ö. 2. yüzyıl) aile ahlakına dair kaleme aldığı kısa risalesiyle Nasîrüddin Tûsî vasıtasıyla geçmiştir.¹¹⁴ Tedbîrû'l-menzil başlığı altında müellifler aileyi meydana getiren karı, koca, çocuk, hizmetçi ve malla ilgili beş unsur hakkında bilgi verir; bu bilginin kapsamında menzilin yönetimi, aile bireylerinin birbirlerine karşı hak ve sorumlulukları, ailenin geçimini ve güvenliğini sağlayan mal varlığının önemi, bunun kazanılması, korunması ve harcanmasıyla ilgili kurallar izah edilir.¹¹⁵

¹¹² Oya Onat Kocabıyık, "Benlik ve Ahlaki Kimlik", **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 27, 2014, s. 261, 271.

¹¹³ Hatice Toksöz, "Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi", **Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak**, Ed. Haşim Şahin, Nurdan Şafak, İstanbul, Dem Yayınları, 2012, s. 56.

¹¹⁴ Ayşe Sıdika Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Dan. Mustafa Çağrı, 1998, s. 250.

Nasîrüddin-i Tûsî, eseri *Ahlâk-ı Nâsirî*'de, Bryson'ın eserinin bir kısmının Arapçaya tercüme edildiğini ve Müslüman düşünürlerin bir kısmının Bryson'ın bu eserinden yararlandığını söylemiştir. Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Çağrı, "**Tedbîrû'l-Menzil**", s. 260.

¹¹⁵ Mustafa Çağrı, "**Tedbîrû'l-Menzil**", s. 260.

Ahlak yazarlarının evi meydana getiren unsurlara yönelik açıklamaları ile ilgili kaynak yine Aristoteles'tir. Aristoteles'in *oikonomia* dediği kavram, ev yönetimidir; bu kavram ayrıca ev ekonomisini de karşılar. Aristoteles'e göre *evin bileşenleri* evdeki insanlar ile mal ve mülktür.¹¹⁶ Evdeki insanlar yani aile ise karı, koca, çocuklar ve köleden meydana gelir. Aristoteles bir evin yönetimini efendi ile köle, koca ile karı, baba ile çocuklar arasındaki ilişkilerinin ve para işlerinin düzenlenmesi olarak tanımlar.¹¹⁷ Aristoteles'in *oikonomia* dediği ev yönetimi kavramını, Müslüman düşünürler tedbîrû'l-men zil olarak Arapçaya çevirir ve Aristoteles'in fikirlerini İslam kural ve uygulamalarıyla birleştirirler.

Tedbîrû'l-men zil kavramını ilk kez İbn Miskeveyh ile tanışsak da bunu, ahlak felsefesinin müstakil bir dalı haline getiren İslam düşünürü Nasîrüddin Tûsî (ö. 1274)'dir. Tûsî, Ahlak-ı Nâsırî adlı eserini üç bölüme ayırarak İslam düşünce hayatında ilk sistemli ahlak eserini telif etmiştir.¹¹⁸ Gazzâlî (ö. 1111) tedbîrû'l-men zil konusunu çoğunlukla İslâmî kaynaklara dayanarak ele alır.¹¹⁹ Tûsî'nin etkisiyle yazılan ve içerikte farklı bir sınıflama ya da bilgi olmasa da döneminin ve döneminden sonra en fazla tanınan diğer eserler ise şunlardır: Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 1355) özellikle İran ve Osmanlı medreselerinde büyük ilgi gören Ahlak-ı Adudiyye'si; Osmanlılarda I. Murad dönemi âlimlerinden Cemâleddin Aksarâyî'nin (ö. 1389) Ahlak-ı Cemâlî'si; Celâleddin ed-Devvânî'nin (ö. 1502) Farsça yazılan Ahlak-ı Celâlî'si; Tûsî'nin sistemine sadık kalınarak Türkçe yazılan, alanındaki ilk Türkçe eser olan Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 1572) Ahlak-ı Alâî'si ve Osmanlı âlimlerinden Muhyî-i Gülşenî'nin (ö. 1608) Ahlak-ı Kirâm'ıdır. Tedbîrû'l-men zilin en geniş biçimde işlendiği eser ise Kınalızâde'nin Ahlak-ı Alâî'sidir. Eserinde büyük

---

İslam ahlak felsefesinde klasik dönem felsefecilerinin ilm-i tedbîrû'l-men zil konusuna dair düşünceleri için ayrıca **bkz.**: Hasan Ocak, "İslam Ahlak Felsefesinde Et Tedbirü'l-Men zil/Ev İdaresi Kavramı", **Journal of Intercultural and Religious Studies**, Sayı 6, 2013, s. 85-118.

¹¹⁶ Aristoteles, **Ekonomi**, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2016, s. 24.

¹¹⁷ Aristoteles, **Politika**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s. 11.

¹¹⁸ Nasîreddin Tûsî'nin Ahlak-ı Nâsırî'si gerek sistem gerekse içerik bakımından İslam ahlak düşüncesinin olgunluk eseridir. Tûsî'den sonra telif edilen ahlak eserleri, Ahlak-ı Nâsırî'nin tekrarı olup, büyük oranda farklı bir içerik taşımazlar. **Bkz.**: Mustafa Çağrı, **İslâm Düşüncesinde Ahlak**, s. 166.

¹¹⁹ Gazzâlî, ahlak müellifleri içinde Kuran-ı Kerim ve hadisleri en fazla referans gösteren filozoftur. Erdemleri izah ettiği bölümlerden çocuk terbiyesine kadar tüm konularda –klasik İslam ahlak öğretilerine yer verse de– fikirlerini çoğunlukla ayet ve hadislerle temellendirir. Detaylı bilgi için **bkz.**: Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 235-242.

ölçüde Tûsî'nin görüşlerini tekrar eden Kınalızâde Ali Efendi'nin Osmanlı aile kültürünü yansıtan bilgilere yer vermesi onu diğer müelliflerden farklı kılar.¹²⁰ Evin yönetimi ve ekonomisi meselesi üzerine odaklanan tedbîrû'l-men zilde hangi konuların izah edileceği belli olsa da müelliflerin konularla ilgili verdikleri bilgiler birbirinden farklı detaylara sahiptir. Bir müellif aile kuracak olan erkeğin hangi yeterliliklere sahip olması gerektiği, evlenilecek kadında ne gibi özelliklerin bulunması gerektiği ile ilgili detay bilgi verirken başka bir müellif, erkeğin yeterlilikleri veya sorumlulukları bahsine hiç değinmemekte ya da başka bir müellif kadında aranılacak özelliklerle ilgili verdiği bilgileri sınırlı tutabilmektedir.

Tedbîrû'l-men zilde ele alınan çocuk bahsinde, anne babanın çocuğa karşı görev ve sorumluluklarının ele alınması yanında çocukların ebeveynlerine karşı hak ve sorumluluklarından da bahsedilir. Müellifler çocuğun doğumundan önce ve sonra olmak üzere ebeveynlere çeşitli sorumluluklar yükler. Bunlar babanın iyi bir eş, dolayısıyla da iyi bir anne seçmesi, çocuğa iyi bir isim konulması, iyi ve ahlaklı bir sütannenin temin edilmesi, çocuğun doğru kişilerle arkadaşlık yapmasının sağlanması, iyi bir eğitim alması, meslek seçimi, sosyal ortamlarda nasıl konuşacağı, nasıl yiyip içmesi gerektiği gibi âdâb-ı muâşeret kurallarının öğretilmesidir.

2.3. TEDBÎRÜ'L-MENZİL LİTERATÜRÜNDE ÇOCUĞUN YETİŞTİRİLMESİ

Ahlak felsefesine göre, ahlaki hayata erdem sahibi, akli ve ahlaki melekeleri olan insanlar kavuşabilir. Çocuk henüz bu insanlardan değildir; çünkü o ilkel tabiatı¹²¹ itibarıyla akli ve değerli lezzetlerden hoşlanacak yetenekte değildir. Ancak insan eğitim ve öğretimle, yavaş ya da hızlı şekilde ahlaki *değişime* uğrar. Bu

¹²⁰ Mustafa Çağrııcı, “Tedbîrû'l-Men zil”, s. 261; *İslâm Düşüncesinde Ahlak*, s. 166-167.

¹²¹ Filozoflar *ilkel tabiat* ile çocuklarda bulunan *hayvani nefsi* kastederler. Hayvani nefsin çocuk ile olan bağlantısı ilerleyen bölümde ele alınacağından burada detaya girilmemiştir.

nedenle çocuk, doğasında bulunan ilkel davranışlarının değişmesi, erdemli ve mutlu bir insan olarak büyümesi için eğitime tabi tutulmalıdır.¹²²

Antik Yunan'dan beri düşünürler ahlakın doğuştan mı geldiği yoksa sonradan mı edinildiği, insanların doğuştan iyi ya da kötü ahlakla dünyaya gelip gelemeyeceği, insanın sahip olduğu ahlakın alışkanlıkla ve eğitimle değiştirilip değiştirilemeyeceği veya insanda yeni bir ahlak oluşturulup oluşturulamayacağı meselelerini tartışagelmıştır. Çocuğun eğitimi ve terbiyesi konusunu ele alan İbn Miskeveyh (ö. 1030), Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 1274) ve Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572) gibi ahlakçılar, insanların doğuştan birtakım ahlaki özelliklere sahip olmasının yanında ahlakın sonradan da kazanılabilir olduğunu kabul ederler.¹²³ Zira müelliflerin çocuk eğitimine önem vermeleri ve eserlerinde bu konuyu işlemeleri bunun en önemli göstergesidir.

Eğitimle çocuğa yeni ahlaki değerler kazandırılabilceğine inanan İbn Miskeveyh, çocukların doğdukları andan itibaren ahlaklarının oluşmaya başladığını, öfke, zevk, hırçınlık, açgözlülük ve benzeri kötü huylara doğal olarak sahip olduklarını söyler. Bu tür huyları eğitilmeyen çocuk, kendisinde doğal olarak bulunan özellikleri ömrü boyunca korur.¹²⁴ Hatta bu özellikleri gösteren çocuklar için müellifler *hayvani nefis* tanımlaması yapar ya da çocukların hayvanlara özgü davranışlar gösterebileceklerini vurgularlar. 16. yüzyılın ikinci yarısında yazan Kınalızâde Âli Efendi, hayvani nefsin olumsuz özelliklerinden bahsederek, çocuğun bu özelliklerden uzak tutulmasını öğütler. Kınalızâde'ye göre çocuk, hayvani huyların gereği olan yeme içmede aşırılık gösterme davranışlarından men edilmelidir. Çocuğa yiyecek, içecek, giysi gibi değersiz şeyleri önemsemenin,

---

¹²² İbn Miskeveyh, **Tehzîbu'l-Ahlak: Ahlak Eğitimi**, Çev. Abdülkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013, s. 65, 75; Mustafa Çağrı, **İslâm Düşüncesinde Ahlak**, s. 117, 131.

Gazzâlî için de çocuğun ahlaki erdemleri kazanmasında, kişiliğinin oluşmasında çocukluk yıllarında aldığı eğitimin önemi büyüktür. Bu dönemde alınan eğitim daha kalıcı ve güçlü izler bırakır. Çocukluk döneminde çocuğa verilen eğitim onun kişiliğinin çekirdeğini oluşturur. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 235.

¹²³ Gazzâlî'ye göre ahlak değişebilir niteliktedir, eğer böyle olmasaydı Hz. Muhammed "Ahlakınızı güzelleştirin." diye emir vermezdi. İnsan aklıyla hayvandan üstün olduğuna ve hayvan da eğitilebildiğine göre insan da pekâlâ eğitilebilirdi. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 233-234.

¹²⁴ İbn Miskeveyh, **Tehzîbu'l-Ahlak: Ahlak Eğitimi**, (Büyüyenay Yayınları), s. 49.

hayvanlara has bir durum olduğu, gerçek kuvvet ile manevi olgunluğu ahiret hayatını öğrenmenin, gerçek mutluluğu ilim ve edebi gayelere sahip olmak olduğuğunun önemi anlatılmalıdır.¹²⁵ Gülşenî de çocuğu'nun gelişim yaşlarının başlangıcında kötü davranışlara meyilli olduğuunu; bu yaşlarda yalan, kıskançlık, hırsızlık, dedikodu, inatçılık, hile gibi olumsuz davranışlar içinde bulunduğuunu ancak zamanla aldığu eğitim, elde ettiğu tecrübe ve yaşı gereği bunlardan kurtulduğuunu ifade eder. Gülşenî de diğer müellifler gibi çocuğu'nun henüz küçükken bu tür davranışlardan uzak tutulmasını tavsiye eder.¹²⁶ çünkü ocuk, *yetişkinliğe hazırlanan* bir varlıktır; çocukluk bir *geçiş* dönemidir. Bu dönem çocuğu'nun *doğası* gereği sahip olduğu ya da edindiğu olumsuz huyların değiştirileceği dönemdir. O nedenle müellifler çocuğa eğitilmesi gereken *olgunlaşmamış* insan gözüyle bakar. Eserlerinde ocuklara değindikleri bölümlerin içeriği bu akış açısıyla paraleldir. ocuğu'nun eğlencesi olan oyun dahi, bir eğitim ve ödüllendirme şeklidir.

Müelliflerin çocuğu'nun yetiştirilmesi ve terbiyesinde önemsedikleri bir başka husus, çocuktaki *utanma duygusunun* varlığıdır. Utanma duygusu olan ocuk ayırt etme yeteneğine sahip, asil ve eğitime açıktır. İbn Miskeveyh, akıl ile utanç arasında ilişki kurar ve çocuğu'nun kendisindeki akıl gücü oranında utanç duyduğuunu ifade eder.¹²⁷ ocuk ne kadar akıllıysa o oranda da utanma duygusuna sahiptir. İbn Miskeveyh'e göre çocukta beslenme isteğinden sonra sırasıyla hareket gücü, hayal etme gücü, öfke gücü ve ayırt etme gücü oluşur. Ayırt etme gücünde ocuk, olgunluğa ulaşır, akıllı kimse olur ve onda ilk olarak utanma duygusu oluşur. Utanma duygusuna sahip ocuk yere bakarak başını eğer, yetişkinlerin gözünün içine bakmaz. Bu davranış çocukta asaletinin ilk kanıtı olmasının yanında, onun iyilik ve kötülük duygusuna sahip olduğuğunun da göstergesidir. Utanma duygusuna sahip çocuğa önem verilmelidir, çünkü İbn Miskeveyh'e göre bu ocuk eğitilmeye açıktır.¹²⁸

¹²⁵ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 364-365, 368.

¹²⁶ Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, Haz. Abdullah Tümsek, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004, s. 152.

¹²⁷ Gazzâlî'ye göre de, çocuktaki utanma duygusu aklının öne çıkmasının delaletidir. ocuk utanç gücü sayesinde utanılacak kötülükleri fark eder ve bunları yapmaz. Bu durum buluş çağına geldiğinde çocuğu'nun aklının olgunluğuuna da işaret eder. Gazzâlî'ye göre utanma duygusu Allah'ın bir lütfudur. **Bkz.:** Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 236-237.

¹²⁸ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 73-74.

İbn Miskeveyh'in utanma duygusu ile ilgili düşüncelerini Nasîrüddîn Tûsî ve Kınalızâde Âli Efendi tekrarlar. Tûsî'ye göre çocukta ayırt etme gücünün ilk göstergesi utanmadır. Bu duyguya sahip olan çocuk asil bir karaktere sahiptir. Bu nedenle de doğuştan gelen bu yatkınlığa sahip çocuğun eğitimine özel önem verilmeli, bu yolda ne gerekiyorsa yapılmalıdır, doğuştan gelen bu özelliğin yok olmasına izin verilmemelidir.¹²⁹ Kınalızâde Âli Efendi de, utanma gücü olan çocuğun çoğu zaman başkalarının yanında başını öne eğdiğini ve bir edepsizlik yapmadığını, bu durumun da onun asaletine işaret ettiğini; bu özelliklere sahip çocuğun eğitimine önem verilmesi gerektiğini ifade eder.¹³⁰ Gülşeni de kendisinden önceki anlayışa uyararak, çocuk terbiyesinde 'haya/utanma' duygusunun işlenmesini ve geliştirilmesini ister. Bu gücü olgunlaştırmak eğitimin ilk faaliyeti olmalıdır. Utanma, çocuğun davranışlarının doğruluğu ve yanlışlığının farkında olduğunun ve toplumsallaşmaya başladığının, toplumun yerleşik kurallarını fark etmekle kalmayıp bunlara riayet etme yönünde çaba sarf ettiğinin göstergesidir. Bu farkındalık, eğitimin hedefine ulaşması için önemlidir. Eğitim, ideal çocuğu yetiştirme gayretindeyse, bu gayrete uyum sağlayacak, zorluk çıkarmayacak çocuğun *asil karakterli* olması şaşırtıcı olmamalıdır. Utanç duygusu bir davranış, dışarıdan dayatılan bir güçle değil, iç disiplin yoluyla yapılmasını teşvik ederek davranışın *içselleştirilmesini* ve *doğal* kabul edilmesini sağlar.

Müellifler çocuğun *sade/temiz nefslî/zihinli* olduğu konusunda da hemfikirdir. Aristoteles'ten itibaren kabul edilen ve sonraları John Locke'un *tabula rasa* olarak isimlendirdiği bu düşünceye göre zihin, insan doğduğunda boş bir plaka gibidir; insan deneyimleri sayesinde fikir ve bilgi sahibi olur.¹³¹ İbn Miskeveyh'e göre,

---

¹²⁹ Nasîrüddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsırî**, Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2007, s. 207; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsırî**, Çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgöl, Ankara, Fecr Yayınları, 2005, s. 220. (Nasîrüddin Tûsî'nin, *Ahlak-ı Nâsırî* eserinin var olan iki çevirisi muhteva bakımından farklılık göstermektedir. Karşılaştırmalı olarak yaptığım okumalarda her iki çevirinin belli noktalarda birbirini tamamladığını fark ettim. Bu nedenle her iki çeviriyi tezimde kullanmak zorunda kaldım. Bundan sonraki dipnotlarda eserin yayınevini belirterek karışıklığı önleme niyetindeyim.)

¹³⁰ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 364; Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 151-152.

¹³¹ Locke, zihin başlangıçta üzerine hiçbir şey yazılmamış olan düz beyaz kâğıt gibidir der. Tüm bilgilerimiz ve ahlak kurallarımız deneyin ürünleridir, doğuştan gelmezler diyerek Aristoteles'ten İslam düşünürlerine kadar kabul edilen bir düşünceyi Aydınlanmacı kimliğiyle tekrar etmiştir. **Bkz.** Frank J. Bruno, **Psikoloji Tarihine Giriş**, s. 7; Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 927, 1961, s. 345-346.

çocuk her ne kadar doğuştan birtakım huylara sahip olsa da onun belli bir görüşü, meyledeceği herhangi bir kararı yoktur. O nedenle çocuk nasıl yetiştirilirse, ne tür davranışlarda bulunması gerektiği çocuğa öğretilirse ona göre alışkanlık kazanacak ve mizaç sahibi olacaktır. Çünkü İbn Miskeveyh'e göre ahlak, alışkanlık ve eğitimle kazanılabilir.¹³² Bu nedenle çocuğa doğru davranışlar sürekli tekrar ettirilmeli, yapmadığında muhakkak uyarıda bulunulmalı böylece iyi ahlak ile olumlu davranışların çocukta yerleşmesi sağlanmalıdır. Tûsî, çocuğun nefsi sade olduğu için çevresinden kolaylıkla etkileneceğini söyler. Bu nedenle eğitimin ilk şartı, çocuğu yeteneğini köreltecek insanlardan ve şeylerden uzak tutmaktır. Çünkü çocuk etrafındakilerin ahlaklarını çabucak alacak yapıya sahiptir.¹³³

Kınalızâde'ye göre, zihinleri sade olan çocuklar her yöne sapabilir. Şayet çocuklar hayvani huyların gereği davranışlara meylederse, yasaklama ve tembih yoluyla onların bu davranıştan kaçınması sağlanmalıdır.¹³⁴ Kınalızâde, çocukların aynı zamanda *huy hırsızı* olduğunu ve dolayısıyla çevresindeki insanların karakter özelliklerini alabileceğini de belirtir. Huy hırsızı olan çocukların kendilerine düşünce ve davranışlarıyla zararı dokunacak çocuklarla arkadaşlık yapması engellenmelidir; bu da ilk terbiyelerden biridir.¹³⁵

Müelliflerin pedagojik yöntemlerinde dikkat çeken husus, onların eğitimle iyi bir ahlak ve karakter kazanmanın küçük yaşlarda mümkün olduğuna inanmalarındır. Mesela Gazzâlî, oğluna nasihatlerde bulunduğu eserinde “*Ey oğul! Oğluna ve kızına küçük iken ahlak öğret. Ancak küçük iken öğretmelisin, çünkü büyüdüğü zaman zor olur*” diyerek eğitimin küçük yaşta başlaması gerektiğini tavsiye etmiştir.¹³⁶ Çocuğun ahlakı küçük yaşlardan itibaren şekillenmeye başladığına, eğitimin de küçük yaşta verilmesi gerektiğine göre, çocuğun ilk eğitim yeri anne babasının yanıdır.

¹³² İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 49, 74. Hatırlanacağı gibi Aristoteles de düşünce erdemlerinin eğitim sayesinde gelişirken, karakter erdemlerinin ise alışkanlıkla elde edileceğini söylemişti. Alışkanlıkla tekrar edilen davranışlar karakteri oluşturur. Aristoteles, **Nikomakhos'a Etik**, s. 41-42.

¹³³ Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 220.

¹³⁴ Gülşenî de diğer müellifler gibi çocuğun eğitiminde uyarıda bulunmayı ilk yöntem olarak kabul eder. Şayet uyarı yetersiz kalırsa çocuk yemekten ve içeceklerden mahrum bırakılabilir, istekleri yerine getirilmemek suretiyle, örneğin istediği bir kıyafeti almayarak, davranışlarının kötülüğü ona hatırlatılabilir. **Krş.:** Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 152.

¹³⁵ Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlak-ı Âlâî**, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007, s. 364.

¹³⁶ İmam Gazzali, **Ey Oğul!: Eyyühe'l-Veled**, ter. Hasan Küçük, İstanbul, Marifet Yayınları, 1984, s. 159.

Gazzâlî'den yaklaşık beş yüz yıl sonra yaşayan, toplumun refahı ve gelişmesini eğitime bağlayan John Locke da çocukların iyi eğitim almasını anne ve babanın sorumluluğu olarak görür.¹³⁷ Çocuğun sade zihinle olması nedeniyle dışarıdaki her türlü etkiye açık olması, eğitimde çevre faktörünün önemine işaret ettiği kadar eğitimde anne babanın rolünü de vurgular. Buna göre anne ve baba, çocuğa iyi bir ahlak kazandırmanın yanında onu olumsuz etkileyecek akranlarından ve yetişkinlerden korumalı, çocuğun iyi bir eğitim almasını sağlamalı, iyi bir meslek kazanması için gerekli koşulları hazırlamalıdır.

Terbiye ve ahlak sonradan kazanılabilen ya da değiştirilebilen bir şey olduğuna göre, çocuk eğitim sayesinde ahlaklı bir yapıya nasıl kavuşacaktır? Ahlak, çeşitli erdemlerin kazanılması ve bazı erdemsizliklerden uzak durulup, itidal seviyesinin korunması olduğuna göre eğitim çocuğa bu davranışları kazandırmalıdır. Bu kısımda temel ve yardımcı erdemlerin neler olduğunu ifade etmek çocukta eğitim sonucu beklenen davranışların da neler olduğunun ve müelliflerin verdiği bilgilerin tam olarak neyi ifade ettiğinin anlaşılması açısından fayda sağlayacaktır. Dört temel erdem bilgi, cesaret, iffet ve adalet; bunların zıddı erdemsizlikler ise bilgisizlik, korkaklık, şehvet ve zulümdür. İnsanlar bu erdemlere sahip, itidal düzeyinde yaşadığı müddetçe mutlu olacağına göre çocuk da alacağı eğitimle bu erdemleri kazanmalıdır. İtidalli olmak temel erdemleri geliştirerek yeni yardımcı erdemler meydana getirir. Bilginin altındaki yardımcı erdemler zekâ, hafıza, çabuk anlama ve öğrenme, doğru yargı, zihin berraklığı; cesaretin yardımcı erdemleri sebat, sabır, gözü peklik, kendine güven, sıkıntıya tahammül, metanetli olmak, yüreklilik, hilm; iffetin yardımcı erdemleri utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olma, yumuşak huyluluk, düzenlilik, ağırbaşlılık, kötülüklerden sakınma; adaletin yardımcı erdemleri ise dostluk, şükran, hakkaniyet, ödüllendirmek, iyilik ve dindarlıktır.¹³⁸

---

¹³⁷ John Locke, **Eğitim Üzerine Düşünceler**, s. 12.

¹³⁸ Macid Fahri, **İslam Ahlak Teorileri**, s. 160. Gazzâlî, çocuğun yetiştirilmesinde kalpten silinmesi gereken kötü karakterler olduğunu zikreder, bu kötü karakterler yardımcı erdemlerin tersi olarak düşünülebilir. Kötü karakterleri, daha fazla olduğunu da belirterek, on esas olarak belirleyen Gazzâlî bunları; yemek şehveti, dil tehlikesi, öfke, kıskançlık, cimrilik, makam sevgisi, dünya sevgisi, kibir, kendini beğenme, ikiyüzlülük olarak sıralar. Gazzâlî'nin saydıkları diğer tüm müellifler için de çocuğun sakınması gereken reziletlerdir. **Krş.:** Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 208-209.

Çocuğun terbiyesi ve yetiştirilmesinde temel ve yardımcı erdemler, eğitimin hedef davranışları arasındadır.

Ahlak eserlerinin tedbîrî'l-menziel bahsinde çocuğun nasıl yetiştirileceği yanında, babanın evlenmeye ve çocuk bakmaya muktedir olup olmadığından, kadının iyi bir eş ve anne için gerekli şartları taşıyıp taşımadığına, sütannenin karakter özelliklerine, çocuğun karakter gelişimine ve adab-ı muâşeret kurallarına kadar pek çok alt konu da yer alır. Bu durum Kınalızâde ve diğer müelliflerin, çocuk eğitiminde genetikten gelen faktörler kadar çocuğun içinde yaşadığı çevre ve aldığı eğitimin de etkili olduğunu¹³⁹ düşündüklerinin ve bu nedenle çocuk konusunu, onun doğumundan önce ele alıp evlendirilmesine kadar devam eden bir süreç olarak gördüklerinin göstergesidir. Çocuğun yetiştirilmesinde genetik faktörlerin önemini, onun doğuştan bazı iyi ve kötü özelliklere sahip olmasından anlarız. Kınalızâde, annenin iyi bir soya sahip olmasının avantajlarının kan yoluyla çocuğa genetik aktarımla geçtiğine dair bilgi vermez; onun annenin soyunu önemsemesi daha çok, aldığı terbiye ile kendi çocuğunu yetiştirecek olması ve çocuğun annesinin soyu nedeniyle utanmamasının önüne geçmektir.¹⁴⁰ Ancak sütannenin seçiminin önemsenmesinde süt vasıtasıyla karakter ve fiziksel özelliklerin çocuğa geçtiğine inanıldığı düşünülecek olursa, belki kan yoluyla değil ama çocuğunu emziren annenin sütü vasıtasıyla kimi özelliklerinin çocuğuna geçtiği düşünülebilir ve böylece de genetik aktarım gerçekleşmiş olur.

Çocuğun yetiştirilmesinde benzer bilgilerin tekrarına düşmemek amacıyla çocuk anlatısının köşe taşları olan üç müellifin eserlerine başvurulacaktır. Bu kişilerden ilki çocuk konusunu İslam düşünce dünyasında ilk defa ele alan İbn Miskeveyh (ö. 1030), diğeri tedbîrî'l-menziel konusunu ilk defa eserinde sistemli bir şekilde işleyen Nasîrüddîn Tûsî (ö. 1274), son olarak da bu konunun Osmanlı toplumunda nasıl yankı bulduğunun anlaşılmasını sağlayan, döneminin en önemli ahlak eseri olan Ahlak-ı Alâî'yi yazan Osmanlı âlimi Kınalızâde Ali Efendi (ö.

¹³⁹ Ali Köse, **Ahlak-ı Alâî'nin İkinci Kitabı İlm-i Tedbîrî-l Menzil'de Eğitim**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman Mahmut Çamdibi, 1988, s. 66.

¹⁴⁰ Ayşe Sıdika Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Danışman Mustafa Çağrı, 1998, s. 293.

1572)'dir. Tezin üçüncü bölümünde, Kınalızâde gibi 16. yüzyıl siması olan Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil adlı eserinin ele alınması nedeniyle bu bölümde zamanın ruhunu yakalamak adına Kınalızâde'nin eseri temel alınacaktır.

2.4. KINALIZÂDE ALİ EFENDİ'NİN AHLAK-I ALÂÎ'SİNDE ÇOCUĞUN YETİŞTİRİLMESİ VE TERBİYESİ

Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî eseri temelde İbn Miskeveyh ve Nasîrüddîn Tûsî'nin fikirlerine dayanır. Kınalızâde eserini telif ederken birçok ahlak yazarının izlediği geleneğe uymuş, Tûsî'den ilhâm alarak onun eserinin yapısını, kendi eserinde tekrar etmiştir. Kınalızâde Ali Efendi eserinin tedbîrî'l-menâzil bahsine, Aristoteles geleneğinden geldiği şekliyle menzilin (ev) unsurları ile başlar. Bu unsurlar karı, koca, evlat, hizmetçi ve maldır. Çocuğun terbiyesi kısmına geçmeden önce aile reisi erkeğin görev ve sorumluluklarından, erkeğin eş seçiminde dikkat etmesi gereken detaylardan bahseder. Ardından evlenilecek kadında olması gereken özelliklere ve erkeğin kadına nasıl davranması gerektiğine değinir.¹⁴¹ Mal ve mülkün kullanımı, saklanması ve evdeki hizmetçilerin yönetimi de devam eden konular arasında yer alır. Evde erkeğin reis olmasının getirdiği sorumluluklarla bu unsurlar arasındaki ahengi korumasının önemi, tıpkı bir *çoban* gibi onları başarılı bir şekilde yönetebilme becerisi üzerinde durulur.¹⁴² Allah'ın kâinatı, hükümdarın devleti yönetmesi gibi babanın da aileyi yönetme gücü ve sorumluluğuna inanan müellif evrendeki, doğadaki, devletteki düzenin yani nizâm-ı âlemin bir devamı olarak babayı görür ve onu ailenin 'çobanı' olarak tanımlar.

Kınalızâde Ali Efendi evin unsurlarından sonra çocuğun terbiye yöntemlerine geçer. Müellif, öncelikle çocuğun iyi bir ahlak kazanmasının önemi üzerinde durur. İyi bir ahlak ise çocuğun itidalli davranışlar göstermesi, kanaatkâr olması, güçlülere

¹⁴¹ Gülşeni de tüm diğer müellifler gibi çocuk eğitiminin daha çocuk doğmadan önce başladığını, bunun da iyi bir eş ve baba olacak bir erkek ile yine iyi bir eş ve anne olabilecek kadınla sağlanabileceğini ifade eder. **Krş.:** Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 151.

¹⁴² Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlak-ı Alâî**, s. 331.

dayanabilmesi, yardımlaşma bilincine sahip olması, gösterişsiz bir hayat sürmesi, büyüklerine karşı saygılı olması, iyi bir eğitim alması ile sağlanır. Bu eğitimin ardından konuşma, oturma-kalkma, yürüme, yeme-içme, anne babaya saygı konuları ayrı başlıklar altında ele alınır.

Müellif, terbiye yöntemlerini açıklarken başlangıçta bu yöntemlerin kız ya da erkek çocuklara yönelik olduğu ile ilgili bilgi vermez; diğer müellifler gibi ‘etfâl, tıfl, evlâd’ kavramlarını kullanarak çocuk terbiyesi bahsine başlar. Ancak içeriğe bakıldığında bu bilgilerin anne babaya daha çok, erkek çocuklarını yetiştirmesi ve terbiye etmesi için verildiği anlaşılır. Ayrıca müellifin çocukların terbiyesi konusunun son kısmına kız çocuklarının nasıl yetiştirilmesi gerektiğini eklemesi de çocuğun terbiye edilmesi bahsinin esas olarak erkek çocuklara yönelik ele aldığını göstermektedir.

Çocuk terbiyesinde dikkati çeken bir başka husus da gerek Kınalızâde Ali Efendi gerek diğer müelliflerin verdiği tavsiyelerin toplumun orta ve üst sınıfa mensup kesimindeki çocuklara yönelik olmasıdır. Ancak bu eğitim ve terbiye ile ilgili yöntem ve kurallar sadece bu çocuklar için uygulanabilir anlamına da gelmez; tüm çocuklara, gençlere hatta bazı kurallar yetişkinlere dahi uyarlanabilir. Mesela tüm müellifler çocuğun yemek yerken itidalli olmasını, sürekli lezzetli yemekler yememesini ve çok fazla yemek yememesini hatta bazen kuru ekmek yemesini tavsiye eder. Çünkü kuru ekmek yemeye alışkın kanaatkâr çocuk, zor koşullar altında kalıp (savaş ya da sefer durumlarında) lezzetli ve çok miktarda yemek bulamadığı zamanlarda bu durumun üstesinden rahatlıkla gelebilecektir.¹⁴³ Çocuğun gösterişli ve süslü kıyafetler, soğukta kalın kürkler giymemesi itidalli olması gereken başka bir konudur.¹⁴⁴ Sözü geçen kıyafetleri giymenin, çok ve çeşitli yemek yemenin toplumun alt gelir gurubundakiler için çok da mümkün olmadığını düşünürsek, bu tavsiyelerin daha çok orta ve üst sınıf, geleceğin yönetici adayı çocuklarına yönelik olduğu anlaşılır. Bu örnekler eserde çoğunluğu teşkil etmez, ancak az da olsa var olması bir anlam ifade eder. Erasmus’un eserini Kutsal Roma İmparatoru Maximilian’ın kardeşi Hendrik’e, Locke’un da Sommerset Kontluğundan parlamento

¹⁴³ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 365-366.

¹⁴⁴ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 365-366.

üyesi Edward Clarke’a sunması da benzer yaklaşımın göstergesidir. Dönem düşünür ve müelliflerinin taltif almak için eserlerini hükümdar ya da üst sınıftan birine sunmak zorunda olmaları bu tavrın nedeni olsa gerektir.

Kınalızâde Ali Efendi, çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi konusunu eserinde ilm-i tedbîrî’l-men zil bölümünde ele alır. *Âdâb, terbiye, te’dîb, tehzîb, ta’lîm* gibi kavramları ‘eğitim’in yerine kullanır. “Evlâd ve etfâlin terbiyesi” olarak açtığı başlıkta bu eğitimin kız ya da erkek çocuklarına yönelik olacağı ile ilgili başlangıçta bilgi vermez.¹⁴⁵ Ancak bölümün sonunda bu terbiyenin erkek çocuklar (piser) için olduğunu, kız çocuklarının (duhter) terbiyesinin de bununla kıyaslanıp onlara uygun hale getirilmesini ve bu doğrultuda onların eğitilmelerini tavsiye eder.¹⁴⁶

Kınalızâde, sadece çocuk değil ailenin terbiyesine ayrı bir başlık açarak¹⁴⁷ burada çocuk terbiyesinden önce menzilin reisi kocanın görev ve sorumlulukları ile eş seçimine ve kadında bulunması gereken özelliklere değinir. Kınalızâde Ali Efendi, Hz. Muhammed’in “Evlenin nesliniz çoğalsın. Diğer ümmetlere karşı sizinle, düşük çocukla dahi olsa iftihar edeceğim.”¹⁴⁸ hadisini dayanak göstererek evliliği teşvik eder ve bir kimsenin evlenmesinin gayesinin neslini ve ümmetini çoğaltmak olduğunu ifade eder. Nesli çoğaltmak, âlemdeki düzenin ve dünya üzerinde insanoğlunun varlığının devam etmesini sağlar.¹⁴⁹

Kınalızâde Ali Efendi, çocuğun yetiştirilmesinden önce ona iyi bir aile ortamı sağlanmasına önem verir. Amaç nesli çoğaltmak olduğuna göre evlilik gereklidir; ancak şart değildir. Kınalızâde, erkeğin evini idare edebilecek güçte değilse evlilikten uzak durmasını tavsiye eder. O halde evin reisinden beklenen bakmakla yükümlü olduğu kişilerin sorumluluğunu alabilecek ve onları tıpkı bir *çoban* gibi yönetebilecek yetenekte olmasıdır. Evlenmeye muktedir olan erkek için eş seçimi

¹⁴⁵ Kınalızâde Ali Efendi çocuğun terbiyesi konusunu *Bâb Der Beyân-ı Âdâb-ı Terbiyet-i Evlâd u Etfâl* başlığı altında ele alır. Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363.

¹⁴⁶ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372.

¹⁴⁷ Kınalızâde aile terbiyesini, eserinin ikinci bölümü olan İlm-i tedbîrî’l-men zil’in beşinci bölümünde *Ehl ü İyâl Terbiyesi Beyânındadır* başlığı ile verir. Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 349.

¹⁴⁸ Bu hadis Sünen-i Ebû Dâvûd’da şöyle yer alır: “*Doğurgan ve kocasını seven kadınlarla evleniniz. Çünkü ben kıyâmet gününde sizlerin çokluğuyla diğer ümmetlere karşı iftihar edeceğim.*” Ebû Dâvûd Süleyman, **Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi**, Haz. Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, Cilt 8, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1989, s. 53.

¹⁴⁹ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 349-350.

çok önemli bir konudur; çünkü kadın, eşi olmadığı zaman onun malının ve çocuklarının koruyucusu ve vekilidir.¹⁵⁰

2.4.1. Çocuk Yetiştirme ile Terbiye Etmenin Yöntem ve Kuralları

Evlilik ve nesli çoğaltmanın öneminden sonra Kınalızâde Ali Efendi çocuk terbiyesine geçer. Kınalızâde, çocuklar arasında erkek ya da kız ayrımı yapılmaması gerektiğini çünkü çocuğun cinsiyetinin, insanın tercih edebileceği bir durum olmadığını söyler. Anne baba doğan çocuk için Allah'a şükretmeli ve çocuğu Allah'ın bir lütfu olarak görmelidir.¹⁵¹ Kınalızâde'nin bu uyarıları toplumda kız çocuklarının doğumunun sevinçle karşılanmadığını gösteriyor. Nizâm-ı âlem düşüncesini anlatımının merkezine koyan bir mütefekkir için bu durum kabul edilemez ve izaha muhtaçtır. Çünkü âlemin devamı, insanın ve dolayısıyla doğumların devamıyla sağlanabileceğine göre ve âlemde ilahi bir *denge* olduğuna göre kız çocuklarının varlığı en az erkek çocuklar kadar gereklidir ve bu durum Kuran-ı Kerim'de de sabittir.¹⁵² Osmanlı toplumunda kız çocuklarına, Arapların cahiliye dönemlerindeki benzer uygulamalar görülme de erkek çocuklarının doğumu kız çocuklarına nazaran daha fazla tercih edilmiştir. Bu durum Osmanlı aile demografisindeki bulgulardan, toplumdaki çeşitli gelenek, kültür ve uygulamalardan takip edilebilir. Çok eşliliğin olduğu ailelerde dikkat çeken unsur ya ailenin çocuğu olmaması ya kız çocuklarının olması ya da erkek çocuk varsa da bunun küçük olmasıdır. Buradan hareketle çok eşli evliliklerin temel sebebi, çocuğu olmayan ailelerin çocuk sahibi olmak istemesi ve kız çocuğu olanların erkek çocuk istemesi olduğu söylenebilir.¹⁵³ Çünkü erkek çocuk babanın adının ve soyunun devam etmesini sağlar, ancak kız çocuğu evlendikten sonra kocasının ailesine, o soya aittir.

¹⁵⁰ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 331, 350, 361.

¹⁵¹ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363.

¹⁵² Çocuk sahibi olma ve çocuğun cinsiyetinin Allah'ın koyduğu yasalarla gerçekleştiğini söyleyen Kınalızâde Ali Efendi'nin düşüncesinin kaynağı Kuran-ı Kerim'dedir: "*Göklerin ve yerin egemenliği Allah'a aittir. O dilediğini yaratır; dilediğine kız çocukları bahşeder, dilediğine de erkek çocukları bahşeder. Yahut erkek ve kız çocuklarını birlikte verir. Dilediğini de çocuksuz bırakır. Şüphesiz o her şeyi bilir, her şeye gücü yeter.*" **Şûrâ suresi**, 42/49-50.

¹⁵³ Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 97-98.

Evlendikten sonra anne babasının evinde ya da ayrı evde yaşayan erkek çocuklar ebeveynlerinin yaşlılıklarında onların bakımından ilk elden sorumludur. Bu nedenle erkek çocuklar aileleri tarafından daha fazla ilgiye mazhar olurlar. *Misafir* gözüyle bakılan kız çocuklarından beklenen ise iyi bir eş ve iyi bir anne olmasıdır. Kız ve erkek çocukları arasında yapılan ayrımın bir başka nedeni de geçmişte gıda temini nedeniyle yaşanan zorluklar ve savaşlarda erkeklerin ölmesidir.¹⁵⁴ Ayrıca nizâm-ı âlem için ailenin çobanı olarak kabul edilen erkeklerin, çocukluktan itibaren patriarkal bir sistemde yetiştirilmesi onlara önem atfedilmesine neden olmuştur.

Anne babanın çocuğa doğumundan önce, doğumu sırasında ve doğumundan sonra nasıl iyilik edeceğini Kınalızâde Ali Efendi şöyle açıklar: Doğumdan önce erkek, soyu belli veya asil kadınların soyundan gelen bir kadınla evlenmelidir ki çocuk ömrü boyunca annesinin geçmişi nedeniyle kınanıp mutsuz olmasın. Doğum sırasında yapılması gereken ise çocuğa güzel isim vermektir, çünkü çocuk taşıdığı ismin anlamı nedeniyle ömür boyu mutsuz olabilir, utanç duyabilir. Kınalızâde, bu ismin zamanın isimlerine uygun olması gerektiğini söyler. Hem kötü anlama gelen hem de çocuğun kendi zamanının çok gerisinde bir isim vermenin çocuğu üzebileceğini veya utanç duymasına yol açabileceğini¹⁵⁵ düşünen Kınalızâde, çocuğun ileride yaşayacağı duyguları önemsediği gibi anne babaları da bu konuda uyarır.

Topluma adım atmanın ilk koşulu belki de bir isme sahip olmaktır; çünkü toplum içerisinde önce isimlerimizle tanınır, çağrılır ve iletişime geçeriz. İsimler, kişileri tanımlamakla birlikte tarihsel ve kültürel hafızadan süzülüp gelerek toplumsal dünyaya ve kimliğe referans olur. Miras ögesi olmalarından ötürü kuşaktan kuşağa

---

¹⁵⁴ Robert Mantran, **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayınları, 1991, s. 156-157; Ahmet Özdemir, “Kur'an Ayetleri Çerçevesinde Bilinçli Nesiller Yetiştirmek”, **Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar: Dinî, Tarihî, Sosyolojik ve Psikolojik Analizler**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2018, s. 54.

Kız çocukları için ‘misafir’ tanımını Yahya Araz kullanır. **Bkz.** Yahya Araz, “Osmanlı Ahlak Ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler”, Ankara, **Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, Cilt 13, Sayı 100, 2013, s. 99.

¹⁵⁵ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363.

Çocuk terbiyesine eserinde yer veren müelliflerden biri olan Adudüddin el-İcî de tüm diğer müellifler gibi çocuğa güzel bir isim verilmesini tavsiye eder. Çocuğun ahlakını korumak için, mutedil mizaçlı ve güzel ahlaklı bir sütanne tarafından emzirilmesini önerir. **Krş.** Adudüddin el-İcî, **Ahlaku Adudüddin**, Çev. İlyas Çelebi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017, s. 67.

aktarılan bir süreci içeren isimler, geleneksel toplumda topluluğun ve geleneğin ruhunu yansıtır, ismin arkasına tarihsel, kültürel, dini anlam yüklenir.¹⁵⁶ İsmi bireysel ve toplumsal olarak taşıdığı bu anlama, birçok düşünür tarafından önem atfedilmesi çocuk yetiştirecek insanlara yol gösterici nitelikte tavsiyelerin ortaya çıkmasına ve toplumun, dilin, kültürün yaşayan, değişime ve sürekliliğe açık ögeler olması isim verme pratiklerinin de geçmişten günümüze değişikliğe uğramasına neden oldu. Kınalızâde Ali Efendi, bu değişimin farkında ve bir parçası olarak çocuğa isim vermede *güncelliği* öne çıkarır. Günümüzde dahi toplumda, aile ve din büyüklerinin isimlerini çocuklara verme davranışının oldukça yaygın olduğu düşünülürse Kınalızâde'nin çağının ötesinde bir öneride bulunduğu ve çocuğun duygularını önemseyip öne çıkardığı söylenebilir. Tezin esas inceleme metni olan Âdâb-ı Menâzil'de Abdüllatif Karamânî'nin isim önerileri peygamberler ve evliyalar ile bunların eşlerinin isimleri, dinî anlamı olan isimler veyahut herkes tarafından beğenilecek makbul isimlerdir.¹⁵⁷ Abdüllatif Karamânî'nin referansları dinle ilgilidir, geleneğe aittir; Kınalızâde Ali Efendi'nin 'güncel/modern' tavrı onda yoktur. İki müellif arasındaki bu fark eserlerini yazma gayelerinde aranabilir. Karamânî, Kınalızâde Ali Efendi gibi genel bir ahlak eseri yazma hedefiyle yola çıkmadı. O, kendi eşi gibi dindar kadınlara rehber niteliğinde menzile dair nasihat niteliğinde bilgiler verme amacındaydı. O nedenle de isim önerileri dine dairdi.

Türk-İslam geleneğinde olduğu gibi eski Türk kültüründe de çocuğa isim verme özel bir yere sahiptir. Dede Korkut Hikâyelerinde çocuğa verilen ilk ödül ona bir isim vermektir.¹⁵⁸ Çocuğa çevrede görülen bir eşya ya da doğduğu günle ilgili bir olayın ismi verilirdi; ayrıca savaşlarda kazanılan başarılar ve yapılan mücadeleler isimlerin belirlenmesinde önemli yere sahipti.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Celalettin Çelik, "Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 2006, s. 40-44.

Cem Serkan Atlı, "İsimlere Sosyolojik Açıdan Bakmak: 1923-2017 Yılları Arasında Türkiye'de Verilen İsimler", **DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2020, s. 386, 404.

¹⁵⁷ Abdüllatif Karamânî, **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 35a.

¹⁵⁸ Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül, "Dede Korkut Hikâyeleri'nin Çocuk Eğitimi Açısından Öne Sürdüğü Değerler Ve Ortaya Çıkarmak İstedığı Tip Üzerine Bir Değerlendirme", **Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 2, 2004, s. 215. s. 209-223.

¹⁵⁹ Cem Serkan Atlı, "İsimlere Sosyolojik Açıdan Bakmak", s. 390-391.

Eski Türklerde çocuklara verilen bazı isimler ve verilme sebepleri şunlardır: Dirse Han'ın on beş yaşındaki oğlu bir boğayla yaptığı mücadeleyi kazanınca Dede Korkut çocuğa 'Boğaç' adını

Çocuğa isim verilmesinden sonra, çocuğun beslenmesi ve bakımı konusuna geçilir ve süt emme (radâ') ile sütanne üzerinde durulur. Kınalızâde Ali Efendi, kendinden önceki ve sonraki birçok bilim insanı ve düşünür gibi çocuğu öncelikle annenin emzirmesini, bu mümkün değilse bir sütanne tarafından emzirilmesini tavsiye eder.¹⁶⁰ Müellifler, sütannede bulunması gereken özellikler üzerinde bilhassa durur; çünkü süt aracılığıyla emziren kadının ahlakı, karakteri ve alışkanlıklarının çocuğa geçtiğini düşünürler. Çocuğun bedenlen sağlıklı, güçlü, akıllı ve iyi huylu olmasında sütanne önemli etkiye sahiptir. İbn Sînâ'ya göre, iyi bir sütanne 25 ila 35 yaşları arasında, sağlığı iyi, gücü zirvede olmalıdır. İyi bir yüz ifadesine sahip, neşeli ve iyi ahlaklı olmalıdır; kızgınlık, üzüntü, korku gibi bebeğin hislerini olumsuz yönde etkileyen hisleri sıklıkla yaşamamalıdır. Gülşenî de, çocuğu emzirecek sütannenin iyi ahlaklı olmasının önemine dikkat çeker; çünkü o da ahlakın süt ile çocuğa geçtiğini düşünür. Osmanlı dönemi hekimlerinden, doğum ve çocuk hastalıklarıyla ilgili Tedbirü'l-Mevlûd isimli ilk Türkçe eseri yazan Şâbân-ı Şifâî (ö. 1705) çocuğu annesinin emzirmesini, şayet anne bunu yapamıyorsa *salih*a bir sütanne tarafından emzirilmesini söyler.¹⁶¹ Kınalızâde Ali Efendi bu konuyu biraz daha ileri taşıyarak çocuğun sütanneden sadece ahlakını değil fiziksel özelliklerini de alabileceğini, mavi gözlü bir çocuğun, siyah gözlü Habeşi bir sütanneden emzirilirse çocuğun gözlerinin de siyah olacağını söyler. Bu etki nedeniyle de anne ve babalara sütanne seçerken onu iyi tanımaları, geçmiş, o günkü yaşantısı ve alışkanlıklarıyla ilgili bilgi sahibi olmalarını tavsiye eder.¹⁶²

---

vermiştir. Gün doğarken dünyaya gelen çocuğa 'Gün'; babasına kol zırhlısı (korçak) geldiği sırada doğan çocuğa 'Korçak'; babasının İskender'in hizmetinden geldiği zaman doğduğu için 'Sevinç' isimlerinin verilmesi gibi. Mustafa Ergün, "Dede Korkut Hikâyelerindeki İnsan Yetiştirme". **Uluslararası Bilim ve Eğitim Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2019, s. 84; Mahmud Bayatî, "Câm-ı Cem-Âyîn", **Osmanlı Tarihleri** 1, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1925-1949, s. 384-386.

¹⁶⁰ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363. Kuran-ı Kerim'de bu konu şöyle izah edilir: "Eğer çocuklarınızı (bir sütanne) emzirtmek isterseniz örneğin uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur." **Bakara suresi**, 2/233; "Sizin için (çocuğu) emzirirlerse (emzirme) ücretlerini de verin ve aranızda uygun bir şekilde anlaşın. Eğer anlaşılamazsanız, çocuğu baba hesabına başka bir kadın emzirecektir." **Talâk suresi**, 65/6

¹⁶¹ **Krş.** İbn-i Sînâ, **El-Kanun Fi't-Tıbb**, Çev. Esin Kahya, Cilt 1, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995, s. 231; Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 151; Kamil Tuncel, **Şa'ban-ı Şifâî'nin Tedbirü'l-Mevlud Adlı Eserinde Eğitim Anlayışı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1991, s. 66-67.

¹⁶² Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 220; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363-364.

Çocuğun gelişimi için hayati öneme sahip süt emme sadece biyolojik gelişim için değil çocuğun psikososyal gelişimi için de önemlidir. Türk kültüründe *süt hakkı*, *süt sevinci* gibi tabirler, İslam öncesi Arap ve Acem coğrafyasında sütanne kurumunun yaygınlığı, Hz. Muhammed'in bir sütanne tarafından emzirilmesi, Kuran-ı Kerim'de sütanne hakkı ve hukukundan bahsedilmesi, Osmanlı kadı sicillerinde sütanne ve süt bedeliyle ilgili hükümlerin olması,¹⁶³ evliliklerde *helal süt emmiş* kızların tercih edilmesi gibi pratikler süt emme meselesinin toplum hayatında önemli bir yeri olduğunu gösterir. Çocuğun ilk yıllardaki beslenme yani emme ihtiyacının anne/sütanne tarafından sevgi ve şefkat temelinde karşılanıp karşılanmaması çocuğun ileriki yaşlarında güven, güvensizlik, korku, kaygı, özgüven duyguları üzerinde etkili olur. Annenin çocuğu sadece emzirmesi değil onu emzirirken yaptığı konuşmalar ve davranış şekilleri yani karakteri ve ahlakı çocuğa tesir eder ve aslında emzirme ile çocuğun ilk terbiyesi başlar.¹⁶⁴ İbn Sînâ'nın yukarıda, sütannenin yaşadığı kızgınlık, üzüntü, korku gibi hislerin bebeğin hislerini olumsuz yönde etkilemesini belirtmesi aslında çocuğun *ilk terbiyesinin* başladığına işaretir; çünkü sade zihinli çocuk her türlü etkiye açıktır. Müelliflerin dediği gibi belki süttten değil ama anne kucağında, kendisiyle yakın temasta olan, kendisini emzirirken bir yandan da iletişim ve temas kuran sütannenin, çocuğun psikososyal gelişimine tesirinin olacağı muhakkaktır. Günümüzde anne ya da babadan gelen ve *genetik aktarım* olarak açıkladığımız kimi özellikler belli ki dönemin müellifleri tarafından *süt aktarımı* olarak yorumlanmıştı.

Osmanlı toplum hayatında sütannenin varlığı hukuk metinlerinden mahkeme kararlarına, ahlak eserlerinden seyahatnamelere, terbiye kitaplarına kadar izlenebilir. Kaynakların bu derece bahsettiği bir konunun Osmanlı gündelik yaşamı içinde hatırı sayılır bir yere sahip olduğunu düşünebiliriz. Terbiye kitapları ve seyahatnameler, Osmanlı hane içindeki yaşayış şekliyle aslında çocuğun sütanne etkisine ne kadar açık olduğunu ve sütannenin karakter özelliklerini almaya ne kadar müsait olduğunu gösterir. Çünkü çocuk, yaşı itibarıyla henüz sosyal çevre içinde değildir ve bakıma

¹⁶³ Osman Kaşıkçı, "Eski Hukukumuzda Süt Emzirme Akdi", **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt X, Sayı 1-2, 2006, s. 17.

¹⁶⁴ Mahmut Çamdibi, "Ailede Çocuğun Ahlakî Terbiyesi", **İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 127-128.

muhtaç olması nedeniyle uyku uyanıklık halinin neredeyse tamamında annesi ya da sütanesiyle beraberdir. Çocuğun vaktinin tamamını annesi/sütanesi ile geçirmesi, düşünürlerin erkeklere neden iyi, soyu belli ve ahlaklı bir eş (çocuğunun annesi) ve neden iyi, ahlaklı bir sütanne seçmeleri yönündeki tavsiyesini de anlaşılır kılar. Annenin çocuğunu emzirmesine engel bir sebep yoksa sütanneyi daha çok Osmanlı'da varlıklı aileler tercih ederdi. Çünkü çocukla ayrı bir odada kalan sütannenin tüm ihtiyaçları karşılanır, çocuğu severek emzirmesi, ona sevgi ve ilgi göstermesi için ona çeşitli hediyeler verilirdi. Sütannenin yanına çocuğu gezdirmek, yürümeye alıştırmak, giydirmek gibi işlerden sorumlu bir *dadı kalfa* verilirdi. Bu dadı da sütanne gibi özenle seçilir ve terbiyesi test edilirdi. Çocuk biraz büyümeye ve yürümeye başladığında yanından ayrılmaz, annesinden sonra çocuğun mürebbiyesi olur. Böylece çocuk sütanneden ve dadıdan aldığı ilk terbiye ile büyüdü.¹⁶⁵

Modern psikolojinin araştırmaları gösteriyor ki çocuğun süt emdiği dönem, beden gelişmesi gibi ruhsal gelişme açısından da en önemli dönemdir; çünkü beden sağlığı gibi ruh sağlığının da temelleri ilk yıl atılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde çocuğun sürekli yanında bulunan ve onu emziren kişinin karakteri ve yaklaşımı hayli önemlidir. Doğumdan sonraki ilk yılda beslenme ve bakım yanında anne/sütanne ile bebek arasındaki duygusal ilişkinin sanıldığından çok daha önemli olduğu günümüzde artık kanıtlanmıştır. Anne/sütanne ile duygu alışverişi içinde bulunan çocuğun gereksinimleri oldukça sadedir ancak bunların yetersiz karşılanması sonradan giderilmesi çok güç olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.¹⁶⁶ Dönemin düşünürleri süt çocuğunun sütanne ile birlikte geçirdiği vakti ve ondan alacağı etkinin gücünü ve bunun gelecek yaşantısına tesirini görmüş olacaklar ki sütanne kıstaslarında modern psikolojinin söyledikleriyle paralel fikirler ortaya koymuşlar. Çocuğun sütanne ile olan ilişkisi süttten kesilmeyle azalacaktır. Kınalızâde Ali Efendi tam da bu dönemde çocuğun ahlak terbiyesine başlanması gerektiğini söyler. Çünkü çocuk biraz daha büyümüş, sosyal ilişkiler geliştirebilecek yaşa gelmiş, fiziksel ve zihinsel algı kapasitesi artmış dolayısıyla da terbiyeye hazır hale gelmiştir.

---

¹⁶⁵ Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 25-27.

¹⁶⁶ Atalay Yörükoğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1978, s. 19-20.

2.4.2. Telkinle Terbiye Etme: Çocuğun Karakter İnşası

Çocuğun eğitime, ahlak terbiyesine ne zaman başlanmalı hususunda müellifler genel olarak hemfikirdir: erken yaşta başlanmalıdır. *Erken yaşın* hangi yaşa karşılık geldiği tam olarak belirtilmese de Kınalızâde Ali Efendi bunu, çocuğun sütten kesilmesi olarak işaret eder. Kuran-ı Kerim’de süt emme süresi iki yıl olarak belirtilir, ancak anne baba gerekli görüp ortak kanaate varırsa çocuğu daha önce ya da sonra sütten kesebilir.¹⁶⁷ Dolayısıyla Kınalızâde Ali Efendi’nin belirttiği çocukta eğitime başlama yaşı 2 yaş düşünülebilir. Bunun yanı sıra İslam hukuku çocuğun müstağni olması yani başkasına ihtiyacı kalmamasını 7 yaş olarak belirlemiştir. Ayrıca kız çocuklar için 9, erkek çocuklar için 12 yaşını bâliğ (reşit) kabul ederek hukukun muhatabı kabul etmiş ve dolayısıyla bulûğa ermemiş çocukları ‘sagîr’ yani *küçük* saymıştır.¹⁶⁸ Dolayısıyla Kınalızâde dışındaki müelliflerin kastettiği küçük yaş 2 olabileceği gibi 7, 9 ve 12’den küçük herhangi bir yaş da olabilir. Ancak çocuğa terbiye ve eğitim kazandırmanın uzun bir süreç olduğu düşünülürse Kınalızâde Ali Efendi’nin belirttiği çocuğun sütten kesildiği, konuşmaya ve yürümeye başladığı, çevreyle etkileşiminin arttığı 2 yaş, muhtemelen *küçük yaş* olarak kabul edilmiş ve bu yaştan itibaren terbiyeye başlanmıştır.

Gelişim bakımından 2 ve 3 yaşlarında çocukta önemli değişiklikler görülür. Yürüme ve konuşma yeteneğini kazanması ile çocuk süt dönemindeki edilgen, bağımlı durumundan çıkar; konuşmaya, sorular sormaya, etrafı keşfetmeye başlar. Yani artık özerktir ve bu özerkliğini sınırsız bir özgürlük olarak kullanmak ister: Etrafı dağıtır, yemeğini bulaştırarak yer, eşyaları çeker, kırar, döker, kirletir, tehlikeyi bilmediğinden kendisine ve çevresine zarar verecek davranışlarda bulunur. İnatçı, başına buyruk, öfkeli, davranışları çelişkili, ele avuca gelmeyen çocuk 3 yaşından sonra yürümenin ve konuşmanın verdiği güçle daha söz dinler daha

¹⁶⁷ “Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler... Ana baba karşılıklı danışarak ve anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse bundan dolayı onlar için bir sakınca yoktur.” **Bakara suresi**, 2/233; Hz. Muhammed’in “Süt emmek eti oluşturan ve kemiği de yerine getiren emmektir.” hadisine İslam hukuku ‘Bu az bir sütü emmekle de olur. Çünkü süt çocuğun midesine varınca, eti oluşturur ve kemiği de yerine getirir.’ yorumunu getirerek çocuğun sütten kesilmesi yaşına dair kesin bir şey söylememişlerdir. Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el- Mavsîlî, **EL-İhtiyar Li- Ta’fîlî’l- Muhtar**, Ter. Mehmet Keskin, Cilt 3, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2005, s. 98.

¹⁶⁸ Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el- Mavsîlî, **a.e.**, Cilt 2, s. 126, 273; Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, s.103.

toplumsal bir çocuk olur.¹⁶⁹ Çocukta henüz 2 yaş civarında görülen bu *aşırı* davranışlar müelliflerimizin eğitime başlamak için acele etmesinin sebebi olabilir. Zira hatırlanacağı gibi çocukta tabii olarak bulunan hayvani nefsin neden olduğu olumsuz davranışlar vardı ve onlara erkenden müdahale edilmeliydi. İbn Miskeveyh çocukların doğuştan öfke, zevk, hırçınlık, açgözlülük ve benzeri kötü huylara sahip olmaları¹⁷⁰ nedeniyle bir an önce eğitimlerine başlanması gerektiğini söylemişti. Çocuktaki iyi ve kötü tüm kuvvetlerin yeni olması nedeniyle düzeltilmeye ve geliştirilmeye uygun olması, bunun yanı sıra *sade zihinli, huy hırsız* çocukların çevredeki her türlü etkiye açık olması çocuk eğitiminin erken yaşta başlatılması için gayet geçerli nedenlerdi. Bunun yanı sıra her insanın büyüme süreci içinde toplumsal değerlerle terbiye edilmesi, kurulan sosyal ve siyasal düzenin¹⁷¹, nizâm-ı âlemin devamı için de gerekliydi.

Müellifler, günümüz eğitmcileri gibi eğitimin bir süreç olduğunu düşünmüş olacaklar ki, olumsuz davranışları karşısında çocuğa hemen zor kullanmamayı tavsiye eder. Çocuğa iyilik ve güzel ahlak telkin edilmeli, kötü davranışlar yasaklanmalıdır. Ahlak sisteminin mutedil karakterde insan yetiştirme tasavvuruna uygun, aşırı uçlarda yer alan davranışlar değil, itidalli alışkanlıklar desteklenmelidir. Kınalızâde Ali Efendi, bu doğrultuda ebeveynlere ve çocuğu yetiştiren diğer kişilere övme, kınama, görmezlikten gelme, destek olma gibi eğitim yöntemlerini tavsiye eder. Müellifler, dayaağı karşı olmamakla birlikte bunun abartılmamasını önerirler. Çocuk, utanılacak davranışlarda bulunursa da “Ayıp, bunu sakın yapma.” demek suretiyle kınanmalıdır.¹⁷² Gazzâlî burada farklı bir yöntem geliştirerek anne ve baba arasında rol dağılımına gider ve çocuğa sert davranan, onu kınayan kişinin baba olmasını tavsiye eder. Anne de çocuğu, babası ile korkutmalı ve bu sayede çocuğu kötülüklerden alıkoymalıdır.¹⁷³ Dikkat edileceği gibi baba figürü, ailenin *çobanı* olarak yönlendirici, karar verici, hâkim özelliğini korur; ailedeki dengeyi ve düzeni sağlama vazifesi çocuğu terbiye ederken yine karşımıza çıkar.

¹⁶⁹ Atalay Yörükoğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı**, s. 35, 38.

¹⁷⁰ Hatırlanacağı gibi bu kötü huylar ‘hayvani nefis’ olarak tanımlanmıştı. İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 52-53.

¹⁷¹ İsmail Gezgin, **Homo Narrans: İnsan Niçin Anlatır?**, İstanbul, Redingot Kitap, 2020, s. 168.

¹⁷² İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 75; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 220; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 364- 365.

¹⁷³ Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 238.

Kınalızâde'nin, yakışık olmayan bir davranışta bulunan çocuğa karşı nasıl davranılması gerektiği ile ilgili verdiği tavsiyeler günümüzde pedagogların ebeveynlere verdiği tavsiyelerle dikkat çekici şekilde benzerlik gösterir. Modern psikolojinin, çocuğun her davranışına ya da hatasına müdahale edilmemesi ve sert cezalar verilmemesini tavsiye etmesi gibi¹⁷⁴ Kınalızâde Ali Efendi de, uygunsuz bir şey yaptığında çocuğa açıkça serzenişte bulunulmamasını, onun hatayı kasıtlı olarak yapmadığının belirtilmesini söyler. Başka bir yöntem olarak da hatayı hiç duymamış ya da görmemiş gibi yapıp başka çocukları örnek göstererek “*O bu davranışı yapmış ve sonunda şöyle bir sıkıntı yaşamıştır.*” denilmesini önerir. Gerekli olmadığı sürece çocuğa “*Sen şöyle yapmışsın.*” dememek gerekir; çünkü bu sefer de çocuk “*Herkes biliyor ancak bana ceza verilmedi*” diye düşünebilir.¹⁷⁵ Kınalızâde'nin örnek olaylar üzerinden tavsiye verirken didaktik bir dil kullanmak yerine neden-sonuç ilişkisine dayanan, meseleyi anlamlandırmaya ve çocuk psikolojisini izaha yönelik argümanlar geliştirmesi psikolojinin henüz bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkmadığı, çocuk psikolojisinin konuşulmadığı, çocuğun ilgi ve ihtiyaçlarının profesyonel olarak araştırılmadığı bir dönemde ayrıca önem taşır. Bu yolla ebeveynler, çocuğu daha iyi tanıyarak ne düşünüp ne hissedeceğini, nasıl davranacağını bileceklerdir. Anne babalar baskı ve zorlamaya başvurmadan çocuğun tepkisel davranış geliştirmesini engelleyip olumlu davranışların alışkanlık haline gelmesini ve böylece kalıcı olmasını sağlamış olacaktır. Kınalızâde'nin bu somut önerileri, Aristoteles'in ve diğer ahlak düşünürlerinin iyi davranışların alışkanlık kazanılınca kadar tekrar ettirilip, bu tekrarların kalıcı öğrenmeye yani karakter haline gelene kadar eğitime devam edilmesi yönündeki teorileriyle paraleldir. Kınalızâde Ali Efendi'nin çocuk yetiştirmede verdiği tavsiyeler ve yöntemler, ailenin ve toplumun devamı olarak görülen çocuğun değer görüp önemsendiğini, yetiştirilmesi konusunda özel yöntemlerin geliştirilmesi için çaba sarf edildiğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Henüz küçükken terbiyesine başlanan çocuğa verilecek ilk eğitim yemek yemesi, uyku düzeni, oyun alışkanlığı, giyinmesi ile ilgili olmalıdır. Kınalızâde Ali

¹⁷⁴ Atalay Yörükoğlu, **Çocuk Ruh Sağlığı**, s. 41.

¹⁷⁵ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 364- 365.

Efendi, çocuğun doğuştan olumsuz özelliklere meyilli olmasının, gündelik yaşamın birçok alanında anne babanın karşısına çıkacağını düşünmüş olacak ki, çocuk yetiştirmeye ilgili verdiği tavsiyelerde bu durumu hatırlatacak ifadeler kullanır. Mesela yeme içmenin *mutedil* düzeyde olması gerektiğini ifade ederken, bunun karşıtı olarak yemek konusunda aşırılık göstermenin *hayvanlara* ait bir özellik olduğunu belirtmeden geçemez. Bu ifade İbn Miskeveyh'in *hayvani nefis* tanımlamasına bir göndermedir. Yine ahlak felsefesinin çocuk terbiyesi yöntemi olarak 'bir davranışın alışkanlık haline gelmesi için bol bol tekrar edilmesi' düşüncesi, çocuğun yemek yemede aşırılık göstermemesi için de başvurulacak bir yoldur. Çocuğa, yemeğe aşırılık göstermenin yanlış bir davranış olduğu sürekli nasihat edilecek, böylece söylenenler çocuğun aklında yer edecek ve artık kendisi, İbn Miskeveyh'in de belirttiğı gibi, *düşünmeden* mutedil düzeyde yemek yiyecektir. Çocuğun *sade zihni*' olması nedeniyle çevresinden etkilenmesi olası olduğundan yemek konusunda aşırılık gösteren kişilerden de uzak tutulması gerecektir.¹⁷⁶ Gülşenî de çocuğun yemek konusunda aşırı istekli olmasını uygun bulmaz. Yemek yemekten maksat, lezzet değil sağlığı korumaktır. Gıda, insan için hayat kaynağıdır, bu nedenle aşırıya kaçılmamalıdır. Çok yemek yemenin iyi bir davranış olmadığı, obur çocuklar üzerinden eleştirilmelidir. Çocuk bazen katıksız ekmek yemeye de alıştırılmalıdır.¹⁷⁷

Ebeveynler, çocuğun gündelik hayatı içinde önemli vaktini alan uykunun zamanı ve miktarı konusunda da bilgilendirilir. Kınalızâde ve diğeri müellifler çocuğun uykusu konusunda ifrat ve tefritten uzak durulması, dolayısıyla ne çok ne de az uyunması fikrinde birleşirler. Çocuk gece çok, gündüz de hiç uyutulmamalıdır. Çok uyumak çocuğun algısının ve hafızasının azalmasına neden olur. Vücutta bir gevşeklik meydana getirerek çocuğun kendini uyuşuk hissetmesine neden olur.¹⁷⁸

Çocuk deyince ilk akla gelecek şeylerden biri de oyundur; çocuk burada da mutedil olmalı ve gün içinde belli bir miktar oyun oynamalıdır, ancak bunun zamanı vardır. İbn Miskeveyh, eğitimin neden olduğu yorgunluğu gidermek için kimi

¹⁷⁶ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 365.

¹⁷⁷ Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 153.

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 77; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 223; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366, 380.

vakitlerde çocuğun oyun oynamasına izin verilmelidir derken, oyunu bir şarta, dinlenmek gibi bir amaca bağlar. Ancak Kınalızâde, Tûsî gibi böyle bir şart aramaz; çocuk oynamak istediğinde belli bir süre oynamasına izin verilmelidir, oyun çocuğun hakkıdır. Ancak ebeveynler oyunun içeriği ve süresi bakımından uyarılır; oyunların içeriği kaba ve edepsiz olmamalıdır. Çocuk, oyundan yorgun düşüp takatsiz kalmamalıdır ki ne algısı zayıflasın ne de bu durum onun eğitim ve öğretimine zarar versin. Gülşenî ise çocuğu, oyun arkadaşları bakımından sınırlandırır; çocuğun kendisine zararı dokunacak kimselerle oyun oynamasına izin verilmemesini tavsiye eder. Çünkü çocuk, hem kendi yaşlılarından çok çabuk etkilenir (sade zihin) hem de kötü davranışların (hayvani nefis) çocuğa etkisi daha fazladır.¹⁷⁹ Müellifler, oyunda aşırıya kaçıldığında ortaya çıkabilecek olumsuz durumları ifade ederek ebeveynlere yine itidalli bir yol önermiş, neden-sonuç ilişkisi bağlamıyla anne babalar üzerinde hem meselenin ilmi yönünü vurgulamış hem de tavsiyelerin etki gücünü artırmışlardır.

Ahlak felsefesi, çocuğun gündelik hayatında neredeyse her durumda itidalli olmasını öğütlerken, sahip olması gereken erdemleri de çocuk yetiştiren kişilere hatırlatmayı ihmal etmez. Kınalızâde Ali Efendi, çocuk cömertliğe alıştırılmalı, akranlarına yardım etmeli, iyilikte bulunması için de telkin edilmelidir der. Herhangi bir yardımda bulunmak isteyen çocuğun bu davranışı övülmeli ve ödüllendirilmelidir. Yardımı çocuğun bizzat kendisi yapması sağlanmalıdır ki iyilik yapma ve yardımda bulunma gibi davranışlar çocukta ‘alışkanlık’ olsun ve kalıcı hale gelsin.¹⁸⁰ Çocuktan beklenen cömertlik, yardımlaşma ve lütfkârlık gibi özellikler ahlak felsefesinin eğitimle yaratmak istediği erdemli insan tasavvurunun bir sonucudur. Müelliflerin çocuktan sahip olmasını beklediği bu özellikler aynı zamanda *iffet* ve *adalet* erdemlerinin yardımcı erdemleridir.

Çocuğun günlük hayatında önemli meselelerden biri de giyinmesidir. Bu konu Müslüman düşünürler kadar Erasmus’un da oldukça önem verdiği ve neredeyse Müslüman müelliflerle birebir aynı tavsiyelerde bulunduğu bölümdür. Çocuğun ne

¹⁷⁹ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 75, 79; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 224; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 367, Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 152..

¹⁸⁰ Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 224; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 367.

giyip giymemesi, hangi takıları takmaması, saçını nasıl taraması gibi konularda tavsiyeler hep ortaktır. Sıcağa ve soğuğa karşı vücudu korumak ve örtünmek için yapılan giyinmenin bu amacı dışında süslü ya da pejmürde kıyafetler giymemesi çocuğa öğretilmelidir. Çocuk saçlarını kadınlar gibi taramaya alıştırmamalı; yüzük takmamalıdır. Süslü giysiler ve ziynetin kadınlara uygun olduğu, erkeğe hüner, olgunluk ve faziletin yakıştığı sürekli anlatılarak çocuğun bunu idrak etmesi sağlanmalıdır. Erasmus, erkek çocukların süslü, pejmürde, ipek ve renkli kıyafetler giymesini uygun bulmadığı gibi, saçlarını *kız* gibi tarayıp süslenmesini ya da dişlerini pudrayla beyazlatmasını da *efemine* yani ‘yakışksız’ bulur.¹⁸¹ Belli ki Batı/Hristiyan kültürü de İslam dini gibi, erkeklerin ve kadınların kendi cinslerine has özelliklerinin korunmasını önemsemiştir. İslam dini, kişinin karşı cinse benzeme özentisi içine girmesini kınar. Hz. Muhammed, Allah’ın yarattığı şekli değiştirmeye ve insanları aldatmaya yol açtığı gerekçesiyle kadınların erkekler gibi, erkeklerin de kadınlar gibi süslenmesini, kibir ve gurur göstergesi olan her türlü giyim ve süslenmeyi tasvip etmemiş, cinsiyet farklılığını koruyucu tedbirler almıştır. Müellifler böylece hem toplumsal cinsiyet rollerine uygun görünmeyi hem de sadeliği tavsiye ederek itidal düzeyinin korunmasını vurgulamışlardır.¹⁸² Çocuğun sıkıntı ve zorluklara alışması için ona çok rahat elbiseler giydirilmemeli, kışın soğukta kürk giymeye, yazın sıcakta ince giysilere alıştırmamalıdır.¹⁸³ Locke’un çocuğun giyimine bakış açısı da Müslüman düşünürlerle paraleldir. Locke, çocukluktan itibaren alışmak koşuluyla, olanaksız görünen birçok şeyin gerçekleştirilebildiğini, bu nedenle kışlık elbiselerin çocuğu çok sıcak tutmamasını, ayakların her gün soğuk suyla yıkanmasını, suyu geçirecek kadar ince ayakkabılar giydirilmesini tavsiye eder. Böylelikle çocukların, bedenlerinin acı ve tehlike söz konusu olmadan her şeyi isteyebileceğini ve bunun da

¹⁸¹ Erasmus, **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, s. 16-17, 23-24.

¹⁸² Orhan Çeker, “Hünsâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, 1998, s. 491-492; Fatımatüz Zehra Kamacı, **Hız Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi**, İnkılab Yayınları, İstanbul 2014, s. 54; Faruk Beşer, “Süslenme”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, s. 178-180.

Kuran-ı Kerim Allah’ın yaratılışının değiştirilmesi şeytanın fiili sayılmıştır: “Allah o şeytana lânet etti ve o da, ... ‘Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler.’ Kim Allah’ı bırakıp da şeytana dost edinirse şüphesiz o, apaçık bir hüsrana düşmüştür.” Nisâ suresi, 4/118-119.

Hız. Muhammed erkeklerin ipek, dibac ve renkli kıyafet giymesinin, altın takmasının haram olduğunu bildirir. Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Cilt 3, İstanbul, Yunus Emre Yayınları, (t.y.), s. 245-255.

¹⁸³ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 66, 78; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 221, 223; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 365.

narin, hanım evladı olmanın önüne geçeceğini söyleyerek¹⁸⁴ erkek çocuklarının toplumsal cinsiyet rolüne uygun yetiştirilmesini destekler. Tüm bunlara alışan çocuk *cesaret* erdeminin metanetli olma ve sıkıntıya tahammül etme erdemlerini hayata geçirmiş olacaktır. Erasmus, kıyafetin ruhun eğilimlerine, zenginliğe, mevkiye, ülkeden ülkeye ve zamanla zevklerdeki değişime bağlı olarak farklılık gösterebileceğini, bu nedenle sabit kurallar koyulamayacağını ekler. “*Roma’dayken Romalılar gibi davran*” sözüne gönderme yaparak bu konuda esnek olunmasını belirtir. Zenginler, servet dağılımında kendilerine göre *talih*siz olan insanlara karşı tevazu göstermeli, onların sefaletini kınar gibi görünüp her yerde şatafatlı giysiler giymemelidir. Kıyafette öncelik gösteriştan uzak, temiz, özenli ve birbirine yakışmasıdır.¹⁸⁵ Tarihsel ve dinsel otoriteden uzaklaşıp, aklın ve deneyimin düşünce ile pratik yaşamda kapladığı alanın artmasından olacak ki Aydınlanma çağı düşünürü Locke’un, çocuğun nasıl giydirilmesi konusundaki referansları doğayla ilgilidir. Locke, doğa, işine karışmadığımız zaman daha iyi ve özenli çalıştığını söyleyerek, doğanın insan bedenini doğru şekilde oluşturabilmesi için bedene gelişim alanı ve hareket serbestisi verilmesini, bunun için de çocuk giysilerinin dar olmamasını söyler.¹⁸⁶ Çağın buluşlarının, ekonomik, dinî ve siyasal yapısının fikir dünyası üzerindeki etkisi, çocuğun eğitim anlayışında da etkili olmaya başlamış; müelliflerin yüzyıllardan beridir tekrar ettiği bilgilerden farklı, yeni söylemler gelişmeye başlamıştır.

Giyinme ile ilgili verilen bilgilerde dikkati çeken unsur, tavsiyelerin erkek çocuklara veriliyor olmasıdır. Sıklıkla karşımıza çıkan *kadınlar gibi* süslenmek, saç taramak, ziynet takmak ifadeleri bölümün başında dile getirdiğimiz ahlak eserlerinde eğitim ve terbiyenin daha çok erkek çocuklarına yönelik olduğu savını desteklemektedir. Çocuğun çevresinden etkilenmeye açık olması yani *sade zihinli* olması nedeniyle sakıncalı akranlarından uzak tutulması gerektiği vurgusu burada da yapılır. Eğitim sürecindeki çok önemli etken olan alışkanlık kazanılması ise yine çocuğa yaptırılan tekrarlarla karşımıza çıkar. Ve tabii ki müellifler giyinmede de itidali elden bırakmazlar. Giyimle ilgili dikkati çeken başka bir husus da çocuğun

¹⁸⁴ John Locke, *Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 17-19.

¹⁸⁵ Erasmus, *a.e.*, s. 22-25.

¹⁸⁶ John Locke, *a.e.*, s. 23-24.

zorluklara alıştırılma çabasıdır. Aynı çabayı yeme içmede de görmüştük; müellifler çocuğun tıpkı çok çeşitli kıyafete sahip olmaması gibi çok çeşitli ve lezzetli yemeklere de alıştırılmamasını tavsiye ederler. Bunun en önemli nedeni ise çocuğun karşılaşacağı her duruma hazırlıklı ve dayanıklı olmasıdır. Zor koşullara alışmanın önemi müellifler tarafından çeşitli kıssalarla desteklenmeye çalışılır. Bu kıssalar aynı zamanda okuyucu kitlesinin sosyal sınıfına dair bilgi verir ki daha önce de ifade edildiği gibi bu çocuklar çoğunlukla geleceğin yöneticileridir. Mesela Kınalızâde eserinde şu örneği verir: “Farsî hükümdar Nûşîrevan’ı çocukluğunda terbiye eden öğretmeni onu sebepsiz yere döver; eline kar ve buz verip öylece tutmasını istemiş. Hükümdar büyüdüğünde bunun nedenini öğretmenine sorduğunda günahsız kimseleri rencide etmesin ve kış mevsiminde savaş meydanında soğuktan yayı geremeyen askerlere karşı, elleri soğuğa alıştığı için yayını kullanabilsin ve savaşta başarı elde edebilsin” diye açıklar.¹⁸⁷

Çocuğun anne babası ve diğer aile fertleri, akrabaları, öğretmeni, ustası ve diğer büyükleriyle kurduğu iletişimin tarzı ve onlara yönelik adap kurallarına riayet etmesi de çocuğun yetiştirilmesinde bir diğer önemli noktadır. İbn Miskeveyh çocuğun anne babasına, öğretmenlerine ve eğitiminden sorumlu diğer kimselere karşı itaatli olmaya, saygı göstermeye ve onlardan korkmaya alıştırılması gerektiğini söyler. Bu tür davranışlarda bulunan çocuk erdemlidir ve olgunluğa kavuşur. Kınalızâde Ali Efendi anne babaya, çocuğa hissettirdiği korku ve sevgide de mutedil olmayı telkin eder. Anne baba çocuğa aşırı sevgi besleyebilir ancak bunu belli etmemelidir; çünkü çocuk bu sevgiyi hissederse anne babasına karşı saygısı ve korkusu azalacak, bu da onun eğitim ve terbiyesine yönelik sorumluluklarını ihmal etmesine neden olacaktır. Hatırlanacağı gibi Locke da çocuklarına aşırı sevgi besleyen anne babaların, hataları hoşgörüyü karşılaması karşısında Solon’un “*Evet, bu küçük bir şey ama alışkanlık büyük bir şeydir*” sözünü hatırlatarak, çocuğun

---

¹⁸⁷ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 371. Çocuğun zorluklara alıştırılması konusunda Tûsî’nin de açıklaması vardır: “Tûsî de Farsî hükümdarlar adetleri gereği çocuklarını memurların ve hizmetçilerin arasında onların çocukları ile birlikte eğitmezler; yeme içmede, giyimde sıkıntı çekmeleri, çok yemeye ve gösterişli giysiler giymeye alışmamaları için güvenilir adamlarıyla faklı bir yerde eğitilmelerini sağlardı.” Tûsî’nin bu açıklaması Osmanlı’daki sancak sistemini akıllara getirmektedir. Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 226.

eğitiminin ihmal edilmemesini vurgulamıştı.¹⁸⁸ Bu nedenlerle olacak ki Kınalızâde, öğretmeninin cefasını anne babanın sevgisine tercih eder. Bu düşüncesini de Şeyh Sa‘dî’den aktardığı bir kıssa ile destekler. Kıssada padişahın oğlunu mektebe gönderdiğini ve önüne bir tahta koydurduğunu, tahtanın üzerine de “*Hocanın cevri, babanın şefkatinden üstündür*” diye yazdığını söyler. Kınalızâde çocuğun eğitiminden babayı sorumlu görüyor olacak ki babalara telkinde bulunarak, dikkatli ve akıllı bir babanın, sevgisini belli etmeyerek çocuğun terbiyesinde kusur işlemeyeceğini ifade eder.¹⁸⁹

Çocuk yalan söylememeli, yemin etmemeli, çocuğun herhangi bir şeyi gizlemesi önlenmelidir.¹⁹⁰ Çocuğun bir şeyi gizlemeye çalışması, yanlış bir şey yaptığının farkına varması demektir. Gizleme davranışı görmezden gelinirse başlangıçta önemsiz şeyleri gizleyen çocuk zamanla daha büyük hataları gizlemeye başlayabilir. Bu nedenle çocukta görülen hatalı davranışlara vaktinde müdahale edilmelidir. Çocuk kendinden büyük ya da küçük fark etmeksizin herkese karşı saygılı olmalıdır. Ne kendinden küçükleri ezmesine ne de büyüklere boyun eğmesine izin verilmelidir, böylece *adalet* erdeminin çocukta yerleşmesi sağlanacaktır. Bunun yanında çocuğun herkese karşı *alçakgönüllü* olması telkin edilmelidir. Ailesinin, akrabalarının veya yakınlarının mal varlıkları, yeme içmeleri, giyimleri ile övünmesine izin verilmemelidir. Çocuğa maddi varlıktan ziyade esas gayenin manevi zenginliğe ulaşmak olduğu öğretilmelidir. Manevi olgunluk ve zenginliğin de karakteri geliştirme, ahiret hayatını öğrenme, ilim ve sanat öğrenerek kendisini belli bir alanda yetiştirme ile olacağı izah edilmelidir.¹⁹¹ Bunları öğrenen ve hayatında uygulamaya başlayan çocuk *hikmet/bilgi* erdeminin de gerektirdiği davranışları göstermeye başlamış olacaktır.

Çocuk yetiştirilirken ve terbiye edilirken çocuğa nasıl yaklaşılmalı, günlük yaşamında karşılaştığı durumlara nasıl müdahale edilmeli, çocuğun söylediklerinden

¹⁸⁸ John Locke, **a.e.**, s. 29, 41.

¹⁸⁹ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 79; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 225; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 367. Çocuğun eğitiminden babanın sorumlu tutulması ile ilgili detaylı bilgilerle çocuğun anne babaya karşı vazifelerinin anlatıldığı bölümde yer verilecektir.

¹⁹⁰ Gazzâlî, çocuğun yalan söylememesinin önemi kadar, anne babanın da çocuğa yalan söylememesi ve verdiği sözü tutmasının önemini vurgular. Bu tavrı çocuğa doğruluğun öğretilmesi bakımından çok önemli görür. Mahmut Çamdibi, **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, s. 210.

¹⁹¹ Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 223; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 368.

ve yaptıklarında neler görülmeli neler görmezlikten gelinmeli, karakterinin temeli nasıl şekillenmeli sorularına cevap verdikten sonra, çocuğun eğitiminde önemli olan bir diğer konu da adap kurallarıdır. İnsan toplumsal bir varlıktır, toplum içinde yaşamak da kişilere birtakım sorumluluklar yükler. Bu sorumluluklardan belki de ilki cemiyet içinde uyulması gereken bazı görgü kurallarının varlığını kabul etmek ve bunlara uymaktır. Aile içinde ilk eğitimini alan ve yaşı büyüdükçe sosyal hayata daha fazla katılan çocuğun cemiyet içinde nasıl davranması gerektiği müellifler tarafından detaylıca ele alınır. Ancak adap kurallarına geçmeden önce çocuğun alacağı terbiye ve eğitim içinde din eğitimi önemli bir konudur. Bu nedenle bu konuya ayrı bir başlık açıldıktan sonra, konunun takibi ve anlaşılabilirliği açısından daha uygun olacağı düşünüldüğünden görgü kuralları, müelliflerin yaptığı gibi alt başlıklar halinde verilecektir. Bu sınıflamalar altındaki bilgilerden çoğunun sadece çocuklarla ilgili olduğu düşünülmemelidir. Zaten müellifler de bu kuralları her ne kadar çocukların ve gençlerin eğitimi gayesiyle verseler de büyüklerin de uyması gereken kurallar olduğunu söylemeden geçmezler. Bu tutum müelliflerin toplumda görmek istedikleri ideal insan ve ideal toplum profiline işaret eder.

2.4.3. Din Eğitimi

İbn Miskeveyh “*Mutlu insan, çocukluğundan itibaren dine yakınlık kazanan, ona teslim olan, bütün buyruklarına uymayı alışkanlık haline getiren, sebep ve illetleri kavrama yaşına gelince, bu buyruklardaki hikmeti inceleyerek onun daha önce kazandığı alışkanlıklara uygunluğunu gören, bu suretle düşüncesini güçlendiren, basiretini geliştiren ve kararlarına isabet kazandıran kişidir*”¹⁹² der. Müellif bu sözleriyle esasında din ile mutluluk ilişkisine değinse de bizim için dikkat çeken iki husus vardır; bunlardan ilki zamanlama itibariyle dinle çocuk arasındaki alakanın küçük yaşta kurulması gerektiği, ikincisi ise çocuk eğitimi ve terbiyesinde aradığımız *mutluluk* tasavvuruna din eğitimiyle de ulaşmış olmamızdır. Tüm müellifler çocuğa din eğitiminin verilmesi fikrinde birleşirken eğitimin içeriğine dair bilgiye Kınalızâde Ali Efendi’de rastlarız. Din eğitiminde çocuğa din adabı, sünnet, şeriat hükümleri, peygamberler, Müslümanlar için farz ve vacip olan kurallar

---

¹⁹² Mustafa Çağrııcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 108.s

öğretilmelidir. Çocuğun din eğitimine kaç yaşında başlaması gerektiğini açıkça belirtmeyen Kınalızâde, namaz ibadetine çocuğun yedi yaşında başlamasını Hz. Muhammed'in hadisiyle ifade eder. Bu hadisten hareketle Kınalızâde'nin çocuğa din eğitimi vermek için yedi yaşı uygun gördüğü düşünülebilir. İbn Miskeveyh de belli bir yaş belirtmezken din eğitiminin çocuk henüz küçükken verilmesi gerektiğini vurgular. Din terbiyesi ile yetiştirilen çocuk, öğrendikleri kendisinde alışkanlık halini alana kadar tekrarlaması sağlanmalıdır. İbn Miskeveyh, çocukların ve gençlerin eğitilmesine katkı sağlayan din kuralları sayesinde onların iyi işler yapmaya alışacağını belirtir. Din eğitimi, çocukların karakter gelişimi üzerinde de etkili olarak onların doğru ile yanlış ayırt edebilme, erdemleri benimseme, mutluluğa ulaşma gibi hedeflerine ulaşmasını sağlayıp bu sayede çocuklarda tabii olarak var olan *hayvani nefsin* iyileşmesine katkı sunar. Bu noktada anne babanın vazifesi de çocuğun din kurallarına uymasını sağlamak, çocuklar bu kuralları öğrenip uygulayana kadar gerekirse onları uyarma, dövme, azarlama gibi çeşitli cezalarla korkutmak, kurallara uydukları takdirde ödüllendirip sevindirerek onları eğitmektir. Kınalızâde Ali Efendi bunlara ek olarak telkin yöntemiyle çocukların yanında inançlı insanların övülmesini, kötü insanların da eleştirilmesini tavsiye eder. Böylece çocuk kötülüklerden uzak durarak dinin emirlerine uyacak ve iyilik yapmaya istekli olacaktır.¹⁹³ Gülşenî de çocuğa din eğitimi verilmesini tavsiye ederken çocuğun yaşına ve algısına uygun esasların öğretilmesine dikkat çeker. Çocuğun dini öğrenmesi kadar öğrendiklerini uygulaması da önemlidir, bu nedenle çocuğun ilgisini çekecek, onda istek uyandıracak bir eğitim verilmelidir. Öğrendiklerini davranışlarına yansıtan çocuk mutlaka övülmelidir; çünkü çocuk övüldükçe kendisinden beklenen davranışları yapması kolaylaşır.¹⁹⁴

Müelliflerin, çocuğun ilk eğitiminde anne babanın rolüne verdikleri önemi din eğitiminde de izlemek mümkündür. Din eğitiminde çocuğun öğrenmesi gereken bilgiler ve bunları öğrenip öğrenmeme durumunda anne babanın yapması gerekenler ifade edilerek çocuk eğitiminde anne baba rolüne dikkat çekilir. Burada anne babaya, çocuklara yönelik ödül ve ceza yöntemi uygulatarak hem ebeveynlere eğitim

¹⁹³ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 53, 67; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 364.

¹⁹⁴ Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 152.

yöntemi gösterilmiş hem de bu yöntemlerle çocukların davranışlarının pekişmesi sağlanmış olur. Davranışların pekişmesi yani eğitimin kalıcı hale gelmesinde *alışkanlıklara* yapılan vurguyu burada da görmek mümkündür. Bunun yanında müellifler, din eğitimi konusunu çok detaylı işlemese de bu konuya çocuk terbiyesinin başında yer vermeleri meseleye verdikleri önemi gösterir.

Erasmus da eserinde din bahsine yer verir. Yazar, çocukların kilisede saygı göstergesi olarak dizlerini kırarak oturmasını, kilise ibadetlerine katılmasını ya da en azından dua etmesini, vaazı dikkatlice dinlemesini, İncil okunduğu zaman ayağa kalkmasını, gereksiz fısıldaşmalar yapmamasını tavsiye eder.¹⁹⁵ Erasmus çocuğa nasıl bir din eğitimi verilmeli sorusuna cevap vermez; yazarın eserinin muhtevası adabımuaşeret olduğu için temas ettiği konu kilisedeki davranış kurallarıdır. Ancak buradan yine şunu anlarız ki Hristiyan dünyasında da tıpkı Müslümanlarda olduğu gibi çocukların inançlı, takva sahibi kimlik kazanmaları önemsenmiştir. Yazarların çocuk terbiyesi bahsine din eğitimi ya da dinî mekânlardaki adabımuaşeret kuralları diye ayrı başlık açmaları dinin, toplum ve birey yaşamında sahip olduğu konumu göstermesi açısından önemlidir.

2.4.4. Çocuğun İlim ve Zanaat Eğitimi

Çocuk için ilim öğrenmek kadar, bunu öğretecek öğretmenin niteliği ve pedagojik yöntemleri de son derece önemlidir. Müelliflerin eserlerindeki ifadelerden muallimin saygı duyulması, hürmet gösterilmesi gereken kişiler arasında üst sıralarda olduğu anlaşılır. Öyle ki Kınalızâde, muallim/üstad hakkından bahseder ve bu hakkı anne baba hakkıyla eşdeğer tutar¹⁹⁶ ve bu nedenle olsa gerek muallimin hakkı bahsini anne baba hakkı ve çocuğun anne babaya karşı sorumlulukları konusunun içine yerleştirir. Çocuğun öğretmenine ya da ustasına karşı görevi saygısızlık yapmaması, sevgi göstermesi, onları incitmemesi, gerektiğinde onların da ihtiyaçlarını karşılamasıdır.¹⁹⁷ Gazzâlî ise hoca hakkının anne baba hakkından fazla olduğunu,

---

¹⁹⁵ Erasmus, **a.e.**, s. 26-28.

¹⁹⁶ “*Ve hakk-ı üstâd u mu'allim dahi hakk-ı mâder ü peder gibi vâcibü'r-ri'âyedir.*” Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 384.

¹⁹⁷ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 385.

çünkü anne babanın çocuğa sadece bu dünyada fayda sağladığını, ancak hocanın çocuğun hem bu dünya hem de ahiret hayatı için faydası olduğunu söyler.¹⁹⁸

Muallimin sahip olması gereken özellikler, esasında, müelliflerin bir kadından, bir çocuktan ya da bir erkekten beklediği özelliklerden farklı değildir. Çünkü, ahlak yazarları için iyi ahlaka sahip ideal insan profili bellidir. Bu profil bazen kişilere göre değişir, bunun da değişmesi kişinin toplum içindeki rolüyle ilgilidir. Yani bir erkeğin baba rolü ile öğretmen rolü arasında muhakkak farklar olacaktır, ancak değişmeyen ortak özellikler de olacaktır. Dindar, iyi ahlak sahibi, dürüst olmak gibi ortak özellikler bir öğretmenden bekleneceği gibi evlenilecek bir kadından da beklenir ve aynı zamanda çocuk yetiştiren anne babadan da çocuğa bu özellikleri kazandırması beklenir.

Öğretmenin rolü gereği sahip olması gereken, kendine has nitelikler ise öncelikle çocuk eğitimini bilmesidir. Bunun dışında bir öğretmenden akıllı, merhametli ve vicdanlı, âdet ve geleneklere vakıf, toplumun her kesimiyle iletişim kurabilme yeteneğine sahip olmasının yanında, *mutedil* düzeyde konuşma ve davranış gösterebilme yeteneğine sahip olması beklenir. Öğretmenin çok yumuşak huylu, sakin olması çocukları terbiye ederken ve eğitirken acziyet duymasına neden olur;¹⁹⁹ ancak öğretmen sert mizaçlı ve çabuk öfkelenen biri olursa da çocuklar mahzunlaşır ve eğitim ortamına adapte olamazlar. Gülşenî, öğretmende bulunması gereken özellikleri şöyle sıralar: çocuğun ilk yanlış davranışını görmezden gelmeli, küçük kusurları hemen açığa vurmaktan imtina etmelidir; bu sayede çocuğun kötü davranışlara cesaret etmesini de önleyebilir. Ancak çocuk olumsuz davranışta ısrar ederse uyarıdan başlamak üzere terbiye yöntemlerine başvurmalıdır.²⁰⁰ Müelliflerin çocuğun eğitimine büyük oranda yön verdikleri *itidal* düşüncesi, öğretmenin karakteri ve işini icra ederken de karşımıza çıkar. Öğretmenin itidalli davranması gereken konu dayak meselesidir. Müellifler çocuğun gerektiğinde *etkili* şekilde dövülmesinde hemfikirler, çünkü çocuğa caydırıcı cezalar verilirse aynı hataları

¹⁹⁸ İmam Gazzâlî, **Ey Oğul!: Eyyühe'l-Veled**, s. 157.

¹⁹⁹ Kınalızâde, öğretmenin öğrenciye çok yumuşak davranmaması gerektiğini Şeyh Sa'dî'den aldığı bir beyitle destekler “*Ustâd-ı mu'allem çün bûdî bâ-zâr/ Harseg bâzend kûdekân der-bâzâr (Öğretmen öğrenciye hep müşfik olursa, pazarda çocukları ayı yavrusu kapar.)*” Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366.

²⁰⁰ Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 153

tekrar işleminin önüne geçilir; ancak çocuk sebepsiz yere de dövülmemelidir. Öğretmeni tarafından dayak yiyen çocuk bağırmmamalı ve yardım istememelidir, çünkü bu zayıf karakterli kişilerin ya da kölelerin vereceği bir tepkidir.²⁰¹ Çocuk hatasının sorumluluğunu alıp bunun sonucuna katlanmayı bilmelidir, bu davranış aynı zamanda *cesaret* erdeminin çocukta yerleşmesi için bir adımdır. Dayak meselesini Gülşenî de benzer şekilde ele alır ve öğretmenin çocuğu dövmesine izin verir; çocuğun ağlamasına da itibar edilmemesini tavsiye eder. Gülşenî'ye göre dayanın yararı ise çocuğun yaptığı yanlış davranışı bir daha yapmaması için caydırıcı olmasıdır.²⁰²

John Locke, genelde kısa yoldan eğitim vermek isteyenlerin uyguladığı dayak ve diğer bütün bedensel cezaların kölelere uygun olduğunu, bilge, dürüst ve iyi insanlar yetiştirmek için bu tür cezalar verilmemesi gerektiğini söyler; ancak mecbur kalınırsa son çare olarak dayaa başvurulabilir. Çocuklar üzerinde etkili olmak için ödül ve ceza gereklidir, ancak bunun yolu fiziksel acı ve haz veren şeyler olmamalıdır. Ona göre içten bir pişmanlık ve gözden düşme korkusu tek doğru korkutma aracıdır.²⁰³ Günümüz psikolojisi, ödül gibi dayanın da öğrenmede doğru davranışı güçlendirici etkisini kabul eder; dayakla olumlu davranışın yapılması kadar olumsuz davranışın da yapılmaması güçlenir. Ancak bu etkiye rağmen modern psikoloji ebeveynleri, sürekli bedensel cezalarla eğitilmesinin çocuğun dayaa ve cezaları kanıksamasına, cezanın öğretici yanının ortadan kalkmasına, çocuğun dayak yoluyla ebeveynlerinin ilgisini çekmeye çalışmasına ya da arkadaşlarına *kahraman* olduğunu dayaktan korkmadığını göstererek kanıtlamaya çalışmasına gibi birçok olumsuz davranışa neden olabileceği konusunda uyarır.²⁰⁴

Çocuğa verilen ilk teorik ve uygulamalı eğitimin din eğitimi olduğu kabul edilebilir. Anne babadan taklit yoluyla alınan bu eğitimden sonra çocuk ilmi bir

---

²⁰¹ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 79; Nasîrüddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Litera Yayınları), s. 211; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 224; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366-367.

²⁰² Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 154.

²⁰³ John Locke, **a.e.**, 51-58.

²⁰⁴ Günsel Koptagel İlal, **Tıpsal Psikoloji**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları 3024, 1982, s. 153.

eğitime veya bir sanat²⁰⁵ dalında yetişmeye yani meslek eğitimine başlar. Meslek seçimi, sadece para kazanmak ve geçim sağlamak bakımından değil aynı zamanda toplumsal yaşam içinde ‘birey’in rolünün gereğini yerine getirmesi, toplumdaki konumunun belirlenmesi, bireysel olarak kimlik kazanması ve bu yolla toplumsal denge ve düzenin devam etmesi bakımından da önemlidir. Meslek seçiminde ve meslekte başarılı olmadaki temel kural kişinin, mesleğin gerektirdiği ilgi, beceri ve yeteneğe sahip olmasıdır.²⁰⁶ Bunun için de çocuk herhangi bir eğitime tabi tutulmadan evvel, onun neye yeteneğinin olduğunun anlaşılıp ona uygun bir yönlendirme yapılmalıdır. Günümüzde sahip olduğumuz bu ortak kanaate Kınalızâde Ali Efendi de katılıyordu. Kınalızâde, her insanın yaratılışı gereği bir fenne ya da sanata hazır olduğunu, bunun keşfedilip çocuğun da ona göre yönlendirilmesi gerektiğini savunur.²⁰⁷

Günümüz psikolog ve toplum bilimcilerinin toplumsal denge ve düzen için çocuğun yetenekleri doğrultusunda yönlendirilmesi tavsiyesini, Kınalızâde Ali Efendi *nizâm-ı âlemin* korunması için destekler. Âlemin düzeni, çocuğun eğitim ve meslek seçimi ile nasıl korunacaktır sorusunun cevabı yine *itidaldedir*. Allah, her insanı belli bir istidada ve sanata meyilli olarak yarattı, burada bir *denge* vardır; ne bir sanata yatkınlık çok fazla ne de bir sanata yeteneksizlik çok fazladır. İnsanların ihtiyaçlarına göre dengeyi gözeten Allah, bir ilim veya sanat ile uğraşmayı insanların tercihlerinden ziyade onların yetenekleriyle yapabilmelerine göre yarattı. Şayet herkes tek bir yetenek üzere yaratılmış olsaydı ya da herkes sadece kendi istediği mesleği yapabilseydi dünya üzerinde birçok ilim, fen ve sanat dalı yok olacaktı. İnsanlar alt ve orta seviye sanatlardan uzaklaşıp döneminin en prestijli sanatına yönelecek, bu durum da o sanatta bir yığılmaya neden olacaktı. Nihayetinde işler faydasız hale gelecek ve âlemin düzeni bozulacaktı.²⁰⁸ Kınalızâde Ali Efendi’nin bu düşüncesinin temeli, dört sınıflı bir toplum yapısı meydana getiren erkân-ı erbaa ilkesine dayanır. Nasıl ki insan, hıtlar teorisine (ahlât-ı erbaa) göre kan, balgam, sarı

---

²⁰⁵ Müellifler “sanat” kavramını kullanırken sanat ile zanaat arasında bir ayrım gözetmemiştir. Bu kavramın daha çok çocuğa meslek kazandıracak bir iş anlamında kullanıldığı hatırdaki kalarak, müellifler gibi “sanat” kavramı kullanılmaya devam edilecektir.

²⁰⁶ Özcan Köknal, “Meslek Seçimi”, *Aile ve Çocuk: Yıllık Dergi* 6, Ed. Haluk Yavuzer, İstanbul, (y.y.), 1987, s. 43, 47.

²⁰⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *a.e.*, s. 368.

²⁰⁸ Kınalızâde Ali Efendi, *a.e.*, s. 368.

safla ve kara safladan oluşan dört unsurun *dengede* olmasıyla sağlıklı, bu *dengenin* bozulmasıyla hasta oluyorsa, toplumlar da kendisini oluşturan dört sınıfın dengeli konumuyla *sağlıklı* olabilirler. Buna göre, insan bedenini sağlıklı kılan *itidal* anlayışı feyz alınıp devlet ve toplum ölçeğinde genişletilerek, toplumun sağlığı bu *sınıfların* dengesine ve uyumuna bağlanmıştır.²⁰⁹ Her bir sınıf ehli, kendilerine mahsus işleri yapmalı, sebat etmelidir; bu sayede devlet yönetimi intizamlı bir şekilde devam edecektir.²¹⁰ çocuğun alacağı meslek eğitimi de bu nedenle önemlidir. Allah, nizâm-ı âlem için bir denge gözeterek her insanı belli istidadla yarattı; çocukların da bu istidadları yönünde meslek tercih etmesi ve o meslekte sebat göstermesi *toplumun sağlığı* için gereklidir.

Müelliflerin ocuğun yetiştirilmesinde ve terbiyesinde üzerinde çokça durduğu *alışkanlık* kavramı, nizâm-ı âlemin devamına katkıda bulunan meslek seçiminde de önemli bir yere sahiptir. şöyle ki; alışkanlıklar toplumun düzenli bir şekilde işlemesini sağlayan en önemli araçlardan biridir. Alışkanlıklar, kişiyi emir ve yasaların sınırları içinde tutarak toplumsal konumların terk edilmesini önler; balıkçıyı kışın denizde, madenciye karanlıkta yer altında, terziye, ayakkabıcıyı iğne ipliğinin ucunda, kasabı elinde bıçakla bir hayvanın boğazında, sağlıkıyı tüm gün maskeyle hastanede tutar. Alışkanlıkların neden olduğu davranış kalıpları (konuşma tarzı, sosyal ortam, bedensel ve ruhsal dayanıklılık, maddi imkânlar vs.) tekrarlandıkça yerleşir ve ilerleyen yaşlarda değişikliğe neredeyse uğramaz. Bu sayede, yani alışkanlıklar aracılığıyla, mesleğin neden olduğu davranışların yerleşmesi sağlar, farklı sosyal sınıfların birbirine karışmasını nler²¹¹ ve bu da nizâm-ı âlemin devamına katkı sunar.

Kınalızâde Ali Efendi, ocuğun yeteneğine uygun bir mesleğe yönelmesinin farklı avantajlarından bahseder. ocuk istidadı olan bir sanatı daha kısa sürede ve zorlanmadan öğrenir; ancak yeteneği olmayan bir sanatta öğrenme zorlaşır, çocukta isteksizlik ve mutsuzluk oluşur. Bu durum ayrıca vakit kaybına da neden olur.²¹²

²⁰⁹ Asım Cüneyd Köksal, “Osmanlılarda Adalet Kavramı”, **Osmanlı’da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler**, İstanbul, İsar Yayınları, 2017, s. 356-358.

²¹⁰ Hasan Kâfi Akhisarî, **Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler**, s. 45-49.

²¹¹ Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, s. 211.

²¹² Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 368-369.

Çocuğun istemediği ya da zorlandığı bir mesleği icra etmeye çalışması, mesleğin gerektirdiği başarının ve çabanın azalmasına dolayısıyla da çocukta endişe, kaygı ve sıkıntının artarak mesleki verimin düşmesine neden olur. Bu durum aynı zamanda *toplumun düzenini*, çocuğun gündelik yaşamını ve geleceğini olumsuz etkiler. Kınalızâde'nin, çocuğun meslek seçiminde birçok faktörü göz önünde bulundurması farklı durumlara işaret eder. Salt belli bir sanattaki niteliği yakalamaktan ziyade o sanatın icra süreciyle de ilgilenen Kınalızâde Ali Efendi, verimliliği de önemsemiş, zamanın doğru ve etkili kullanımı üzerinde durmuş, çocuğun yeteneğine uygun bir sanatla meşgul olmazsa rahatsız olacağını yani *mutsuz* olacağını vurgulamıştır. Kınalızâde'nin çocuğun mutluluğunu, yapacağı işte huzurlu olmasını dikkate alması meseleye sadece meslek/iş odaklı bakmadığını, çocuğun duygularını da önemseddiğini, ona değer verdiğini gösterir ve bunun yanında Aristoteles'in *mutlu* insan tasavvurunun pratik yaşamdaki farklı bir örneğini sunar. Aynı zamanda çocuğun yaptığı işteki yatkınlığı ve başarısı mesleğe dair hem kişisel bilgisinin artmasına hem de mesleğin teorik ve pratik gelişimine neden olacağından çocuktaki *hikmet/bilgi* erdemi gelişecektir.

Kınalızâde bu konuyla ilgili bir uyarıda bulunmadan da edemez. Çocuk bir sanata yatkın olmayabilir ve bu nedenle zorluk çekiyor olabilir, bu durumda farklı bir sanata yönlendirilmelidir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus her sanatı öğrenirken belli miktarda zorluk çekilir, zaten bu zorluk olmadan o sanatta uzmanlaşma olmaz. Eğitim ve bir işte yetkinlik için sabır ve sebat gereklidir. O halde dikkatten kaçmaması gereken şey, çocuk bir sanatta zorlandığında hemen vazgeçmek değil, belli bir süre çabalamasına rağmen durum tamamen ümitsiz ise vazgeçmektir.²¹³ Zorluklar karşısında *azimle çalışma* ve *sabretme* erdemlerini kazanan çocuk gelecekteki mutlu ve erdemli yaşamı için biraz daha yol kat etmiş olacaktır.

Kınalızâde Ali Efendi, çocuğun ilim ve sanat eğitimini kuralcı ve didaktik olmayan bir dille izah eder. Bir sanatı öğrenmek ve onu en iyi şekilde icra etmek önemlidir, ancak bunları yapan çocuk da önemlidir. Özneyi göz ardı etmeyen Kınalızâde anlatımında, bireysel farklılıkları vurgulamış, eğitim sürecini ve çalışmayı

---

²¹³ Kınalızâde Ali Efendi, *a.e.*, s. 370.

bir zorunluluk ve kurallar silsilesi olarak vermek yerine çocuğun mutluluğunu ve yaptığı işten alacağı keyfi de ifadeden geri kalmamıştır. Kınalızâde'nin eğitim metodu bize Aristoteles'in ahlak felsefesinde eğitimin amacını hatırlatır. Buna göre eğitimin amacı, insana iyi ve mutlu bir yaşam sağlamaktır,²¹⁴ mutluluğa götürecek araç ise erdemlerdir. O halde eğitiminde, ahlaki değerleri yani erdemleri göz ardı etmeden yetiştirilen çocuğun mutluluğu, ihmal edilecek bir konu olamaz.

2.4.5. Görgü Kuralları (Âdâb-ı Muaşeret)

Çocuğun din eğitimi, ilim ve sanat eğitimi ile ilgili bilgilerden sonra gündelik yaşam ve sosyal yaşam içinde uyması gereken görgü kurallarına geçilir. Görgü kuralları içinde gerek Müslüman düşünürler gerek Erasmus tarafından en detaylı işlenen ve aralarında benzerliğin en fazla olduğu konu sofrada adabıdır. Bu benzerlik birbirinden farklı iki kültür için dikkat çekicidir. Bu durum akla yazarların eserlerini telif ederken aynı kaynaklardan beslendiği ihtimalini getirir. İbn Miskeveyh'in eserinde Antik Yunanlı Bryson'dan faydalanması ve diğer müelliflerin de ondan aldıkları ilhamla eserlerini telif etmesi, Erasmus'un bizatihi yaptığı tercümelerle Antik çağ düşüncesinin Avrupa'da yayılmasını sağlayan kişi olması ve çocuklar için yazdığı görgü kuralları kitabında Aristoteles, Platon, Sokrates'e göndermeler yapması her iki kültüre ait müelliflerin aynı yerlerden ilham aldıklarını düşündürür.

Alman toplumbilimci Norbert Elias 1939 yılında, âdâb-ı muaşeretin Batı Avrupa'da *uygarlaşma* süreciyle ilgisine işaret eder. Elias'a göre *davranışların ıslahı* siyasal, toplumsal ve ekonomik değişikliklerle ilgiliydi. Gücün merkezileşmesiyle soylular askeri ve siyasi üstünlüklerini kaybetmiş ancak bu sefer zarafet ve kibarlık yoluyla bir üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Yemeği elle değil çatal kaşıkla yemek, elini ve ağzını üzerine ya da sofraya örtüsüne sürmeyip ayrı bir mendil kullanmak, uyurken çıplak olmamak, tuvaletini sokakta değil kimsenin göremeyeceği bir yerde yapmak, yere tükürmemek gibi bir dizi âdâb-ı muaşeret ile ayrıcalıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Ebeveynler, çocukları henüz okuma yazma öğrenmeden bu kuralları onlara anlatıp uygulamalarını sağladı. Kişinin kendine hâkim olması bir statü göstergesi oldu. Elias, resmiyet ve disiplinin yaygınlaşmasıyla, insanın kendine

---

²¹⁴ Aristoteles, **Politika**, s. 218.

hâkim olmasının, resmi kurallar ve din adamları gibi dış ögeler yanında *utanç* ve *suçluluk* duygusuyla da içselleştirildiğini söyler.²¹⁵ Elias’a göre Erasmus’un *Çocuklar İçin Adabımuaşeret* (1530) kitabı uygarlaşma sürecinin göstergesiydi.

Osmanlı toplumunda 19. yüzyıldan itibaren üst sınıflar, hayat tarzlarında meydana gelen gelişmelere bağlı olarak medeni dünyaya dâhil olmak için âdâb-ı muaşeret konulu eserlere ilgi göstermiştir. Elias’ın Batı toplumları için yaptığı uygarlaşma yorumunun karşılığı Osmanlı’nın son yüzyıllarında aranabilir. Ancak Nasîrüddin Tûsî’nin 1236 yılında yazdığı ve âdâb-ı muaşeret konularına yer verdiği *Ahlak-ı Nâsirî* eserinin Erasmus’a göre oldukça erken tarihli olması *uygarlaşma* yorumlarına ihtiyatla bakılmasına neden olur (en azından Müslüman coğrafya için). Erasmus’tan çok önce İslam eserlerinde bulunan görgü kuralları uygarlaşma göstergesi değilse de her iki coğrafyada çocukların aynı adap kurallarıyla yetiştirilmesi, kendilerinden önceki birikimi tevarüs ettiklerini gösterir. Bu etki Antik Yunan düşünürü Bryson’dan geliyor olabilir.

Elias, *utanç* ve *suçluluk* duygusunun, resmiyet ve disiplini içselleştirdiğini böylece *doğru*, denetimli davranışın dışarıdan, toplumsal kurallar tarafından dayatılmadan bireyin kendi içinden, *doğal* bir şekilde yapılmasını sağladığını söylemişti. Elias’ın üzerinde durduğu utanç kavramının, ahlak müellifleri tarafından da çocuk terbiyesinde önemli bir yere sahip olduğundan bahsetmiştik. Utanç duygusuna sahip çocuk, terbiye edilmesi kolay çocuktur; anne babalarının, öğretmenlerinin kısaca yetişkinlerin onun davranışlarını kontrol etmesine gerek yoktur. Çocuk, dışarıdan bir denetleyici olmadan da *doğru* davranışı yapar. Çocuğun içinden gelerek, doğal olarak yaptığı davranış ise zamanla *alışkanlık* halini alır. Böylece, terbiye ve eğitim süreci tamamlanmış olur.

2.4.5.1. Sofra Adabı

Aslında sofra adabı olarak verilen birçok kural, günlük yaşamın farklı alanlarına da pekâlâ uyarlanabilecek görgü kurallarıdır. Bu en başta çocuğun, kendini

---

²¹⁵ Aktaran Merry E. Wiesner-Hanks **Bkz.:** Merry E. Wiesner-Hanks, **Erken Modern Dönemde Avrupa: 1450-1789**, Çev. Hamit Çalışkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 400.

büyüklerle konumlandırarak, hiyerarşinin farkına varması amacına dayanır. Bunun yanında temizlik, çocuğun konuşma ve dinleme zamanları, sofraya oturma ve kalkma vakitleri, sofrada neyi, nasıl ve ne kadar yemesi gerektiğine dair yine *bozulmaması gereken bir düzen* vardır. Sofrada kadının, çocuğun, ekâbirin, yaşlının, babanın konumu ile bunların davranış kalıpları bellidir. Sofra adabıyla sağlanan düzen de adeta *nizâm-ı âlemin* başka bir örneğidir. Düzen ve dengenin bozulmaması için herkes sofraya ne zaman ve sofranın neresine oturacağını, aşırılıktan kaçmak için neyi, ne kadar ve nasıl yiyeceğini, sofradan ne zaman kalkacağını, yemekte hangi yiyeceklerle ve kimlere öncelik verileceğini ve tüm bunları hangi nezaket kuralları çerçevesinde yapacağını bilmesi gerekir.

Müellifler ilk olarak çocuğa yemek yemenin zevk için değil sağlık için olduğunun öğretilmesi gerektiğini belirtir. Tûsî, çocukta ilk önce yemeğe olan *şehvet* gücünün eğitilmesini daha sonra yemek kural ve kaidelerinin öğretilmeye başlanmasını tavsiye ederek erdemleri vurgular. Erasmus ve Locke da dâhil tüm müellifler yiyecek konusunda *itidali* önerir, yemeğe aşırı istek gösterilmesini uygun bulmaz; kanaatkâr olmayı tavsiye ederler. İbn Miskeveyh'e göre çocuğa, nefsinin isteklerine uymamasının, yiyeceklerle ve zevklere düşkün olmamanın erdemi gösterilmelidir. Yiyecekler insanların sağlığını koruyabilmesi ve hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan ilaçlar gibidir. İlaçlar nasıl ki zevk için ve iştahla alınmıyorsa yiyecekler de bedeninin sağlığını koruyacak kadar alınmalıdır. Hem Batılı hem Müslüman tüm düşünürler için ortak bir yargı da çocuğun zaman zaman katıksız kuru ekmek yemeye alıştırılmasıdır. Bu sayede çocuk zor durumda kaldığında *yetinmeyi* öğrenecek, sıkıntı çekmeyecek, *kanaatkâr* olarak erdemlerini geliştirecektir.

Çocukların küçük yaştan itibaren her koşula alışıp olası farklı durumlara karşı bulunduğu konumu koruması, bu sayede dengenin ve düzenin devamını sağlaması *nizâm-ı âlemin* sürekliliği için de önemli olmalıdır. Kınalızâde ve Locke, özellikle sultanların/prenslerin yemek konusunda aşırı istek göstermesinin doğru olmadığını belirtir; çünkü bu kişiler savaflara katıldıkları ve ülke yönettikleri için her duruma hazırlıklı olmalıdır. Locke, Roma'nın genç hükümdarlarının günde bir kere yemek yedikleri halde güçlerinde bir eksiklik hissetmediğini söyler. Düşünürlerin

hükümdarlar üzerinden örnek vermesi, tavsiyelerinin çocuklarda etki gücünü artırma çabasına ve bu tavsiyelerin yer aldığı eserlerini şehzade/prens çocuklarının aileleri için kaleme aldıkları yönünde yorumlanabilir.²¹⁶ Hatırlanacağı gibi Kınalızâde Ali Efendi, giyim konusunda da zorluklara alışmak için *yoksunluk* ve *itidal* tavsiye etmişti. Çocuk, soğukta kalın kürkler, sıcakta ince kıyafetler giymeye alıştırılmamalıydı. Farsî hükümdar Nûşîrevan'ı çocukluğunda terbiye eden öğretmenin onun eline kar ve buz verip kış mevsiminde yapacağı savaşa hazır olmasını sağlamaya çalışması gibi, az yemek yemeye alışan hükümdar da savaş meydanında mağdur olmayacaktı.

Ailelerin, rızkın azalacağı ve evlenip gideceği için baba evine faydasının dokunmayacağı ve bu nedenle de doğumlarının sevinçle karşılanmadığı kız evlatlara bakış açısıyla, *erkek çocuklara* fazla yememesinin öğütlenmesi bize çelişkili gelse de dönemin müellifleri için tutarlıdır. Çünkü verilen tavsiyeler alt sınıf şehirli ve köylü çocukları için değil, statü sahibi, geleceğin hükümdarını, yöneticisini, amirini, komutanını yetiştiren erkek çocuk sahibi ebeveynler içindir. Onlar giysi ya da gıdada yokluk çekmezler ancak yukarıda sayılan sebeplerden ötürü bunların yokluğuna alıştırılırlar ki gelecekte başarılı ve güçlü olabilsinler. Dikkat çeken nokta, bu ailelerin toplumun sosyoekonomik bakımdan üst seviyesinde olmalarına rağmen kız çocuklarının rızkını azaltacağı endişesi taşımalarıdır. O halde rızk endişesi tek sebep olamaz. Toplumda ve ailede erkek çocuk sahibi olmanın verdiği *gurur*, hastalıklar ve özellikle savaşlar nedeniyle azalan erkek nüfusu, ailenin adını/soyunu devam ettirme gayesi, ebeveynlerin yaşlılıklarındaki bakımı garantileme kaygısı kız ve erkek çocuklarına bakışın farklılaşmasına neden olmuş olabilir.

Kınalızâde Ali Efendi ve diğer müelliflerin çocuğun neyi, ne zaman, ne kadar yemesi gerektiği ile ilgili verdikleri bilgiler benzerdir, çünkü referansları ortaktır: *ahlât-ı erbaa*. Müslüman hekimler sağlığın korunmasında bu iç sebepler yanında dış sebeplere de vurgu yaparlar. Mesela bunlardan biri yiyeceklerdir; öğün zamanları ve

---

²¹⁶ İbn Miskeveyh, *a.e.*, s. 75-77; Nasîrüddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsırî* (Litera Yayınları), s. 209; Nasîreddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsırî* (Fecr Yayınları), s. 222; Kınalızâde Ali Efendi, *a.e.*, s. 365-366, 380; John Locke, *Eğitim Üzerine Düşünceler*, s. 27.

ne kadar yenilip içileceği mizaca göre belirlenmelidir.²¹⁷ Çocukların mizaçları sıcak ve yaştır; dolayısıyla onların yeme içme miktarı, zamanı ve içerikleri ile uyku, dinlenme zamanı ve süreleri buna göre belirlenmelidir. Müellifler, yiyeceklerin vücutta ve zihinde yarattığı etkileri adeta bir hekim gibi açıklayarak çocuğun hangi yiyecekleri yememesi gerektiğini sebepleriyle ifade ederler. Çocuğa yemeğin sabah az miktarda verilmesini, çünkü sabah ve öğle yemeğini fazla yiyen çocuğun tembellik, uyku hali ve algıda zayıflık göstereceğini belirtirler. Bu da çocuğu ders çalışırken olumsuz etkiler. Locke, sabah vaktinin öğrenmeye ait olduğunu, öğrenme içinse dolu bir midenin sakıncalı olduğunu söyleyerek müelliflerimizle benzer düşüncüyü paylaşır.²¹⁸ İbn Miskeveyh'in oyunu dersten sonra dinlenmek için gerekli/teneffüs görmesi gibi yemek de eğitimle ilgili ödevlerini bitirmeden ve yeteri kadar yorulmadan çocuğa verilmemelidir. Çocuğa sabaha kıyasla akşam daha çok yemek verilmelidir. Erasmus, çocuğun yiyecekten mahrum bırakılması kadar tıka basa doyana kadar yemek verilmesini de doğru bulmaz, itidalî önerir.²¹⁹

Kınalızâde Ali Efendi, çocukların mizaçlarının sıcak ve yaş olması sebebiyle onlara sarhoşluk veren içkilerin içirilmemesini tavsiye eder. Çünkü içki çocuklarda çabuk öfkelenmeye ve kötü davranışlara neden olur.²²⁰ Erasmus da Kınalızâde ile aynı sebeplere dayanarak çocuklara içkiyi önermez. Ona göre içki çocuklara hem sağlık hem ahlak açısından zararlıdır; ahlât-ı erbaa teorisine göre "sıcakkanlı" olan çocukların su içmesi daha uygundur. Erasmus ve Locke, Müslüman müelliflerden farklı olarak iklim şartlarının sebep olduğu durumlarda, Paskalya, Noel, doğum günü gibi özel günlerde çocukların hafif bira veya sulandırılmış şarap içebileceklerini söyleseler de Locke, ilaç olarak kullanılmayacaksa ve doktor önerisi değilse çocukların alkollü içecek tüketmemesi gerektiğini de ekler.²²¹ Erasmus ve Locke'un tavsiyeleri ile Müslüman düşünürlerin tavsiyeleri, bize iki kültür arasındaki inanç ve yaşam tarzı farklılığı gibi görünse de –ki onun da etkisi olmakla birlikte- İbn Sina'nın ebeveynlere bebeği süttten keserken bir miktar *sulandırılmış şarap*

²¹⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, **İslam ve Bilim**, s. 159-162.

²¹⁸ John Locke, **a.e.**, s. 28.

²¹⁹ Erasmus, **a.e.**, s. 42.

²²⁰ "Ve müskirattan eğerçi her kimesneye ictinâb vâcibdir, ammâ etfâle ictinâb be-gayet lâzımdır, zîrâ mizâcları hârr u ratbdır." Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366.

²²¹ Erasmus, içki derken şarap ile şarap kadar sarhoş edici özelliği bulunan birayı kasteder. Erasmus, **a.e.**, s. 32-33; John Locke, **a.e.**, s. 28.

verilmesini önermesi, yine İbn Sina ve Kınalızâde Ali Efendi'nin sağlık ve ahlaki nedenlere bağlayıp çocukluk döneminde sarı safrayı artıracağı için içki kullanımını uygun bulmaması ancak İslam dininin emir ve yasaklarından bahsetmemeleri dikkate değerdir.²²²

Müslüman müellifler, çocukların içki içen kişilerin meclislerine gitmelerini ve onların hikâyelerini, şiirlerini ve şakalarını dinlemelerini çocuğun ahlaki gelişimini olumsuz etkileyeceği için tavsiye etmezler. İçkinin sadece çocuğun bedeni üzerinde değil sosyal çevresini etkileyerek ahlakı üzerinde dolaylı da olsa etkili olduğunu belirten Kınalızâde çocuğun bilgili, terbiyeli ve faziletli kişilerin toplantılarına katılmalarını tavsiye eder. Sade zihinli ve çevresinden etkilenmeye müsait *huy hırsız* çocuk, iyi ahlakı çevresinden öğrenebileceği gibi kötü ahlakı da çirkin ve gereksiz sözler işitebileceği içki toplantılarından öğrenebilir.²²³

Kınalızâde Ali Efendi, alkollü içki tüketiminin sakıncalarını izah ederken ilmi referanslarıyla, içkinin sağlık ve ahlak üzerindeki sakıncalarından bahseder ve bunu sosyal çevreyle ilişkilendirerek bize komplike bilgiler sunar. Müellif, sosyal çevrenin çocuk üzerindeki etkisine dikkat çekerek, çocuğun katıldığı ortamların niteliğine dikkat edilmesi hususunda ebeveynleri uyarır. Bu durum Kınalızâde'nin eserinde neden-sonuç ilişkileri kuran, yapılması ve yapılmaması gerekenleri nedenleriyle açıklayıp sorgulama yapan ve bu yolla okuyucunun da eğitime katkı sunan adeta bir ilim adamı sorumluluğuna sahip tavrının sonucudur ve bu tavrı Kınalızâde Ali Efendi'yi diğer ahlak yazarlarından ayıran belki de en önemli özelliğidir.

Yemek yeme adabı içinde müelliflerin üzerinde durduğu bir konu da temizlik, sofrada ve bunlarla ilgili nezaket kurallarıdır. Bu kurallara, yukarıda daha önce belirtildiği gibi sadece çocuklar değil yetişkinlerin de uyması beklenir. Kurallara dair en detaylı bilgileri ise Kınalızâde Ali Efendi verir. Kınalızâde'nin verdiği bilgiler Erasmus'la paraleldir. Ne kadar ve ne zaman yemek yenilmesinin yanında, nasıl yemek yenilmeli sorusunun cevabına yani sofrada adabına dair bilgileri paylaşan

²²² Krş.: İbn-i Sînâ, **El-Kanun Fi't-Tıbb**, Çev. Prof. Dr. Esin Kahya, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017, s. 234, 242; Erasmus, **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, s. 32-33; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366.

²²³ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 77; Nasîrüddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Litera Yayınları), s. 210; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 222-223; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 366.

müellifler döneminin yemek yeme ve sofrâ kültürüne de ışık tutar. Teorideki sofrâ adabının her iki kültürde ne derece uygulama alanı bulduğunu bilemesek de kültürlerin hangi idealler etrafında biçimlenme gayretinde olduklarını anlamak açısından değerlidir. Bu ideal, yine Antik Yunan'dan mülhemdir.

Yemekten önce, yemek sırasında ve yemekten sonra uyulması gereken temizlik kurallarına ilk olarak sofraya el, ağız ve burnun yıkandıktan sonra oturulması gerektiği ile başlanır. Yemek esnasında ele ve kolların yenine yemek bulaştırılmamalıdır. Sofra kirletilmemeli, üç parmaktan başka parmak yemeğe bulaştırılmamalıdır. Erasmus, “*Sana ikram edileni üç parmağınla al veya almak için tabağını uzat*” der. Her iki düşünür de üç parmak uyarısı ile çatal kullanımından önce yemeğin üç parmakla yenildiği Antik Yunan âdetine gönderme yapar.²²⁴

Kınalızâde Ali Efendi ve Erasmus, çocuktan sofrada da büyüklerine saygı göstermesini bekler. Çocuk, başkasıyla sofraya oturduğunda yemeye önce kendisi başlamamalıdır, ancak ev sahibi ya da yaşça büyük olan kişiler başladıktan sonra yemeğini yemelidir. Kendi önündeki yemekten yemeli, ne başkasının yiyeceğine ne de sofranın herhangi bir yerindeki yiyeceğe dikkatlice bakmalıdır. Yemekte büyük lokmalar almamalı, yemeği ne hızlı ne yavaş yemelidir, itidalli olmalıdır. Lezzetli yemek az ise *kanaatkâr* olmalıdır. Sofradaki yeme şekli nedeniyle başkalarını tiksindirmemelidir.²²⁵ Erasmus bunlara ilaveten, sofradaki uygunsuz davranışlara örnek verir: yağlı parmakları yalamak, bunları giysilerine silmek, çiğnenmiş yiyecekleri ağızdan geri çıkarmak, yemek atıklarını sofranın altına atmak, kemikli etleri çatal yerine dişle ayırmak, içecekleri gürültüyle içmek vs.²²⁶

Çocuk doymuş olsa bile, birlikte yemek yediği kişilerden çok önce yemek yemeyi bırakmamalıdır. Eğer misafir olunmuşsa ev sahibinden önce yemekten çekilmek gerekir. Ancak yemekten çok çabuk ayrılmak ev sahibini kıracağından uygun bir davranış değildir; çünkü ev sahibi yemeğin beğenilmediğini düşünüp üzülebilir. O nedenle itidalli bir sürede sofrada kalmak gerekir. Sofradaki yemekle

²²⁴ Erasmus, **a.e.**, s. 36 (Çevirenin notu).

²²⁵ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 76-77; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 230-231; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 381; Erasmus, **a.e.**, s. 34-35.

²²⁶ Erasmus, **a.e.**, s. 35-37.

ilgili olumsuz bir şey söylememelidir. İştahı yoksa da yer içer gibi yapmalıdır. Erasmus, ikram edilen yemekleri hor görmenin davet edilen kişiye karşı yapılan son derece kaba bir davranış olduğunu söyler.²²⁷ Erasmus yemek adabıyla ilgili, Türk İslam geleneğindeki uygulamalara benzer dikkat çekici iki uyarıda bulunur. Bunlardan biri bardağın ya da tabağın sağ elle tutulması, diğeri ekmeğin kutsal bir nesne gibi saygı görmesi ve kazayla yere düşen ekmeğin öpülmesidir. Erasmus, bu âdetin kendilerine eski çağlardan kaldığını söyleyerek belli ki Antik çağı işaret eder.²²⁸ Geleneksel Türk-İslam sofrâ kültüründe görmeye alışık olduğumuz kimi davranışların Erasmus tarafından da ifade edilmesi, bu teori ve uygulamaların yüzlerce, binlerce yıldır birçok toplumda benimsendiğini, karşılaştığı yerel kültürle yeniden benzer ya da farklı şekilde ifade bulunduğunu, hangi yıllarda ve hangi toplumda ortaya çıktığını bilmesek de ortak ideal ve değerler etrafında tekrar üretildiğini gösterir. Osmanlı toplumunda çocuğu tanımaya çalışırken aslında bugünün dijital medya araçları vasıtasıyla *küreselleşen*, birbirine benzeyen çocukları gibi, geçmişteki çocukların da bu sefer orta ve üst sosyoekonomik sınıftan insanların ulaştığı ahlak ve edep eserleriyle *evrensellik* idealiyle bütünleştiğini, en azından 16. yüzyılda üretilen eserlerle bilerek ya da bilmeyerek buna katkı sunduklarını söylemek sanırım yanlış olmaz.

2.4.5.2. Konuşma ve Dinleme Kuralları

Çocuğa kazandırılması gereken alışkanlıklardan biri de doğru yerde, doğru zamanda, doğru kişilerle ve itidalli ses tonuyla konuşmasıdır. Bu hususta çocuktan beklenen davranışlar konuşurken büyüklerine karşı saygılı olması, konuşma sırasını belirlerken makam ve derece gözetmesi, uygunsuz ifadelerden kaçınması, konuşmalarıyla kimseye rahatsızlık vermemesidir. Konuşma ile ilgili kuralların sadece çocukların değil yetişkinlerin de uyması gereken kurallar olduğunu burada bir kez daha belirtmekte fayda vardır.

Ne kadar konuşmalı sorusuna müellifler “çok konuşmaktan sakınmak gerekir” diyerek yine itidali işaret ederler. Çocuk az konuşmaya ve sadece

²²⁷ Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 231; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 381; Erasmus **a.e.**, s. 41.

²²⁸ Erasmus, **a.e.**, s. 32, 43.

sorulduğunda cevap vermeye alıştırılmalıdır. Kendisinden büyük biri konuşurken onu can kulağıyla dinlemelidir. Gülşenî, çocuğa cevap vermesi zorunlu olduğu konularda konuşma alışkanlığı kazandırılmasını söyler. Çocuk konuşurken edebe aykırı sözcükler kullanmamalı, küfür ve boş sözlerden men edilmelidir. Yalan söylemesine ve yalan yere yemin etmesine izin verilmemelidir. Çocuğun kibar olması sağlanmalı, konuşurken güzel kelimeler seçmesi öğretilmelidir.²²⁹ Kınalızâde Ali Efendi'ye göre, çok konuşmak zihin hafifliği ve akılsızlık göstergesidir. Uzun konuşmalar ile topluluktaki diğer insanların konuşmasına fırsat vermemek yakışksız bir davranıştır; o nedenle fikirler ne kadar kısa ifade edilirse o kadar edebe uygundur.²³⁰

Çocuk kendisinden yaşça büyüklerle, öğretmeniyle, anne babasıyla konuşurken saygılı olmayı bilmelidir. Bu kişilerle konuşurken kinayeli, fısıltıyla ya da bağırarak değil itidalli ses tonuyla yumuşak bir şekilde konuşmalıdır; böylece ne dinleyen söyleneni tekrar sormaya gerek duyar ne de yüksek sesle konuşularak muhataplar rahatsız edilir. Özellikle ekâbirin yanında yüksek sesle konuşmak yanlış ve kaba bir davranıştır. Nezaket kurallarına hassaten önem veren Kınalızâde çocuğun, büyüklere ve önemli kimselere 'sen' değil 'siz' diye hitap etmesini; akranlarıyla dahi konuşurken nazik ve sakın olmasını tavsiye eder.²³¹

Sosyal yaşam içerisinde insanlar arasında etkileşimi en fazla sağlayan unsur şüphesiz iletişim kurmaktır. Konuşma ve dinlemeden oluşan iletişimin saygı çerçevesinde yapılması büyük küçük her yaştan insan için önemsenmektedir. Müelliflerin eserlerinde konuşma ve dinleme adabıyla ilgili verdikleri detaylı bilgiler, onların bu konuya ne kadar önem verdiğini gösterir. Konuşma ve dinleme sırasında nelerin yapılıp nelerin yapılmaması gerektiği çoğu zaman nedenleriyle birlikte açıklanmıştır. Özellikle Kınalızâde Ali Efendi'nin bu açıklamaları daha fazla önemseddiği, verdiği örneklerden ve kurduğu sebep-sonuç ilişkisinden kolaylıkla takip edilebilmektedir. Kınalızâde, çocuğun çirkin ve kaba sözler kullanmasını ve gereksiz konuşmasını engellemek gerektiğini belirtir; çocuk güzel ve zarif sözlere,

²²⁹ Muhyî-i Gülşenî, **Ahlak-ı Kirâm**, s. 153-154.

²³⁰ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 79; Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 224; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 373-374.

²³¹ Nasîreddin Tûsî, **Ahlak-ı Nâsirî** (Fecr Yayınları), s. 224; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 377-378.

birini kibarca karşılamaya alıştırılmalıdır. Çocuk dedikodu, iftira ve yalancılıktan kaçınmalı, bu ahlakta olan kişilerle arkadaşlık yapmasına izin verilmemelidir. Çocuk ayrıca küfürden, kaba mizahtan ve soğuk şakadan da kaçınmalıdır.²³² Konuşma ile ilgili verilen tavsiyeler çocuğa bir erdem kazandırmaya yöneliktir. Aşırı uç olabilecek her türlü davranıştan men edilip itidalin tavsiye edilmesi konuşma adabı için de geçerlidir. Kınalızâde, erdemsizlik olan bir davranışın ne olduğunu söylediği gibi onun karşısında yer alan erdemli davranışı da ifade eder; böylece çocuğun terbiyesinde doğru davranış kadar yanlış davranışın da ne olduğu öğrenilir. Örneğin verdiği bir tavsiyede çocuğun çirkin ve kaba ifadelerden sakındırılmasını tavsiye ettiği gibi çocuğu dalkavukluktan da men eder; aslında Kınalızâde'nin yaptığı şey çocuğu ifrat ve tefrit noktasından uzaklaştırmaya çalışmaktır. Müellif bunların yerine, çocuğun iletişim kurarken zarif ve hoş ifadeler kullanmasını tavsiye eder, çünkü bu şekilde konuşmak bir erdemdir.

Dinleme adabında da tıpkı konuşmada olduğu gibi saygı unsuru öne çıkar. Çocuk ya da yetişkin olsun, bir konuyu gereğinden fazla tekrar etmek dinleyiciler açısından sıkıcı olduğundan *saygı* adabına terstir. Herkesin bildiği bir olay ya da hikâyenin bilinmiyor gibi anlatılmasının uygun olmaması gibi toplulukta birinin anlattığı hikâye veya şakanın önceden bilindiği için kesilmesi ya da müdahale edilmesi de doğru değildir; zira bu davranış anlatıcının *mahcup* olmasına neden olur. Çocuk başkasına sorulan soruya cevap vermemeli ya da bir topluluğa yöneltilen soruya cevap vermede acele edip herkesin önüne geçmeye çalışmamalı, yerini bilmelidir; düzeni bozmamalıdır. Yanında iki insan sohbet ediyorsa konuşmaya karışmamalı, kendisinden gizleyerek konuşuyorlarsa onları gizlice dinlemeye çalışmamalıdır. Bir topluluk kendi arasında konuştuğunda kendisi oraya ait değilse konuşmaya katılmamalıdır. Özellikle kendisinden büyüklerin bulunduğu mecliste ilk soruyu soran olmamalıdır. Ancak soru sormasını gerektirecek konu olursa sormalıdır. Tartışmalarda karşısındakinin haklı olduğunu görünce hakkını teslim etmelidir. Konuşmada yabancı kelimeler kullanmamalı, doğru olmayan ve uydurma cümleler kurmamalıdır. Hiç kimsenin tavrı, hareketi, sesini taklit ederek alay etmemelidir.

---

²³² İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 79; Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Litera Yayınları), s. 223-224; Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 228-229; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 375-376.

Konuşurken söz yerine, gereğinden fazla el, kol ve mimik kullanmamalıdır; bunlar gerektiği zaman gerektiği kadar yapılmalıdır.²³³

2.4.5.3. Oturma ve Hareket Etme Kuralları

Oturma ve hareket etme kuralları diğer kurallar gibi sadece çocuklara değil yetişkinlere de yöneliktir. Bu kurallar nerede, nasıl, kimlerle oturmalı sorularının cevabını içermesinin yanında, otururken ve yürürken büyüklere saygı gösterilmesinin, nezaket kurallarına uymanın, çevredeki insanları rahatsız edecek davranışları önlemenin önemi ve her durumda olduğu gibi burada da itidale uyulmasının gerekliliği üzerinedir. İbn Miskeveyh'in kısaca değindiği bu konuyu Tûsî ve Kınalızâde detaylandırmış, Erasmus da Müslüman düşünürlerle ortak tavsiyelerde bulunmuştur. Oturma ve hareket etme adabında da büyüklere saygı, *yerini bilme* önemli bir kıstas olmaya devam eder. Çocukların, kendinden hem yaşça büyük hem de bilgi, tecrübe, makam açısından ileri gelenler karşısında nasıl oturması ve davranması gerektiği meselesi hayli önemsenir. Bir çocuktan ya da bir yetişkinden; toplulukta kendi yerini, makamını ve derecesini bildiği kadar topluluk içindeki diğer kişilerin de makam ve derecesini gözetip ona göre konumlanması, topluluktaki *düzene* riayet etmesi beklenir. Çocuk büyüklerinin yanında otururken, ayaklarını uzatmamalı ve üst üste koymamalıdır. Tembellik ve üzüntü göstergesi olduğundan başını dizinin üstüne koymamalı veya eline dayamamalıdır. Erasmus'un tembellik göstergesi ise kolları birbirine geçirip çapraz tutmaktır. Çocuk saç, elleri, ayakları ve bedeninin başka bir uzvu ile oynamamalıdır. Büyükler, hocalar, baba ve saygı gösterilmesi gereken kişilerin bulunduğu ortamlar hariç diz çöküp oturmamalıdır. Kimsenin yanında yüksek sesle esnememeli, yatıp uyumamalıdır. Topluluk içinde yerlere tükürmemeli, çok gerekli olursa sümkürmeyi sessizce yapmalı, eteği ve kolu ile burnunu silmemelidir. Büyüklerin olduğu toplulukta ayaklarını ve kollarını açmaktan özellikle kaçınılmalıdır.²³⁴ Erasmus da dizleri açıp

²³³ Nasîreddin Tûsî, **a.e.**, (Fecr Yayınları), s. 227-228; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 374-378.

²³⁴ İbn Miskeveyh, **a.e.**, s. 78; Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 228-230; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 378-380; Erasmus, **a.e.**, s. 20-21.

oturmayı doğru bulmaz, makul bir aralık bırakarak oturmayı veya ayakta durmayı tavsiye eder.²³⁵

Yürürken uyulması gereken kurallardan ilki yürüyüş hızının tayin edilmesidir. Müelliflere göre çok hızlı yürümek hafiflik, çok yavaş yürümek de tembellik ve kibir göstergesidir; o nedenle ifrat ve tefritten uzaklaşıp orta düzeyde itidalli yürünmelidir. Erasmus bu konuda da Müslüman düşünürlerle aynı düşüncededir; ne fazla yavaş ne fazla hızlı yürünmemesini çünkü bunun küstahlık olduğunu söyler. Salınarak ve elleri vücuda yapıştırıp yürümekten kaçınmak da ortak tavsiyedir.²³⁶

2.4.6. Kız Çocuklarının Terbiyesi

Çocuğun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesi konusu izah edilirken kullanılan *çocuk* kavramı, hem erkek hem de kız çocuklarını kapsar. Kınalızâde Ali Efendi, konuya ‘*âdâb-ı terbiyet-i evlâd u etfâl*/ evlatların ve çocukların terbiyesi’ başlığıyla başlayarak aslında muhatabın sadece erkek çocuklar olmadığını belirtir. Verilen tavsiyelerin büyük çoğunluğunda *etfâli* kullanarak, erkek ya da kız ayrımı yapmadan bunların her iki taraf için de uygulanabilirliğini gösterir. Örneğin yemek yerken, otururken, konuşurken, oyun oynarken uyulması gereken kuralların hepsinde *tıfl/etfal* sözcüğünü kullanır. Gerek Kınalızâde Ali Efendi gerek Tûsî, çocuk eğitimi ile ilgili bilgileri verdikten sonra kız çocuklarının terbiyesine ayrıca değinir. Kınalızâde, kız çocuklarının terbiyesine başlamadan evvel verdiği bazı tavsiyelerin piser/erkek çocuklar için olduğunu belirtir ve duhterin/kızların eğitiminin bununla mukayese edilerek yapılabileceğini söyler.²³⁷ Müelliflerin kız çocuklarının eğitimi özel olarak ele almaları, cinsiyete bağlı farklılıkları yani eğitimde toplumsal cinsiyet rollerini göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü kız çocuğu yetiştirilirken erkeklerden farklı, özellikle ihtimam gösterilmesi gereken meseleler vardır. Toplumun kadından beklediği rol iffetli, güvenilir bir eş, evi çekip çeviren, düzenleyen bir yardımcı, çocuklarına karşı sorumluluk sahibi bir anne olmasıdır. Bu doğrultuda yetiştirilecek kız çocuğunun her şeyden önce, namusunu koruma ve erkeklerden sakınma

²³⁵ Erasmus, **a.e.**, s. 18-19.

²³⁶ Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 229-230; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 378.

²³⁷ “*Bu mezkûrat terbiyet-i piser içindir, ammâ duhter terbiyetini dahi bu kıyâs edip münâsib olan hisâl ü âdâbı ta’lîm ideler.*” Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372.

konusunda bilinçlendirilmesi ve ev işlerini layığıyla yapması sağlanmalıdır. Kınalızâde Ali Efendi, kız çocuğunun iffetli bir şekilde nasıl yetiştirileceğinin ayrıntısı bu kısımda vermez; bunun için bizi, bölümün en başında erkek (baba) ve kadında (anne) olması gereken özellikler ve sahip oldukları sorumlulukların neler olduğunun anlatıldığı kısma yönlendirir. Burada eş olan bir kadının ve bir annenin görev ve sorumluluklarının, kız çocuklarına uyarlanarak öğretilmesini tavsiye eder.²³⁸

Kadınlar için verilen tavsiyelerde, üzerinde en çok durulan konu ahlaki erdemlerden biri de olan *iffettir*. Kadın namusuna düşkün olmalı, erkek de böyle kadınları kendine eş olarak seçmelidir. Kadın ev işlerinde becerikli, ev idaresine ortak olmalıdır. Evin içindeki işler kadının sorumluluğundadır; kadın, evi ve evin iâşesini korumalı, hizmetçileri başarılı bir şekilde yönetebilmelidir. Çocuklarına iyi bir anne ve kocasına iyi bir eş olmalıdır. Evde sözü geçenin koca olduğunu bilmelidir. Eşine evin yönetimi konusunda yardımcı olmalı, onun mal varlığını israftan korumalıdır. Akrabalara karşı ilgili ve misafirperver olmalıdır. Kadın hemcinslerinin toplu olarak gittiği yerlerden, buralarda zararlı kitaplar okumaktan, lüzumsuz şeyler yapmaktan uzak durmalıdır; kesinlikle içki içmemelidir.²³⁹ Kadınlardan genel olarak beklediği davranışlara bakıldığında Kınalızâde'nin kızların eğitimi ile onların namuslu, kocaya yardımcı iyi bir eş, çocuklara iyi bir anne olmasını beklediği söylenebilir; Kınalızâde'nin bu beklentisi toplumda kadının konumu ve sınırlarını tespit etmek açısından da önemlidir.

Kız çocuklarının eğitiminde, kızların sadece eşi ve çocukları için yapabilecekleri değil, kendi kişisel gelişimi için neler yapabileceğinin de öğretilmesi amaçlanır. Kınalızâde Ali Efendi, kendisine ilham kaynağı olan düşünürlerden farklı olarak kız çocuklarının gelişiminin okuryazarlık ile artırılmasını savunur. Kınalızâde, Tûsî'nin kız çocuklarının okuma ve yazma öğrenmemesi gerektiği²⁴⁰ fikrine karşı çıktığı gibi, başka bazı âlimlerin sadece okumayı öğrenmesi (Kuran-ı

²³⁸ Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 227; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372.

²³⁹ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 350, 354-356.

²⁴⁰ Nasîrüddin Tûsî, **a.e.** (Litera Yayınları), s. 215.

Kerim okuyabilmesi için), yazmayı öğrenmemesi fikrine de katılmaz.²⁴¹ İtirazını dile getirirken de ‘*ilim tahsil etmenin her Müslüman erkek ve kadın için şart*’ olduğu hadisini kullanır. Eğitim almış Müslüman kadınlardan verdiği örneklerle kız çocuklarının hem okuma hem yazma öğrenmesi gerektiğini destekler. Mesela Hz. Ayşe sayesinde birçok ilim ve dinî hükmün varlığını koruduğunu, Hz. Muhammed’in ümmetinden hadis rivayet eden âlim kadınların sayısının fazla olduğunu, Tuhfe’nin yazarının²⁴² kızı Fâtıma’yı örnek göstererek Fâtıma’nın, hem âlim hem de şeri hükümlere oldukça hâkim olduğunu öyle ki, babasının yazdığı fetvalarda muhakkak onun da görüşünün yer aldığını söyleyerek kız çocuklarının eğitime verdiği önemi gösterir.²⁴³

Kınalızâde Ali Efendi, kız çocuklarına verilecek eğitimle, onların toplum ve aile yaşamı içinde kadının rolü bakımından geleneksel yapının devam etmesine katkı sunmasını, kızların okuryazar olmasını, eğitilmesini, kendiyle ve dinle ilgili konulara vakıf olmasını bekler. Dikkat edilirse Kınalızâde, kızların okuryazar olmasını daha ileri taşıyarak onların ileri eğitimini, ilim tahsilini desteklemiş ve bu düşüncesiyle diğer müelliflerden ayrılmıştır. Bu düşünce, Kınalızâde Ali Efendi’nin kişisel temennisi olabileceği gibi dönemin bir beklentisi de olabilir. Sosyal konumu gereği müellif belki çevresinde özel hocalardan ders almış, Kuran okumanın dışında farklı alanlarda okuma ve üretim yapan kız çocuklarını ya da kadınları tanımış olabilir. Geçmiş olumlu örneklerin de etkisiyle bu durumun yaygınlaşmasını istiyor olabilir. Osmanlı toplumunda kız çocukları eğitimini sadece mekteplerde alıyordu. Kız çocukları için mekteplerden daha üst bir eğitim kurumuna devam etmek mümkün değildi; medreselere erkek çocuklar devam edebiliyordu.²⁴⁴ 5-6 yaşlarında mahalle

²⁴¹ Sadece okumayı öğrenmesi gerektiğini düşünen alimler kadınların şeri hükümler, sünen, İslam dininin emirleri ile kadınlara has hayız (adet görme) ve nifas (lohusalık) konularında eğitim almalarını tavsiye ederler. Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372.

²⁴² Tuḥfetü’l-fukahâ’, Hanefî fakihî Alâeddin Semerkandî’nin (ö. 1144) kaleme aldığı, fıkıh kitabıdır. Semerkandî’nin kızı Fâtıma, fakihin yetiştirdiği öğrencilerinden biridir. Fâtıma, Tuḥfetü’l-fukahâ’yı ezberlemiş ve babasıyla ortak fetva vermiştir. Fetvalara hem Semerkandî’nin hem de kızının adı yazılmıştır. Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372; Hacı Mehmet Günay, “Alâeddin Semerkandî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, 1990, s. 470-471.

²⁴³ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 372.

²⁴⁴ Şehirlerde, köylerde açılan mahalle mektepleri okul olmaktan ziyade ‘hoca’ denilen kişiler tarafından Kuran okumanın ve ibadetin öğretildiği mekânlardı. Mektepler, Tanzimat döneminde devletin açacağı modern okullara kadar, kız ve erkek çocukların devam edebildiği tek yaygın eğitim kurumuydu. Ayrıntılı bilgi için **bkz.**: Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim

mekteplerine verilen kız ve erkek çocuklar Kuran okuyuncaya kadar buraya devam ederlerdi. Bazı mahallelerde, ki bunların şehirlerde olduğu düşünülmelidir, her yaştan kız çocuğunun alındığı kadın mektepleri de vardı. Bu mekteplerde hafıza olmuş, ilahi ve kasideleri usulüne göre okuyan kadınlar tarafından kız çocuklarına çeşitli dini bilgiler, fıkıh, musiki dersleri verilirdi.²⁴⁵ Kız çocukları, Kınalızâde Ali Efendi'nin düşündüğü gibi bir eğitime ancak yaklaşık üç yüz yıl sonra Tanzimat döneminde açılan okullarla kavuşabilmiştir. Bu döneme kadar toplumun belli bir kesiminin ayrıcalığı olan okuma yazma giderek daha fazla kişinin ulaştığı, sadece okuma değil yazmanın da öğretildiği mektepler, çeşitli rüştiye, idadi, öğretmen okulları aracılığıyla *yaygın eğitim* anlayışından devlet eliyle yürütülen formel eğitim kurumlarına doğru evrilmiştir. Bu sayede hem kız çocuklarının eğitim hayatına katılması hem de kız-erkek bütün çocukların eğitim olanaklarından daha fazla yararlanması sağlanmıştır.²⁴⁶

2.4.7. Anne Baba Hakkı ve Onlara Saygı Adabı

Tezin inceleme metni olan Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'i anne baba hakkı ile onlara saygı konusu etrafında şekillenmektedir. Klasik bir ahlak eseri özelliği taşımaktan ziyade nasihatname türü içinde sayabileceğimiz bu eser dindar kadınların *menzil* ve diğer dinî konularda bilgi sahibi olmaları için telif edilmiştir. Eserin yazılış gayesi ve hedef kitlesinin, eserin muhtevasında ve kaynak seçimi üzerinde etkili olması son derece doğaldır. Anne baba hakkı ve onlara saygı konusu ele alınırken Karamânî referanslarını İslam dininden alır. Çünkü bu konuda kaynak çoğunlukla Kuran-ı Kerim, hadisler, dinî hikâyeye ve rivayetlerdir. Gerek Abdüllatif Karamânî gerek klasik ahlak müelliflerinden Tûsî ve Kınalızâde Ali Efendi, öncüleri İbn Miskeveyh'ten farklı olarak eserlerinde çocuk üzerindeki anne baba hakkı konusunu işlemişlerdir. İbn Miskeveyh çocuğun yetiştirilmesi bahsinde klasik Yunan çizgisi dışına çok çıkmamasına rağmen, Tûsî ve Kınalızâde Ali Efendi İslam dininden aldıkları referanslarla bu konuya yeni katkılar sunmuşlar ve eserlerine çocuk üzerindeki anne baba hakkı bahsini eklemişlerdir. Bu farklılık İslam

---

Yayınları, 1991, s. 19-20; Yahya Araz, **Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s. 105-118.

²⁴⁵ Abdülaziz Bey, **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, s. 100.

²⁴⁶ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s. 48-49, 71.

toplumunun aile kurumuna bakış açısıyla oluşmuş olmalıdır. Kuran-ı Kerim’de Allah’ı ‘rab’ tanıyıp, ona kulluk edilmesi emrinin hemen arkasından anne babaya iyilikte bulunma emirleri gelir. Hadis kitaplarının *birr ve sıla* (iyilik ve ihsan) bölümlerinde ise anne baba hakkı, onlara hürmet ve iyilikte bulunma, sağlıklarında ve vefatlarından sonra yapılması gerekenlerle ilgili pek çok nakil yer alır.²⁴⁷ Tüm bunlar yanında Hz. Muhammed’in yetim olması Müslüman müelliflerin anne baba hakkı konusuna eğilmesine ve eserlerinde yer vermesine neden olmuş olabilir.

Toplumsal bir varlık olan insanın kendini gerçekleştirme ve amacına ulaşabilmesi için diğer insanlarla ilişki kurmaya, yardımlaşmaya ve dayanışmaya ihtiyacı vardır. Toplumun ve evrenin, kendini meydana getiren unsurlarla belli bir düzene ve dengeye sahip olması gibi insan da, bu birliktelik, dayanışma ve yardımlaşma sayesinde düzen ve dengenin devamına katkı sağlar. İslam’a göre bu düzenin sağlanması, insanın kendini gerçekleştirme, ihtiyaç duyduğu birliktelik ve dayanışmaya ulaşması merkezden uzağa doğru aile, komşu, millet, ümmet ve insanlık daireleri içinde gerçekleşir. Dairelerin merkezindeki aile temeldir, aile olmadan diğer yapıların oluşması ve varlıklarını koruması mümkün değildir. İslam dini aile kurmayı, yukarıdaki işlevleri dışında sevgi, cinsel güdü, güven, devamlılık, dayanışma sağlaması bakımından da teşvik eder.²⁴⁸ Ahlak eserleri itidal temelinde ideal bir insan ve toplum yapısı kadar ideal aile yapısı da tasavvur eder. İdeal aile üyeleri; aralarında sevgi bağının olduğu, görev dağılımının yapıldığı, kişilerin iyi ve erdemli davranışlar gösterdiği, mutedil bir karakter ve yaşam tarzına sahip kişilerden oluşur.

---

²⁴⁷ “Hani biz İsrailoğulları’ndan, ‘Allah’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekatı vereceksiniz” diye söz almıştık.” **Bakara sûresi** 2/83. “Rabbin kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anne babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.” **İsrâ sûresi** 17/23. “(Ey Muhamed!) De ki: ‘Gelin, Rabbinizin, size haram kıldığı şeyleri okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyi davranın” **En’âm sûresi** 6/151.

Hiz. Muhammed’e “Amellerin hangisi, Allah’a daha sevgilidir?” diye sorulduğunda Hiz. Muhammed “Vaktinde namaz kılmak” cevabını verir. “Sonra hangisidir?” diye sorulduğunda “Sonra, anne babaya iyilik ve itaat etmektir” cevabını verir. İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, Tercüme ve Şerh Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, Cilt I, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2017, s. 31-32

²⁴⁸ Hayrettin Karaman, “İslam’ın Getirdiği Aile Anlayışı”, s. 6-7.

Rûm suresindeki (30/21) “Onlara ısıtıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır.” ayeti ile aile kurmanın psikolojik yönü öne çıkar.

Kınalızâde Ali Efendi ve Tûsî, anne baba hakkı ve onlara saygı konusunu ayrı bir başlık şeklinde ve çocuğun eğitimi ile ilgili verdikleri bilgilerden az olmamak üzere detaylandırır.²⁴⁹ Bu durum, müelliflerin konuyu ne derece önemsediklerini de göstermektedir. Kınalızâde ve Tûsî, anne baba hakkı ve onlara hürmetin önemini, Allah'ın nimetlerinden sonra en yüce nimetin anne babanın çocuğuna yaptığı iyilikler olduğu fikrine dayandırır. Kuran-ı Kerim'de Allah'a ortak koşulmamasından hemen sonraki emir anne babaya iyilik yapılmasıdır.²⁵⁰ Anne baba çocuğun varlık²⁵¹ ve hayatını devam ettirme sebebidir. Çocuk henüz kendi ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar küçük olduğu zamanlarda anne babası onun her ihtiyacını yerine getirir. Sağladıkları maddi katkılar yanında çocuklarının iyi ahlaklı, eğitilmiş, meslek sahibi olmaları için de ellerinden geleni yaparlar. Olumsuz koşullarda dahi çocuğun her neye ihtiyacı varsa gerektiğinde şartlarını da zorlayarak bu ihtiyaçları yerine getirirler.²⁵² İşte anne babanın bunca fedakârlığı, Allah'ın insanlara verdiği nimetlerden sonra en değerli nimet haline gelir. Çocuğun da böyle bir özveri karşısında elbette yapması gereken şeyler vardır.

Anne babanın çocuğa yaptıkları iyilikler son derece yüce nimetler de olsa çocuğun varlık sebebi olan anne ve babanın çocuk üzerindeki hakları farklıdır. Müellifler çocuğun var olmasını sağlayan nedenlerden ilkinin babaya, ikincisini anneye verir. Anne, çocuğu dokuz ay karnında taşıyarak ve onu doğurarak oldukça zahmetli bir döneme katlanır. Doğumdan sonra da süt emzirme ve çocuğun bakımı gibi zorlu bir sürece girdiği için, onun çocuk üzerindeki hakkı babadan fazla kabul edilir. Çocuk, bebeklik döneminden çıktıktan sonra da onunla en fazla ilgilenen kişi annedir. Çocuğun yemeğinin hazırlanması, bakımının yapılması, çocuğa yararlı

---

²⁴⁹ Tûsî ve Kınalızâde gibi Adudüddin el-îcî de çocuğun anne babasına karşı sorumluluklarını izah eder. Çocuk, anne babasının kendisinin maddi sebebi ve kendisini yetiştiren kişiler olduğunu, Allah'ın da kendisinin gerçek var edicisi olduğunu bilmelidir. Çocuk anne babasının rıza ve sevgisini kazanmak ve onlara itaat için elinden gelen tüm çabayı göstermeli, onlara ihsanda bulunmalıdır. Adudüddin el-îcî, **Ahlaku Adudüddin**, s. 69; Müstakim Arıcı, "Adudüddin el-îcî'nin Ahlak Risalesi: Arapça Metni ve Tercümesi", **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi**, 2009, s. 167.

²⁵⁰ Kuran-ı Kerim'de anne baba hakkı ile ilgili pek çok ayet vardır: "*Ona hiçbir eş koşmayın, ana babaya iyilik yapın.*", **Nisa**, 4/36; "*Biz, insana, ana-babasına iyilik etmesini emrettik.*", **Ankebût**, 29/8.

²⁵¹ Kınalızâde, anne ve baba çocuğun varlık sebebi dedikten sonra insan varlığının gerçek sahibi Allah'tır der; yani anne ve baba esasında insan varlığının görünür sebebidir. Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 382.

²⁵² Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 234; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 382.

olacak şeylerin hazırlanıp sunulması, çocuğun terbiye edilmesi gibi birçok sorumluluk anne üzerindedir. Tüm bunların yanında anne, şefkatiyle babadan öne çıkar. Annenin bu özverili tutumu onun hakkının ödenmesini zorlaştırır hatta neredeyse imkânsız hale getirir. Kınalızâde bu kısımda Hz. Muhammed'in hadisine yer vererek, anne hakkının babadan fazla olduğunu ve ödenmesinin ne kadar güç bir hak olduğunu ifade eder.²⁵³

Çocuğun ilk varlık sebebi olarak kabul edilen babanın da çocuk üzerinde hakkı çoktur. Bu hak tıpkı annede olduğu gibi maddi ve manevidir. Baba ailenin geçimini sağlayarak çocuğun yiyecek, içecek, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanında para, mal ve mülk biriktirerek çocuğun geleceği için yatırım yapar. Müellifler çocuğun terbiye edilmesinden ve eğitiminden öncelikle babayı sorumlu tutarlar.²⁵⁴ Çocuğun adap kurallarını öğrenmesi, ilmi faaliyetlerde bulunması, bir sanat dalını öğrenip onda uzmanlaşması babanın sorumluluğu kabul edilir. Bu bakımdan babanın çocuk üzerindeki hakkı daha çok manevidir. Çocuğun bu manevi katkıyı anlaması için ise belli bir olgunluk seviyesine ulaşması gerekir. Çocuk büyüdükten sonra babasının kendi üzerindeki emeklerini daha iyi anlar. Hâlbuki anne hakkı maddidir yani cismanidir. Anne çocuğu yedirme, giydirme, günlük ihtiyaçlarını karşılama gibi vazifeleri yerine getirir. Ancak annenin sevgi ve şefkati babadan daha fazladır. Çocuk da henüz küçükken, önce bu sevgi ve şefkati hissettiğinden anne ile olan bağı daha fazladır ve dolayısıyla anneye olan ilgisi de daha fazladır. Çocuk ancak akli yetkinliğe ulaşmaya başladığı zaman baba ile olan münasebeti artar. Maddi ve manevi haklar temelinde bakıldığında çocuk, baba hakkını yerine getirecekse daha çok manevi teşekkürde bulunmalıdır; yani babaya

---

²⁵³ Hz. Muhammed'e ashapları, "Kime ihsan edelim?" diye sorar. Hz. Muhammed, bu soruyu üç defa üst üste soran ashaba hep aynı cevabı verir: "Anneye." Ancak dördüncü defa "Kime ihsan edelim?" diye sorduklarında "Babaya" cevabını alırlar. Kınalızâde Ali Efendi, a.e., s. 382. Nasîreddin Tûsî, a.e. (Fecr Yayınları), s. 234-235.

Hadisi, Tirmizî ve Buhârî de aynı şekilde nakleder. Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 348. Buhârî de hadisi aynı şekilde nakleder. Karşılaştırmak için bkz.: İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 35.

²⁵⁴ Kendine bakmaktan aciz olan çocuğun velayetini Allah, anne babaya vermiştir. İslam hukuku da burada bir görev dağılımına giderek mal, mülk ve sözleşmelerle ilgili velayeti erkeklere vermiştir; çünkü erkekler bu konuda daha güçlü kabul edilir. Çocuğu besleyip büyütme işi ise anneye verilmiştir; çünkü kadınlar erkeklere göre çocuğun ihtiyaçlarını karşılama ve terbiye etmede daha güçlüdür. **Bkz.:** Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el- Mavsîlî, **El- İhtiyar: Li- Ta'îlî'l- Muhtar**, Ter. Mehmet Keskin, Cilt 3, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2005, s. 266.

övgü, itaat, iyilik ve dua etmelidir. Anneye teşekkür ise maddi boyutta olmalıdır; bu nedenle çocuk anneye daha çok çeşitli hediyeler vermelidir.²⁵⁵

İslam hukuku ve hadis kitapları da anne babanın çocuğa yardım ve şükranlarından ziyade çocuğun anne babasına yardım etmesi, onlarla bilhassa yaşlılıklarında ilgilenmesi, onlara sevgi ve hürmet göstermesi ve müteşekkik olması üzerinde durur. Anne babanın çocuğa yardımı yerine çocuğun anne babaya yardımının vurgulanmasının nedeni iki tarafın birbirine duydukları sevginin kaynağının farklı olmasıdır. Anne babanın çocuğa olan sevgisi ve şefkati fitrattandır, doğaldır; bu nedenle onlar zaten çocuklarına gereken ilgi ve yardımı gösterecektir. Ancak çocuğun anne babasına olan sevgisi iradidir;²⁵⁶ çocuk tabii olarak anne babasına merhamet ve yardım etmekten uzaktır. İşte bu nedenle de çocuğun anne babasına karşı olan sorumlulukları hem hukuki düzlemde ele alınmış hem de dinî ve ahlaki yönden yönlendirmeye ve baskılanmaya gerek duyulmuştur.²⁵⁷ Bu durum toplumun sınıfları arasında ve devlette var olan hiyerarşiyle benzerdir. Ailenin *çobanı* olan baba ve onun yardımcısı olan anne evin yöneticileridir; çocuklar ise varlıklarını anne babalarına borçlu, evin yönetilecek varlıklarıdır. Dolayısıyla aile hiyerarşisinde altta kalan çocuğun sorumlulukları tayin edilir, yapması konusunda teşviğe ve bazen baskıya uğrar, yapmadığında da cezalandırılır. Felsefesinin temelinde *akıl* olan John Locke da İslamiyet'teki gibi anne babanın çocuğuna olan sevgisinin *doğal* olduğunu söyler, ancak Locke sevginin kaynağında farklılaşır. Locke göre annenin sevgisindeki kaynak 'doğanın bilge öngörüsü'dür.²⁵⁸

Hadis kitaplarının²⁵⁹ ve ahlak eserlerinin konuları arasında yer alan anne baba hakkını yerine getirmenin zorluğunu Kınalızâde Ali Efendi, Hz. Muhammed'in

²⁵⁵ Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Litera Yayınları), s. 223-225; Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 234-236.

²⁵⁶ Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 236.

²⁵⁷ Bu konu detaylı olarak tezin 3. bölümünde tartışılmıştır.

²⁵⁸ John Locke, **a.e.**, s. 39.

²⁵⁹ Hadis nakli yapan pek çok eserde bu konuya değinilir: “*Hiçbir evlat babasının hakkını ödeyemez; ancak onu köle olarak bulur da onu satın alıp hürriyetine kavuşturursa ancak o zaman babasının hakkını ödemiş olur.*” İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, Terc. Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, Cilt I, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2017. s. 46.

“Yemenli bir adam, sırtında annesini taşıyarak Kâbe'yi tavaf ederken Hz. Ömer'e şöyle dedi: ‘Ben annemin itaatkâr devesiyim; onun devesi yorulsa da ben yorulmam. Ey İbn-i Ömer, ne dersin, böylece ben annemin hakkını ödemiş oldum mu?’ İbn-i Ömer, ‘Hayır, sen bununla onun seni dünyaya

hadisleriyle açıklar.²⁶⁰ Çocuk ne yaparsa yapsın, anne babanın kendisi için yaptığı doyurma, büyütme, giydirme, terbiye etme, ilim ve sanat öğretme gibi fedakârlıklarının karşılığını ödeyemez. Bu durum, çocuğun bu hakkı ödemek için hiç çaba sarf etmeyeceği anlamına gelmez. Öncelikle çocuğun, anne babası için yaptığı hiçbir şeyi zorluk olarak görmemesi ve onlara yaşadıkları sürece hizmet edip, vefatlarından sonra da dua etmesi onlara yapacağı iyiliklerden birkaçıdır.²⁶¹

Kınalızâde ve Tûsî'ye göre anne baba hakkı üç şeyle yerine getirilebilir. Bunlardan ilki onlara sevgi ve saygı göstermek, onları üzecek ya da incitecek söz ve davranışlardan kaçınmak, birbirlerine muhalif oldukları takdirde onlara kaba davranmadan nazik ve yumuşak bir üslupla sorunların üstesinden gelmektir.²⁶² Kınalızâde Ali Efendi ve Abdüllatif Karamânî, çocuğun anne babasına saygısızlık etmemesi ve nezaketi elden bırakmaması gerektiğinin önemini, anne ve baba gayrimüslim dahi olsalar kiliseye gittikleri zaman çocuğun onları oradan almaya gitmesi gerektiği hadisiyle ifade eder.²⁶³ Anne babaya kesinlikle karşı çıkılması gereken husus ise onların İslam'a muhalif olması ve çocuğu da bu yönde telkin etmesi durumudur.²⁶⁴ Anne baba hakkı ikinci olarak onların yiyecek, giyecek gibi yaşamaları için gerekli ihtiyaçlar ile bunlar dışında gündelik hayatlarında lazım olan ihtiyaçlarının temin edilmesiyle yerine getirilebilir. Çocuk bunları yaparken anne babasını minnet altında bırakmamalı ve yaptıklarının karşılığı olarak onlardan bir şey beklememelidir. Üçüncüsü, ölümlelerinden sonra ahiret hayatında rahat etmeleri için

---

getirirken tek bir "Ah!" çekmesini dahi karşılayamazsın' dedi." İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 46-47.

²⁶⁰ Hz. Muhammed'e sorulur: "Benim bir annem var, onu sırtımda taşıyım ve tüm kazancımı ona esirgemededen veririm, emeğinin karşılığını ödemiş olur muyum?" Hz. Muhammed şöyle der: "Annenin yaşadığı bir zorluğun karşılığını ödemiş değilsin. Zira o sana hizmet ederdi ve senin hayatına talip idi; sen ona hizmet edersin ki onun ölümüne talipsin." Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 383.

İmâm Buhârî'de ise, Hz. Ömer'e annesini sırtında taşıyarak kabeyi tavaf eden kişi aynı soruyu sorar. Hz. Ömer "Hayır, sen bununla onun seni dünyaya getirirken tek bir 'Ah!' çekmesini dahi karşılayamazsın" diyerek anne hakkını ödemenin zorluğunu dile getirir. İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 46-47.

²⁶¹ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 382-383.

²⁶² Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Lîtera Yayınları), s.224, 235; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 384.

²⁶³ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 384; Abdüllatif Karamânî, **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 70a.

İmâm Buhârî, müşrik anne babaya iyilik etmenin önemini şu hadisle ifade eder: "Hazret-i Ebû Bekir'in kızı Esma, Hz. Muhammed'e 'Annem yanıma geldi, henüz Müslüman değildi. Ona ikramda bulunayım mı?' diye sorar. Hz. Muhammed 'Evet' diye cevap verir." İmâm Buhârî, **a.e.**, s.

²⁶⁴ Kınalızâde'nin eserinde "Eğer onlar seni hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için zorlarlarsa onlara itaat etme." ayetini referans gösterir. **Lokman**, 31/15.

dua etmeli, Kuran okumalı, ihsanda bulunmalı ve onları iyilikle anmalıdır. Bunun yanında yaşarlarken yerine getirilmesini istedikleri vasiyetleri varsa onlar da yerine getirilmelidir.²⁶⁵

Abdüllatif Karamânî, Âdâb-ı Menâzil’inde çocuk üzerindeki anne baba hakkı konusunu Kınalızâde Ali Efendi’ye nazaran çok daha detaylı ele aldığı için çocuğun ebeveynine hem sağlıklarında hem vefatlarından sonra nasıl davranması gerektiği ile ilgili birçok hadis ve ayeti işaret ederek çok çeşitli kıssalar verir.²⁶⁶ Bu kıssalarda anne sözü dinlemeyip, ona saygıda kusur ettiği için eşeğe dönüşen, cehennem ateşinde yanan, haramiler tarafından kaçırılıp ölümle tehdit edilen, bazısı gerçekçi çoğu gerçeküstü hikâyeler anlatılır. Tüm hikâyelerde çocuklar annesine karşı geldiği için cezalandırılır ve yine annesi istediği için affedilerek cezadan kurtulur. Çocuklar üzerinde ebeveynlerin tesirini artırmaya yönelik bu kıssalarda sadece korku ögesi değil sevgi ve şefkat de öne çıkar. Çünkü ebeveynler ve çocuklar arasında kurulacak sağlıklı ilişki sadece korkuyla kurulamaz, bu ilişkinin en önemli gücü aile bireylerinin birbirine duyduğu sevgi, merhamet ve şefkat hisleridir. O nedenle de Kuran-ı Kerim ve hadis kitaplarının ‘birr ve sıla’ bölümlerinde anne babaya yapılanlar *ihsan* sözcüğüyle ifade edilir, çünkü bu sözcük yapılan iyilikleri mecburiyetten çıkarıp sevgiyle, sabırla, anlayışla ve şefkatle birleştirir.²⁶⁷

---

²⁶⁵ Nasîreddin Tûsî, **a.e.** (Fecr Yayınları), s. 235; Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 384.

²⁶⁶ Kuran-ı Kerim çocuğun anne babaya yaşlılıklarında iyi davranmasını emreder: “Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara ‘öf!’ bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: ‘Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.’” **İsrâ sûresi**, 17/23-24.

²⁶⁷ Bu konu tezin 3. bölümünde detaylı olarak tartışılacaktır. Ayrıca **bkz.** Saffet Köse, “İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, 2008, s. 350-351.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ'NİN ÂDÂB-I MENÂZİL'İNDE ÇOCUK

Osmanlı Klasik Dönemi'nde çocuk konusu incelenirken bu tezde odak noktası olarak ne saraydaki padişah çocukları ne devşirilerek orduya katılan potansiyel asker çocuklar ne de medreselerde formel eğitim alan çocuklar ve gençler seçilmiştir. Kaynaklarda çoğunlukla hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz bu çocuklar dışında, Osmanlı gündelik toplumsal hayatı içinde yaşayıp büyüyen çocuğun izini sürmek çalışmanın öncelikli gayesi oldu. Belli bir birikim üzerine inşa edilmek zorunda kalınan bu iz sürme sürecinde, birikimin yazılı kaynaklarının sadece şehirli, orta sınıf ve üzeri erkek çocuklara dair fikir edinilmesini olanaklı kılması, toplumun diğer sosyoekonomik kesimine dâhil olan çocuklardan ve kız çocuklarından istemeden de olsa uzak kalmak zorunluluğunu doğurdu. Bu haliyle dahi, hâlihazırdaki kaynaklar içinde kendine hayli sınırlı yer bulan çocukları bu nedenle tanımak, anlamak daha güç hale gelmektedir. Hele ki kaynakları kaleme alan müelliflerin yetişkin insanlar olduğu, çocukların düşünce ve duygularının bu kaynaklara yansımadağı da düşünülecek olursa çocuğun izini sürmenin ne denli zor olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Çocuk meselesine değinen genel ahlak eserlerinde konuya bakış açısı ve onu ele alış şekli, tezin bir önceki bölümünde de ifade edildiği gibi, birbirinin benzeri olduğundan müellifler sık sık verdikleri bilgilerde tekrarlara düşmüştür. Dolayısıyla yukarıdaki sınırlılıkların yanına bir de birbirini çoğunlukla tekrar eden bilgiler eklendiğinde, çocuk konusuyla ilgili yapılacak her yeni çalışmada sınırlar baştan belirlenmiş olacaktır. Ancak çocuk konusuna verilecek dikkatin araştırma sahasının genişlemesine, yeni kaynakların gün yüzüne çıkarılmasına, böylece de konunun daha fazla düşünülür, araştırılır ve konuşulur hale gelmesine sağlayacağı katkı da aşikârdır. Bu bağlamda bu bölümde Abdülatif Karamânî'nin eserinde yer alan, çocuk ile anne babası arasındaki ilişkiyi anlatan bölümün değerlendirilmesine yer

vermek suretiyle, iğneyle kuyu kazan bu alandaki araştırmacıların ortaya koyduğu çalışmalara küçük de olsa bir katkı sunarak sahanın genişlemesi, tarihin bir öznesi olduğu halde araştırmalarda ihmal edilen çocukların hak ettikleri yeri alması hedeflenmektedir.

3.1. ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ VE ÂDÂB-I MENÂZİL'İNİN LİTERATÜRDEKİ YERİ

Aile bireyleri arasındaki ilişkilerin sosyal ve kültürel denetime tabi olması, toplumun çeşitli yollardan aile ilişkilerine müdahale etmesine neden olur.²⁶⁸ Bunun yanı sıra İslam dininin, çocuk ile anne baba arasındaki ilişkiye önem vermesi İslam kaynaklarının aile ilişkilerine eğilmesine neden oldu. İslam ahlak kültürüne temel olan tefsir ve hadis kitaplarının, aile ahlakına dair temel ilke ve kuralları belirlemesi nasihatname, genel adap ve ahlak türü eserlerde aile ahlakı, aile bireylerinin karşılıklı hak ve sorumlulukları meselelerinin detaylıca ele alınmasını sağladı.²⁶⁹

Sözü geçen eserlerin, çocuğun pratik hayatı içinde anne babasına karşı nasıl davranacağına yer vermesi, sosyal hayat içindeki çocuğu anlamamıza katkı sağlar. Ancak bunun idealize bir çocuk olduğu hatırd tutularak, yukarıda zikredilen ahlak eserlerinden nasihatname/terbiye türü içinde bulunan Abdülatif Karamânî'nin 1577 (h. 985) yılında kaleme aldığı Âdâb-ı Menâzil'i, Osmanlıların sosyal hayatı içinde yaşayan çocuğu bulmak, anne babasıyla olan ilişkileri üzerinden onu tanımak, anlamaya çalışmak için incelenecektir.²⁷⁰ Gündelik yaşamın bir parçası olmaya en yakın haliyle ele alınan çocuk konusu, tezin bu bölümündeki esas mesele olacaktır. Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'inin, önemli farklar bulunsa da, Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Alâî'si gibi bir ahlak ve terbiye kitabı olması, Kınalızade'nin eserinin alanında yazılmış en önemli Türkçe eser olması ve her iki müellifin de 16.

²⁶⁸ Hasan Yüksel, "Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992, s. 115.

²⁶⁹ Mustafa Çağrı, "İslâm Düşüncesinde Aile Ahlakı", **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 331.

²⁷⁰ Abdülatif Karamânî, **Âdâb-ı Menâzil**, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi Yazma Eser Koleksiyonu 1725, No. 34.

yüzyıl Osmanlı fikir hayatının simaları olmaları nedeniyle bu iki eserin mukayeseli bir değerlendirmesi yapılacak; bu sayede de toplum nazarında Osmanlıların çocuğu nasıl algıladıkları ve onlardan neler beklediği karşılaştırmalı bir zeminde tartışılacaktır.

“Eser yazarı gösteren bir aynadır; orada çok kez yazarın kendisini görürüz.”²⁷¹ Yazarı görmek, eserle okuyucu arasındaki mesafeyi azaltıp eserin daha iyi tanınmasını ve anlaşılmasını sağlayacağından öncelikle Abdülatif Karamânî’nin kim olduğunu elimizdeki sınırlı bilgilerle öğrenmeye çalışalım. Fakih Karamânî, Kara Abdülatîf ve Siyahser isimleriyle de anılan Abdülatif Karamânî, ahlak yazarı ve mutasavvıftır. Karamanlı olan müellifin hayatı hakkında 16. yüzyılda yaşadığı, babasının Derviş Fakih ya da Osmanlı müelliflerine göre Durmuş Fakih olduğu bilgisine sahibiz.²⁷² Müellifin Türkçe kaleme aldığı, bilinen iki eserinden biri Âdâb-ı Menâzil diğeri de Miracü’l-Müştâkîn ve Minhâcü’l-Müttakîn’dir.²⁷³ Âdâb-ı Menâzil’in yazılma amacını Karamânî, nasihat talep eden sâliha kadınların bu isteklerine cevap vermek amacıyla hadis, tefsir ve diğer güvenilir kaynaklardan yararlanarak müstakil bir ilm-i menzil vücuda getirme olarak açıklar.²⁷⁴ Müellif, Miracü’l-Müştâkîn ve Minhâcü’l-Müttakîn ise vaaz hakkında kısa bir eserdir.²⁷⁵

Abdülatif Karamânî’nin Âdâb-ı Menâzil’i her ne kadar bir ahlak ve terbiye eseri olsa da genel ahlak eserlerinden farklı bir saikle ortaya çıkar. Klasik ahlak yazarlarından Tûsî ve Kınalızâde Ali Efendi’nin eserleri salt öğüt veren ahlak eserleri değildir. Onlar, Yunan felsefesinden aldıkları fikirleri, İslami perspektiften süzerek yorumlamış ve dolayısıyla eserlerinin muhtevası ne sadece Antik Yunan felsefesi ne İslami gelenek ve kültür ne toplumsal kodlar ne de çeşitli hikâye, rivayet ve şiirler olmuştur; bu eserler ve özellikle Kınalızâde’nin Ahlâk-ı Âlâî eseri tüm bunların toplamı olmuştur. Karamânî ise eserini sistemli bir felsefi düzleme oturtmaz; onun

²⁷¹ Ağah Sırrı Levent, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 66.

²⁷² Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-Zunûn**, Ter. Rüştü Balcı, 4. Cilt, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007 s. 1388. Krş.: Hüsameddin Erdem, “Abdülatif Karamânî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, 1993, s. 256.

²⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Cilt 1, İstanbul, Meral Yayınevi, 1971, s. 39.

²⁷⁴ Abdülatif Karamânî, **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 1b-2a.

²⁷⁵ Kâtip Çelebi, **Keşfü’z-Zunûn**, s. 1388.

referanslarının çoğu İslam dininin emir ve uygulamaları ile geleneksel yaşam tarzının öğeleriyle oluşturulmuş bir nasihatnamedir. Osmanlı döneminden önce de var olan nasihatname niteliğindeki ahlak ve terbiye kitaplarının temel amacı, belli bir dünya görüşünün telkini amacıyla öğüt vermektir. Bu tarz eserlerin biçimleri ve üslupları farklı olsa da hepsinde ortak olan nokta belli bir insan tipinin oluşmasını sağlamaktır. Dünya kaygısından uzak, sabır, iyilik, şefkat, cömertlik, doğruluk erdemleriyle donanmış, ahlaki yönden olgunlaşmış insan tipi hedefleyen nasihatnamelerin başlıca kaynakları İslam, tasavvuf, Türk kültürü, eski Yunan ve İran medeniyetidir.²⁷⁶ Nasihatnameler her ne kadar yazılı eser kategorisine girse de, burada yazılanlar, tıpkı Karamânî'nin sâliha kadınlarının bir araya geldiği mekânlar gibi camilerde, pazarlarda, sosyalleşme ya da ibadet için bir araya gelen insanların bulunduğu mekânlarda okunmaktaydı.²⁷⁷

Ahlak eserleri, tek bir amaç veya sistemle ortaya çıkmamıştır.²⁷⁸ Ahlakın, ilmi olarak felsefi ve dini referanslarla sistemli bir şekilde ele alınışı ile günlük yaşamda kişilerden beklenen ahlaki davranışların incelenmesi birbirinden farklı meselelerdir. Kınalızâde'nin eseri ahlak ilmi çerçevesinde değerlendirilebilecek sistematik bir eserken, Karamânî'nin eseri bir ahlak eseri olmasına karşın nasihat verme gayesiyle yazılmış, felsefi temeli olmayan ancak dini referansları oldukça güçlü bir İslam ahlak eseridir. Eserin yazılış amacı ve hedef kitlesine bakıldığında da Karamânî ile Kınalızâde'nin birbirinden ayrıştığı görülür. Kınalızâde, eseri Ahlâk-ı Âlâî'yi Şam'da kadılık yaptığı sırada 1564'te yazarak Suriye Beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya sunar²⁷⁹; Karamânî ise eserini, dindar kadınların bir öğüt ve terbiye eseri talebiyle

²⁷⁶ Azmi Bilgin'in önsözünden: Emre, **Terceme-i Pendnâme-i 'Attâr**, Haz. Azmi Bilgin, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1998, s. 9.

²⁷⁷ Yahya Araz, "Osmanlı Ahlak Ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler", **Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, Cilt 13, Sayı 100, Ankara, 2013, s. 99-109. Yahya Araz, adı geçen makalede Abdüllatif Karamânî'nin, Âdâb-ı Menâzil'inde yer alan anne baba haklarını, çocukların ebeveynlerine sevgisi ve hürmeti bağlamında incelemiştir.

²⁷⁸ Dinî esaslardan hatta tasavvufî düşünceden ayrı düşünülemeyecek olan ahlak eserleri, konularına ve amaçlarına göre sınıflamaya tabi tutulur. Karamânî'nin eseri bu sınıflandırma içinde "nasihatname" olarak değerlendirilirken, Kınalızâde'nin eseri "genel ahlak" kategorisine girer. Bu sınıflama içinde "siyasetname, kabusname, fütüvvetname, Kelile ve Dimne çevirileri, atasözleri" gibi pek çok eser türü yer alır. Detaylı bilgi için bkz.: Agâh Sırrı Levent, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Sayı 11, Ankara, 1964, s. 91, 96-97 ve s. 89-115.

²⁷⁹ Ahmet Kahraman, "Ahlâk-ı Âlâî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, 1993, s. 15.

yazar.²⁸⁰ İki müellifin hitap ettiği ve eserlerini sundukları kişiler arasındaki fark, hem Ahlâk-ı Âlâî'nin hem de Âdâb-ı Menâzil'in muhtevasını belirler.

Aralarındaki farklılığa rağmen her iki eserin de bir ahlak eseri olması belli benzerlikler paydasında birleşmelerine de neden olmaktadır. Gerek bir ilim olarak ahlakta gerekse gündelik yaşam içindeki ahlak kavramında iyilik, alçakgönüllülük, dürüstlük, utanma, cömertlik, cesaret, yardımseverlik gibi konular yer alır. Ahlak ilmi, bunları *erdem* ve *itidal* kavramlarıyla felsefî ve dinî düşünceyle ele alırken, gündelik yaşamımızdaki ahlak bunlara sosyal yaşam içinde hem ilişkilerin sağlıklı yürümesi hem de İslam dininin emirlerine uyma olarak bakar. O halde burada dikkati çeken başka bir unsur da, ahlaklı bir insandan beklenen davranışlar ile İslam dininin emirlerini yerine getiren kişinin davranışlarının birçok noktada örtüşmesidir. Yani ahlakın dinle yakın ilgisi nedeniyle, ahlaki konularla dini konuların bir kısmı birleşmektedir.²⁸¹ Bu ortaklık Müslüman tüm müelliflerin, ilmi ya da ilmi olmayan gayelerle yazdıkları ahlak kitaplarında neden ayet, hadis ve kıssalara yer verdiklerini de anlamlı kılar.

Ahlak eseri özelliği taşımayan ancak yazılış amacı ve tarzı olarak bu tür eserlere yakın bir diğer tür de, Karamânî'nin eserini yazma gayesiyle belli ölçülerde benzeşen "ilmihal"lerdir. Gündelik hayata dair dini bilgiler manzumesi anlamına gelen ilmihaller²⁸², bir yandan tüm Müslümanlara düşen temel İslami inanç ve uygulama bilgisini, diğer yandan da bu bilgiyi yaymak için tasarlanmış bir türü ifade eder.²⁸³ Nasihatnamelerden farklı bir tür olsa da ilmihalleri burada zikretmemin nedeni hem ilmihallerin hem Abdülatif Karamânî'nin eserinin 16. yüzyıl Osmanlısında, sade bir Türkçeyle, halk için yazılan eserler olarak öne çıkmaları ve verdikleri mesajlarla sahih bir şekilde inanç ve imana dair teori ile uygulama bilgisini kazandırma, ahlaki duyarlılık yaratma gayesi taşımalarıdır. Osmanlı'nın kuruluşu ve genişlemesine denk gelen tarihlerde (özellikle 15. yüzyıl ile 17. yüzyıl arası) Anadolu ve Balkanlarda

²⁸⁰ Abdülatif Karamânî, *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 2a.

²⁸¹ Agâh Sırrı Levent, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", s. 90.

²⁸² Hatice K. Arpaguş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi Geçmişi ve Fonksiyonu", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, 2002, s. 26.

²⁸³ Derin Terzioğlu, "Where 'Ilm-Hal Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in The Ottoman Empire in The Age of Confessionalization", *The Past and Present Society*, Oxford University Press, 2013, p. 79.

yaşayan Osmanlı Türkleri için İslam'ı kendi dillerinde okuyup anlayabileceği, dini bilgiler içeren eserlere (Âdâb-ı Menâzil gibi) ihtiyaç duyuldu.²⁸⁴ İslam'ın kültürel kaynaklarının sınırlı olduğu bu coğrafyada, İslam dinine geçenlere ulaşmayı hedefleyen yazarlar *Türkçeyi*, Rumi Müslümanların *ortak dili* (lingua franca) olarak kullandı.²⁸⁵ İlmihallerin kullanımının yaygınlaşması, İslam'a geçişin devam ettiği ve hız kazandığı 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yüzyılı aşkın ekonomik büyüme, kentleşme ve bürokratikleşmeye bağlı olarak, merkezi topraklarda camiler, medreseler, mektebler inşa edilmesine ve bunun sonucu olarak imparatorluğun, İstanbul gibi büyük şehirlerinde ulema dışında tüccarları, zanaatkârları ve askerleri kapsayan yeni bir okuyucu kitlesinin ortaya çıkmasına bağlıdır. Derin Terzioğlu ilmihallerin, Osmanlı egemen seçkinleri ve kentli nüfus arasında norm haline gelen şeriata bağlı bir dindarlığın ve bu dindarlığın Şii gücü Safevilerle rekabeti yönlendiren *Sünnileştirme* projesinin ürünü olduğunu belirtir.²⁸⁶ Bunun dışında dini bilgilere ulaşma ve gündelik hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünü kolaylaştırma vazifesini üstlenme açısından önemli fonksiyonları bulunan ilmihaller dini bilgilerin toplum geneline yayılmasını, farklı hayat tarzlarına sahip insanların ya da toplulukların bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını buna göre tanzimini sağlamaktadır.²⁸⁷ Karamânî de eseri Âdâb-ı Menâzil'de verdiği bilgilerle aile ilişkilerinin tanzimini Türk gelenekleri, İslami söylem ve uygulamalarla sağlamış, hem söylemlerinin etki gücünü artırmak hem de dolaylı da olsa İslam dininin kaynaklarının ve bunların içeriklerinin sıradan halk tarafından tanınmasını sağlamak için bolca ayet, tefsir, hadis, kıssa ve rivayetlerden yararlanmıştır. Yine ilmihallerdeki gibi eserini, seçkin bir zümreye değil, her kadın okuyup anlayabilsin diye sade, anlaşılır bir Türkçe ile toplumun tüm kesimlerine ulaşması için yazmıştır.

İlmihaller ile Karamânî'nin eseri arasında kurabileceğim bir benzerlik de eserlerin kitabi gelenekten ziyade şifahi geleneğin ürünü olmalarıdır. Şifahi

---

²⁸⁴ Tijana Krstić, "You Must Know Your Faith in Detail: Redefinition of the Role of Knowledge and Boundaries of Belief in Ottoman Catechisms ('İlm-i hâls)", **Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450–c. 1750**, Edited by Tijana Krstić and Derin Terzioğlu, 2020: Boston, p. 166.

²⁸⁵ Derin Terzioğlu, "Where 'İlm-Hal Meets Catechism", s. 83.

²⁸⁶ Derin Terzioğlu, **a.g.m.**, s. 79, 84-85.

²⁸⁷ Hatice K. Arpaş, "Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihi", s. 43.

gelenekle yazılan eserlerde duygu ön plandadır ki bu duygular çoğunlukla sevgi ve korku şeklinde tezahür eder. İnsanlar yanlış bir şey yaptığında davranışın karşılığı olabilecek bir ceza yerine çok daha büyük cezayla karşılaşır. Karamânî'nin rivayetlerinde de ya yoğun sevgi hissi vardır ya da hata yapan, istenmeyen bir davranışta bulunan çocuğun başına türlü işler gelir. Buradaki hikâyeler, Kuran-ı Kerim'le kıyaslanmayacak derecede cennetin sonsuz nimetleri ya da cehennemin korkutucu azabıyla zenginleştirilerek anlatılır. Bu eserler, şifahi kültürü yansıttığı kadar toplumun eğitilmesi ve bilgilendirilmesine yönelik metot ve yaklaşımları göstermesi bakımından da önemlidir: hataya ve günaha neden olacak yolları önceden kapamak, sevgi ve korku ögesiyle o yöne herhangi bir meylin olmasını engellemektir. Bu yolla eserin muhatabı olan halka sadece İslami bilgi sunulmamış, kitlenin dini bilgi, dolayısıyla dini eğitim alması da sağlanmıştır.²⁸⁸

3.2. ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ'NİN ÂDÂB-I MENÂZİL'İNDE “MENZİL” KAVRAMI

Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'i çocuk konusuna yer veren diğer ahlak eserleri gibi içerik bakımından benzer özellikler taşısa da onlardan farklı olduğu noktalar da vardır. Öncelikle Karamânî eserinde, Kınalızade Ali Efendi ve diğer ahlak eseri telif eden müelliflerde olduğu gibi *kişi, aile ve devlet ahlakı* tasnifine yer vermez; o aile/ev yönetimini yani *menzil* konusunu müstakil olarak işler, eserinin tamamını bu konu üzerine inşa eder. Karamânî'nin çocuk konusuyla ilgili kaleme aldıklarının tam olarak anlaşılması, bilgilerin yerli yerinde değerlendirilmesi için öncelikle onun menzil kavramına bakılmalıdır. Aile bireylerini birbirlerine göre konumlandırma şekli, onlar arasındaki ilişkiler, birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları hakkında bilgi sahibi olmak, ailenin bir üyesi olan çocuğun da daha iyi tanınmasını, onunla ilgili daha doğru yorumlar yapılmasını sağlar.

Abdüllatif Karamânî'nin eseri telif etme nedeni, aynı zamanda bir ulema kızı olan karısının *dindar* kadınlara dinin emrettiği doğru yolu göstermek için onları

²⁸⁸ Hatice K. Arpaguş, **a.g.m.**, s. 44-45.

bilgilendireceği bir esere duyduğu ihtiyaçtır.²⁸⁹ Eserin kadınlar için kaleme alınacak olması ister istemez muhtevayı da şekillendirmiş; müellifin *menzil* ve *sâliha kadınlar* kavramları üzerinde yoğunlaşmasını ve bu doğrultuda eserini biçimlendirmesine neden olmuştur. Bu durum, kendisinin de sahadaki eksikliğini belirttiği *ilm-i menzil* alanında müstakil bir eser telif etmesini sağlamıştır.²⁹⁰

Âdâb-ı Menâzil'in kadınlar için yazılan bir eser olması 16. yüzyıl Osmanlı toplum yapısı hakkında bazı çıkarımlar yapmamıza imkân tanır. Eserin, Karamânî'nin karısının talebiyle yazılması, bir ulema kızı olan kadının belli ki babasının konumu nedeniyle okuma bildiğini, Karamânî'nin karısının bu eseri kadınlara okuyacak olması kadınların toplantı şeklinde bir araya gelerek bilgi alışverişinde bulunduğunu gösterir. Osmanlı klasik toplumunda kadınların okuryazarlıktaki sınırlılıkları düşünüldüğünde, yaşadığı dönemde ortalamanın üzerinde eğitim gören, babaları ve eşleri tarafından ihtimam gösterilen ulema kızlarının bu *okuma toplantıları* ile kadınların eğitilmesine önemli oranda katkı sunduğu söylenebilir.²⁹¹ Yalnız dikkatten kaçmaması gereken nokta, bu eğitimin daha çok menzil kavramı çerçevesinde ele alınmasıdır. Bu çerçeve içinde eserin büyük oranda muhtevasını oluşturan *dindar kadının* aile içindeki yeri, görevi, hakları ve sorumlulukları, dinî bakımdan kendisinden beklenen ve kaçınması gereken davranışlar, tefsir ve hadislerden yararlanarak dinsel ve ahlaki argümanlarla temellendirilir. Bu temeldeki benzerlik Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Âlâî'sinde kız çocuklarının eğitiminin anlatıldığı bölümde de görülmüştü. Kınalızâde eserinde verdiği tavsiyelerde kız çocuklarının okuryazarlığını desteklemiş, öncelikle onların iffetli, dindar, evine, kocasına ve kocasının ailesine bağlı olması gerektiğini ifade etmişti.²⁹² Kınalızâde'nin ve Karamânî'nin eserlerini sundukları kitlenin farkına rağmen, kız çocukları ve kadınlar için söyledikleri arasında benzerliklerin olması 16.

²⁸⁹ Abdüllatif Karamânî, *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 1b.

²⁹⁰ Abdüllatif Karamânî, *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 2a.

²⁹¹ Sadece Osmanlı değil diğer İslam şehirlerinde de ulema sınıfına mensup kişilerin kız çocukları iyi bir eğitim alır, kız çocuklarının temel eğitimini karşılaması için özel eğitim kurumları bulunurdu. Avner Gil'adi, "Is There a Concept of 'Childhood' in Islamic Civilization?", **Dünyada ve Türkiye'de Değişen Çocukluk (Changing Childhood in the World and in Turkey)**, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, p. 318.

²⁹² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Âlâî*, s. 372-373.

yüzyıl Osmanlı toplumunda kız çocuklarından ve kadınlardan beklenen profilin anlaşılmasını sağlar.

Karamânî, Âdâb-ı Menâzil’inde ideal kadını kurgular; ona göre ideal olan kadının *sâliha* olmasıdır. Karamânî, erkeği ailenin reisi olarak her fırsatta dile getirirse de kadınlar için yazdığı eserinde öncelikli gayesi menzil içindeki kadının konumunu ve önemini ifade etmektir.²⁹³ Müellif, kadını menzil içinde ele aldığı için de bahsettiği konular kadının kocasına davranış şekli, erkeğin eş seçiminde göz önünde bulundurması gereken özellikler, çocuğa karşı görevler, anne baba hakkı ve hukuku, hizmetçi ve cariyelere muamele, akrabaların hukuku, malın kazanılması olmuştur. Karamânî’nin ele aldığı konular, Aristoteles’ten İslam düşünürlerine kadar sirayet eden *koca, karı, çocuk, hizmetçi/cariye, mal* gibi menzili meydana getiren unsurlardır; Karamânî de diğer İslam düşünürlerine uymuş ve eserinde bu geleneği takip etmiştir. Eser kadınlar arasında bir sohbet havasında okunacağından sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Konular, *sâliha* kadınlara ve dönemin ilmihal geleneğine uygun olarak hadis, ayet, tefsir, çoğunlukla da dinsî kaynaklı rivayet ve hikâyelerle zenginleştirilmiştir.

Karamânî’yi özel bir müellif yapan bir özellik de her bölümün sonunda, kullandığı kaynakları zikretmesidir. Eserinin daha en başında kaynak seçimindeki titizliği ifade etme gereği duyan Karamânî hadislerden, tefsirden yani çoğunluğu *güvenilir*²⁹⁴ kaynaklardan yararlandığını özel olarak belirtir.

---

²⁹³ Abdüllatif Karamânî, Âdâb-ı Menâzil’inde farklı konulara değinse de üzerinde önemle durduğu konu menzil içindeki kadındır. Kadının menzil içindeki konumu ise eserin çeşitli bölümlerinde dağınık olarak yer almaktadır. Bu konuyla ilgili şu an elimizde bulunan ayrıntılı tek çalışma ise bir yüksek lisans tezidir. **Bkz:** Tuba Tatar, “Abdüllatif Karamânî’nin Âdâb-ı Menâzil’ine Göre Menzil Kavramının Değerlendirilmesi”, İstanbul, **İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, , 2017, s. 18-19.

²⁹⁴ “*Ekser mesâil-i kütüb-i müteberden menkûldür.*” **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 2a.

3.3. ABDÜLLATİF KARAMÂNÎ'NİN ZİHİN DÜNYASINDA ÇOCUK: İSLAM AHLAKI VE KINALİZÂDE ALİ EFENDİ İLE BİR MUKAYESE

Eserini aile hayatı üzerine kuran Karamanî, ailenin yani menzilin unsurlarından biri olan çocuğa, eserinde özel bir yer ayırarak ayrı bir başlık açar.²⁹⁵ Bu müstakil başlık içinde çocuğun anne ve babasına karşı nasıl davranması gerektiği ile vazifelerinin neler olduğu anlatılır. On beş varak boyunca müellif çeşitli ayet, hadis, hikâye ve rivayetlerle ebeveyn ile çocuk arasındaki ilişkiyi, anne babaya saygı ve sevgi temelinde İslam ahlakına göre konumlandırır. Karamânî'nin eserinde çocuktan bahsettiği bir diğer yer de aile üyelerini anlattığı bölümdür.²⁹⁶ İlk olarak çocuğun doğumunun ele alındığı bölümde anne babanın çocuk sahibi olmasının avantajları, çocuğa isim verme, sütanne seçimi, çocuğun alacağı dinî eğitim, yapacağı ve yapmayacağı meslekler gibi konular yer alır.²⁹⁷

Karamanî'nin verdiği öğütler ve anlattığı hikâyelerden yola çıkarak hem onun zihin dünyasındaki çocuğun aile içinde ve toplum nazarındaki algısı hem de 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda çocuğa biçilen konum ve ona yönelik beklentileri anlamaya çalışmak bu çalışmanın amaçlarından biridir. Bunun için öncelikle Âdâb-ı Menâzil'de *çocuk* kavramının ne anlama geldiğini anlamak gerekir. Müellif, çocuğu, ailenin bir ferdi olarak ve özellikle anne babaya göre konumlandırarak ele alır. Yani Karamanî'de *çocuk* öncelikle *evlattır*; bu öncelik çocuğun konumunun, hak ve sorumluluklarının da bu çerçeve içinde ele alınmasına neden olmuştur. Çocuğun hakları ile ilgili yaptığı açıklamalarda, anne babanın evladına yönelik temel sorumlulukları dile getirilir; bunlar çocuğa isim verme, iyi bir sütanne bulma, din eğitimi verme ve son olarak çocuğun hangi meslekleri yapması gerektiğinin tespitidir. Bir önceki bölümde Kınalızâde Ali Efendi ve diğer ahlak yazarlarının eserlerinde yer verdiği çocuğun karakter gelişimi, ahlak ve adap eğitimi, ilim ve

²⁹⁵ Karamânî bu bölüme “Fasl-ı fi hukukî'l-vâlideyn ale'l-evlâd” ismini vererek çocuk üzerindeki anne baba hakkını anlatmıştır. **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 64b.

²⁹⁶ Abdülatif Karamânî eserinin “El-evvelü fi hukûki'z-zevciyyetü” isimli ilk bölümünde karı koca hukukuna ve çocuklarla ilgili bazı bilgilere yer verir. **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 2a-6a. Çocuklarla ilgili olan bilgiler tezin bu bölümünde muhtelif başlıklarda ayrıca ele alınmıştır.

²⁹⁷ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 35a-36a, 38b-40a.

sanat eğitimi ile ilgili bilgilere Karamanî’de rastlamayız. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Karamanî’nin Âdâb-ı Menâzil’i, Kınalızâde’nin eserindeki gibi bir ideal çocuk arayışında değildir. Karamanî her ne kadar çocuğun karakter/ahlak gelişimine Kınalızâde kadar değinmese de çocuğa güzel isim verilmesi, itikadın öğretilmesi²⁹⁸, çocuğun iyi ahlaklı bir sûtanne tarafından emzirilmesi, anne babaya karşı sorumlulukların olması ve sevgi beslemesi gerektiği konularında onunla aynı fikirdedir.

Karamanî’nin ideal çocuğu, anne babasına karşı sorumluluklarını yerine getiren, onların rızasını nasıl kazanacağını düşünen, onlara sevgi, saygı ve şefkat hisleriyle yaklaşan, her an istediklerinde yanlarında olan ve bu yolla ailenin birliğini koruyan bir kişidir. Bu çocuk, hadis kitaplarının *birr ve sıla* kısımlarında bahsi geçen çocuktur. Çünkü Âdâb-ı Menâzil dindar kadınlar için yazılmıştır, o nedenle eserdeki çocuk, İslam inanç ve kültürü referans alınarak oluşturulmaya çalışılan itaatkâr, sabırlı, sevgi ve saygı dolu bir çocuktur. Karamanî’nin eserinde dinî söylemlerinin fazla olmasında, anne baba ve çocuk arasındaki ilişkiye Kuran-ı Kerim ve Hz. Muhammed’in büyük önem atfetmesi yanında, nasihatname geleneğinin etkisi de vardır. İçerik ve üslup bakımından nasihatname geleneğini takip eden Abdüllatif Karamanî dinî argümanlar, örnekler ve kanıtlarla eserini oluşturur. Müellifin eseri yazma amacı, hedef kitlesi ve kaynak kullanımı, anne-baba-çocuk ilişkilerinin hangi başlıklar altında ele alınacağını belirler.

Kuran-ı Kerim ve hadis kitaplarında Allah’ı *rab* tanıyıp, insanların ona kulluk etmesi emri ile anne babaya iyilikte bulunma emirleri²⁹⁹ peş peşe gelir. Fahreddin er-

²⁹⁸ Anne babalar için çocuğun dindar, takva sahibi olması önemlidir. Osmanlı gündelik yaşamı içindeki bu talep, ahlak eserlerinin yanı sıra kimi vakfiyelerden de takip edilebilir. Vakıf kurucuları, vakfın idaresini (kendisi dışında) çoğunlukla oğluna bırakır. Bu oğuldan da kimi zaman “ilim, salah ve takva ile mevsuf” olmasını şart koşar. Hasan Yüksel, “**Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile**”, s. 121; Hasan Yüksel, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1990, s. 82.

²⁹⁹ “*Hani biz İsrailoğulları’ndan, ‘Allah’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz*” diye söz almıştık.” **Bakara sûresi** 2/83. “*Rabbin kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anne babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.*” **İsrâ sûresi** 17/23. “*(Ey Muhammed!) De ki: ‘Gelin, Rabbinizin, size haram kıldığı şeyleri okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyi davranın*” **En’âm sûresi** 6/151.

Abdullah İbn Mes’ud Hz. Muhammed’e “*Amellerin hangisi, Allah’a daha sevgilidir?*” diye sorduğunda Hz. Muhammed “*Vaktinde namaz kılmak*” cevabını verir. “*Sonra hangisidir?*” diye

Râzî (ö. 1210) başta olmak üzere birçok tefsir âlimi, Kuran-ı Kerim’de ve hadislerde Allah’a kulluk etme emrinin hemen arkasına anne babaya itaat ve iyilik yapma emirlerinin gelmesini bazı sebeplere bağlarlar. Bunlardan ilki çocuğun gerçek varlık sebebinin Allah, görünen varlık sebebinin ise anne babası olmasıdır. İkincisi, çocuğun hem fiziksel hem de manevi gelişmesi, önce Allah’ın nimetleri ile sonra da anne babanın fedakârlıkları ile sağlanır. Anne ve baba bakımından beslenmesine, eğitiminden terbiyesine kadar birçok konuda çocuğun gelişimine destek olur. Üçüncü bir sebep, Allah’ın nimetlerini insanlara karşılıksız vermesi gibi anne baba da çocukları için yaptığı fedakârlığın karşılığını beklemez; sadece yaşlılıkları sırasında muhtaç duruma düştüklerinde karşılık bekledikleri söylenebilir.³⁰⁰ Son olarak, Allah, günahkâr olsa bile kuluna nimetlerini vermeye devam eder; anne baba da çocuğu kendisine karşı da gelse, saygıda kusur da işlese ona bakmaya devam eder.³⁰¹

Hiz. Muhammed’in Medine’ye hicret etmesinden sonra gelen, Allah’a kulluk edilmesinden sonra anne babaya itaat edilmesi emri, yeni kurulan İslam toplumunda sağlıklı bir birlikteliğin inşasını ancak toplumun küçük birimi olan ailelerin, sağlıklı ilişkiler üzerine kurulması ile sağlanabileceğine olan iradenin yansımasıdır. Aile ilişkilerinin sağlıklı olması sadece katı kurallarla sağlanamaz; ilişkilerin temelinde sevgi ve saygı da olmalıdır. Anne ve baba fıtraten çocuğuna sevgi gösterebilirken, çocuğun anne babasına sevgi göstermesinde yönlendirmeye gereksinim duyacağından Kuran’da ve hadislerde çocuğun anne babasına karşı sorumluluklarına daha fazla yer verilir.³⁰² Allah’ın kulları üzerindeki hâkimiyet ve etkisiyle, anne

---

sorduğunda Hiz. Muhammed “Sonra, anne babaya iyilik ve itaat etmektir” der. İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, Tercüme ve Şerh Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, Cilt I, İstanbul Tahlil Yayınları, 2017, s. 31-32.

³⁰⁰ Kuran-ı Kerim’de anne babaya yaşlılıklarında merhamet edilmesi emredilir: “Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara ‘öf!’ bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: ‘Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.’” **İsrâ sûresi**, 17/23-24.

Karamânî de, anne babaya yaşlandıklarında bakılmasını tavsiye eder: “Eğer sizin katunuzda ‘acizlik derecesine yetişse ikisinden birisi yâhud ikisi bile şol derecedeki kendüler tutmaz olsalar ayak yolu hâcetinden nitekim mâ’sumlar öyledir anlara tüh nedir bu demek nitekim siz mâ’sumken eyle hades eylerdinüz anlar yunar temizlerdi sizi yurlar pak iderlerdi siz dahi anlar ihtiyasız? hades itdüğü vaktin silin süpürün yun arıdın.” **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 65a.

³⁰¹ Mustafa Çağrı, “Ana-Baba (Ebeveyn)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, 1991, s. 103-104.

³⁰² Saffet Köse, “İslam Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 12, 2008, s. 348-349, 353.

babanın çocuğu üzerindeki hâkimiyet, hak ve etkisinin karşılaştırıldığı tefsir ve hadisler ile çocuğun ebeveynine itaat etmesi, onlara asi olmaması, sevgi ve saygıda kusur etmemesi talepleri daha iyi anlaşılır.

İslam hukuku anne baba ve çocuğu, haklar ve sorumluluklar bakımından ele alırken, hadis kitaplarının *birr ve sıla* bölümlerinde öncelikli vurgu anne babaya hürmet ve onlara ihsanda yani iyilikte bulunmadır. Kuran-ı Kerim’de de anne babaya yapılan iyiliklerin karşılığı olarak ihsan kelimesi kullanılır. *İhsan*, iyilik yapmada *zorunluluk* anlamını aşp bu iyiliği severek ve daha fazlasını yapma anlamına gelir. İyilik severek yapıldığında ise ona merhamet, hoşgörü, anlayış, sabır duyguları eşlik eder.³⁰³ Anne babaya ihsanda bulunma; anne hakkının ödenmesinin güçlüğü, anne babaya güzel söz söyleme, onları incitmeme, sağlıklarında ve vefatlarından sonra isteklerini yerine getirme, sözlerinden dışarı çıkmama gibi konular çerçevesinde ilgili hadis, ayet, hikâye ve rivayetlerle açıklanır. Tüm bu kıssa ve hikâyelerde geçen çocuklar, kendisine ihtiyaç duyan anne babalarına iyilikte bulunurken tam da ihsan kavramının anlamındaki gibi sevgi dolu, şefkatli, merhametli ve sabırlıdır.

Sâliha kadınların bir sohbet halkası içinde yararlanması için bir nasihat kitabı meydana getiren Karamânî’nin eserindeki nasihatlerin muhatabı çocuklardır, kıssalardan çıkarılacak dersler onları bağlamaktadır; ancak Karamânî bu bilgileri annelere vererek onların çocuklarını yetiştirirken yol ve yöntem açısından bir kılavuz eser kazanmalarını sağlamıştır. Ayrıca anne babasına saygıda ve sevgide kusur eden çocukların akıbetlerinin dinî kaynaklardan alınan destekle anlatılması, çocuğun kusurlu davranışları üzerinde önemli bir caydırıcılık etkisi yaratacağı muhakkaktır. Tüm bunların yanında, Âdâb-ı Menâzil’in çocukların davranışında değişiklik yapma potansiyeli, onu aynı zamanda bir eğitim eseri haline de getirerek, toplumun eğitilmesi ve bilgilendirilmesinde hangi metot ve yaklaşımların uygulandığına dair önemli bilgiler verir.

---

³⁰³ Saffet Köse, “Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, s. 350-351.

3.4. ÂDÂB-I MENÂZİL'DE ÇOCUK: KİMLİK VE ANNE BABA ÜZERİNDEKİ ÇOCUK HAKLARI

Abdüllatif Karamânî için çocuk kimdir, çocuğu nasıl tanımlar ve konumlandırır sorularına verilecek cevap ortaktır: çocuk, onun zihin dünyasında önce “evlat”tır. Bu nedenle kimlere çocuk dediğini, çocukluğun ne zaman başlayıp ne zaman bittiğini onun eserinden yola çıkarak anlayamayız; ancak müellif çocuğun *küçük insan* olarak varlığını da inkâr etmez, çocuğu bir yetişkin gibi düşünüp ona göre muamele etmez. Çocuğun yetersizliğini yani henüz erişkin bir insan olmadığını kabul eder ve anne babadan çocuğa yönelik müdahale bekler. Örneğin kendisiyle ilgili doğru karar verecek olgunlukta olmayan çocuğun din eğitimi almasını ve çocuğun bu eğitime direnmesi durumunda da *dövülmesini* tavsiye eder.³⁰⁴ Karamânî de diğer ahlak yazarları gibi çocukta davranış değişikliğine inanmakta ve örnekte verildiği gibi yöntemi dayak da olsa onun eğitilmesini desteklemektedir.

Karamânî'nin eserinde aile fertlerini anlattığı kısımda çocuk gerçek manada yani bugün anladığımız anlamda *çocuktur*; yaşça küçüktür, henüz bir yetişkin değildir, anne babasının kendisi üzerinde sorumluluk almasına ihtiyacı vardır.³⁰⁵ Daha önce de belirtildiği gibi Karamânî anne babanın sorumluluğunu Kınalızâde'deki gibi detaylı ele almaz; çocuğun karakter ve ahlaki gelişimine eserinde yer vermez. Aşağıda verilen ayrıntılardan da görüleceği gibi anne babanın sorumluluklarından birkaç tanesine değinir. Bunlar çocuğa güzel isim verme, ahlaklı bir sütanne temin etme, itibarlı bir meslek edinmesini sağlama ve çocuğun itikadını güçlendirmedir. Ancak bu sorumluluklara geçmeden önce, anne babalar için çocuk sahibi olmanın faydalarına bakmak gerekir. Çocuk yapmayı teşvik etme, çocukla ebeveyn arasında güçlü bağlar kurma gayesiyle yazıldığı anlaşılan bu bölümde Karamânî'nin referansları, kıyamet gününden ve ahiret hayatındandır.

---

³⁰⁴ Âdâb-ı Menâzil, vr. 39a.

³⁰⁵ Âdâb-ı Menâzil, vr. 35a-40a.

3.4.1. Anne Baba İçin Çocuk Sahibi Olmanın Önemi

Türk ve İslam telakkisine göre neslin devam etmesini sağlamak, aile kurmanın önemli bir amacıdır, çocuk yapmak ve onu yetiştirmek de ebeveynin önemli bir görevidir.³⁰⁶ Genel ahlak kitaplarında yer alan karı kocanın çocuk sahibi olmasının önemini, Karamânî yine kendi üslubunca ifade eder. Karamânî'ye geçmeden önce Kınalızâde Ali Efendi'nin bu konudaki düşüncelerine baktığımızda o, çocuk sahibi olma gayeyi, Hz. Muhammed'i referans göstererek nesli yani ümmeti çoğaltmak olarak belirler. Neslin çoğaltması ise âlemdeki düzenin bekasına ve insanoğlunun varlığını devam ettirmesine fayda sağlar. O halde evlenmeye muktedir her erkek, kendine uygun bir eş seçmeli ve çocuk sahibi olmalıdır.³⁰⁷ Karamânî de karı kocanın çocuk sahibi olması gerektiğini söyler, ancak o çocuk sahibi olmanın avantajlarını ahiret hayatıyla değerlendirip yorumlar. İlerleyen bölümlerde de görüleceği gibi Karamânî'nin verdiği kıssaların çok büyük kısmı, kıyamet günü ya da ahiret hayatıyla ilgilidir. Belli ki müellif bu dünyanın geçici ve değersiz, öte dünyanın gerçek yaşam olduğu mesajını vermek istemektedir. Bu doğrultuda müellif, evladı vefat etmiş anne babalar ile ilgili hikâyelere³⁰⁸ yer verir. Karamânî, karı kocanın evlat sahibi olmasının ayrıcalıklarını, çocuklarının ölümü karşısında anne babaları olarak kıyamet gününde yaşayacakları faydaları anlatarak zikreder.

Karamânî, kız ve erkek çocuklarının özellikle de bâliğ olmadan önce ölmeleri *ganimettir* der ve bunun üç faydasını sayar. Bunlardan birincisi, kendileri hayattayken, oğul ya da kızlarının ölüm acısını yaşayan ebeveynlerin hikâyesidir. Kıyamet gününde tüm insanlar mahşerde toplandığı vakit, kendilerinden evvel ölen çocukları, mahşerin sıcağına karşı anne babasına su ve şerbet taşır. Allah, bu

³⁰⁶ Refik Turan, "Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi", Ankara, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 74.

³⁰⁷ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 349-351.

Hz. Muhammed'in ilgili hadisi Sünen-i Ebû Dâvûd'da şöyle yer alır: "*Doğurgan ve kocasını seven kadınlarla evleniniz. Çünkü ben kıyamet gününde sizlerin çokluğuyla diğer ümmetlere karşı iftihar edeceğim.*" Ebû Dâvûd Süleyman, **Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi**, Haz. Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, Cilt 8, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1989, s. 53.

³⁰⁸ "Hikâye", Karamânî'nin eserine konu olan bütün hikâye, rivayet, kıssalar için ortak bir kavram olarak kullanılacaktır.

çocuklara cennete gitmelerini söylediği halde onlar, anne babalarından ayrı kalamayacaklarını söyler ve Allah'ın emriyle cennetten aldıkları su ve şerbeti ebeveynlerine taşır. Hatta çocuklardan su isteyen başka kişiler olur; çocuklar bu kişilere, kendisinden evvel vefat eden evladı olup olmadığını sorar. Aldıkları cevap “hayır” ise, çocuklar o kişilere su veya şerbet vermezler; çünkü onlar evlat acısı yaşamamıştır.³⁰⁹

Görüldüğü gibi Karamânî'nin, evlada sahip olmanın önemini ve faydasını anlattığı hikâye kıyamet gününde geçer. İnsanlar kıyamet günü için çalışmalıdır. Anne babalar, dünya hayatlarında evlat acısı çekseler de metanetli olmalıdır, çünkü öte dünyada bunun mükâfatını alırlar. Çocuğunu kaybetmeyenler ise, hikâyede de anlatıldığı gibi suya kavuşamamış, insanlar için çok önemli bir gıdadan mahrum kalmışlardır. Bu dünyanın kederi için çok fazla üzülmeye gerek yoktur, metanetli olunmalıdır, Allah nasıl olsa ahiret hayatında ebeveynlere hak ettiği mükâfatı verecektir. Kıyamet günü ebeveynlerine su ve şerbet taşıyan çocukların, cenneti hak etmelerine rağmen anne babaları için yaptığı fedakârlık da dikkatten kaçmamalıdır; hatırlanacağı gibi anne babaya ihsan içindeki önemli kavramlardan biri de *fedakârlıktı*. Çocuk her koşulda, anne babasına hizmet eder. Çocuğun fedakârlığı ile ilgili kıssanın, anne babaların hayattaki çocuklarıyla kuracakları ilişkiye olumlu katkı sağlar; çocuğunun öte dünyada kendileri için bir şeyler yapacağını bilen ebeveynler, çocukları hayattayken onlarla kuracağı ilişkide muhtemelen daha sıcak ve sevgi dolu olur. İleride anlatılacak kıssalarda, çocukların ebeveynlerine sevgi göstermesinin öğütlendiği de düşünülürse, Karamânî'nin anne baba ve çocuklar arasında sevgiye dayalı, güçlü bağların kurulduğu bir aile ilişkisini tasavvur ettiği söylenebilir. Bu hikâyeler, belki çocuk ölümlerinin çokça yaşandığı geçmiş yüzyıllarda evlat acısı yaşayan ebeveynlerin hem acısını azaltma hem de çocuk sahibi olmaya mesafeli ebeveynler için çocuk yapmayı teşvik edici bir motivasyon sağlamış olabilir.

Abdüllatif Karamânî, evlenmeyi ve çocuk yapmayı teşvik eden başka bir kıssada, utandığı için evlenmeyen bir zahidin rüyasına yer verir.³¹⁰ Zahit, rüyasında

³⁰⁹ Âdâb-ı Menâzil, vr. 59b-60a.

³¹⁰ Hz. Muhammed evlenmeden veya çocuklarla ilgilenmeden Allah'a kulluk vazifesini daha iyi yerine getireceğini düşünenleri uyarmış, Allah'a kulluğun aile kurarak yerine getirilmesi gerektiğini

kıyametin koptuğunu, insanların mahşerde toplandığını ve cennetten elinde şerbetle çıkan kızların mahşerde anne babalarını aradığını görür. Zahit, bu kızlardan şerbet isteyecek olduğunda, kızlar “evlenip çocuk yapsaydın sen de bu şerbetlerden içerdin” deyip ona şerbet vermezler ve rüyasından uyanan zahit evlenmeye karar verir.³¹¹

Çocuk sahibi olmanın ikinci faydası yine ahiret hayatıyla ilgilidir. Kıyamet zamanı anne babanın günahları ve sevapları teraziye konulur, şayet sevap kısmı hafif gelirse çocuklar hafif gelen kefeye yapışıp onun ağırlığını artırırılar.³¹² Üçüncü fayda da yine çocukların, anne babalarının cennete gitmelerini sağlayacak katkı üzerinedir. Kendileri cennete, anne babaları cehenneme gidecek olan çocuklar, cennete ancak anne babaları da gelirse gideceklerini, aksi takdirde onlarla birlikte cehenneme gideceklerini söyler. Allah, anne babaları da çocuklarının yanına cennete kabul eder.³¹³

Görüldüğü gibi, anne babasına mahşer sıcağında su taşıyan evlatların faydası bununla sınırlı değildir; çocuklar iyiliklerin tartıldığı teraziye ağırlık vererek veya ebeveynleri olmadan cennete gitmeyeceklerini söyleyerek anne babasının cennete gitmesine yardım etmektedir. Çocuğunun, kendisini cennete kabul edilmesine katkı sağlayacağını düşünen bir anne baba muhtemelen, yukarıda da belirtildiği gibi, çocuğuyla iyi ilişkiler kuracaktır. Birbirleri için yapacaklarının sadece bu dünyada sınırlı kalmayacağını ahirette de devam edeceğini bilmenin, ebeveyn-çocuk ilişkilerinde sevgi, merhamet, yardım, sabır gibi pek çok duyguyla birlikte birleştirici bir işlev gördüğü ve aile kurumunu kutsadığı muhakkaktır. Zahit gibi aile kurmamış kişiler bir nevi dışarıda bırakılmış, nimetlerden faydalandırılmamıştır.

3.4.2. Çocuğa İsim Verme

Abdüllatif Karamânî, diğer müellifler gibi anne babanın çocuğa karşı sorumluluklarından ilkinin, doğduğunda çocuğa güzel bir isim vermek olduğunu

---

buyurmuştur. İslam'ın evliliği teşvik etmesi hususunda ayrıntılı bilgi için **bkz.:** Hayrettin Karaman, “İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992, s. 7.

³¹¹ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 60a.

³¹² **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 60a.

³¹³ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 60a-60b.

söyler. İslam geleneğinde olduğu gibi Türk kültüründe de çocuğa isim verme özel bir yere sahiptir. Dede Korkut Hikâyelerinde çocuğa verilen ilk ödül ona bir isim vermektir.³¹⁴ Karamânî, çocuk erkek ise isminin peygamberlerden, evliyalardan ve dinî anlamı olan isimlerden seçilmesini ya da çocuğa anlamı güzel herhangi bir isim verilmesini tavsiye eder. Kız çocuğuna ise, peygamberlerin eşleri ve kızlarının ismi, sâliha kadınların isimleri veya herkes tarafından beğenilecek makbul bir isim verilmesini söyler.³¹⁵

Karamânî, çocuğa isim verilmesinde öncelikle dinle bağlantılı seçeneklerin değerlendirilmesini; eğer bunlar dışında bir isim istenirse güzel anlamı olan bir isim tercih edilmesini önerir. Oysa Kınalızâde, isim seçerken çocuğa ne tür isimler verilebileceğine dair öneride bulunmaz. O daha çok güzel anlamı olan, güncel isim verilmesini tavsiye eder. Kınalızâde'nin isim verme konusundaki hassasiyeti çocuğun duygularına yöneliktir; çünkü müellif çocuğun taşıdığı isim nedeniyle ömrü boyunca mutlu olabileceğini ya da üzülebileceğini söyler.³¹⁶ Kınalızâde Ali Efendi, çocukla ilgili alınacak kararlarda sadece anne babaların bakış açısını ve beklentilerini değil, kararlar ve uygulamaların çocuk üzerinde yaratacağı psikolojik etkiyi de önemsemesi bakımından Karamânî'den ve diğer ahlak yazarlarından ayrılır.

3.4.3. Annenin Özellikleri

Tüm müelliflerin ve tabîi olarak Abdülatif Karamânî'nin de üzerinde önemle durduğu çocuk haklarından biri soyu belli olan, iffetli bir kadının çocuğa anne olmasıdır ve burada sorumluluk babaya aittir. Kınalızâde erkeğin; namusuna düşkün, ev işlerinde becerikli, evi kendisiyle birlikte idare edebilecek potansiyele sahip bir eş seçmesini tavsiye ederken³¹⁷ Karamânî'nin belirttiği tek kıstas annenin iyi, kabahati olmayan bir soydan gelmesidir. Annenin soyunun belli olmaması ya da iyi bir soya sahip olmaması, kız da erkek de olsa çocuklarının namusunun eksik, bahtının kapalı

---

³¹⁴ Orhan Şaik Gökyay, **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007, s. 1094. **Krş.:** Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül, "Dede Korkut Hikâyeleri'nin Çocuk Eğitimi Açısından Öne Sürdüğü Değerler ve Ortaya Çıkarmak İstedığı Tip Üzerine Bir Değerlendirme", **Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 2, 2004, s. 215.

³¹⁵ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 35a.

³¹⁶ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 363.

³¹⁷ Kınalızâde Ali Efendi, **a.e.**, s. 350.

olmasına ve toplum içinde çocuklarla ilgili olumsuz kanaatler oluşmasına neden olur. Hatta çocuk dahi annesinin soyundan gelen olumsuz özelliklere sahip olur.³¹⁸

3.4.4. Çocuğun Din ve İlim Eğitimi

Çocuğun eğitime başlama zamanı, müelliflerin üzerinde fikir birliğine vardığı bir konudur. Tüm müellifler çocuk henüz küçükken gerek ahlak gerek din gerekse ilmi eğitimin verilmesi gerektiği söyler. Türklerin sözlü ve yazılı eserleri, atasözleri, İslam kaynakları, nasihatnameler de çocuğa verilecek eğitimin niteliği kadar, eğitime kaç yaşında başlanılacağı ve eğitimin kimden alınması gerektiği önemsenir. Türk tarihinin önemli kaynaklarından Kutadgu Bilig’de şöyle denir: “*Kiçig erken öğret ogulka bilig/ Kiçigde bilig bilse kötrür elig (Oğula bilgiyi henüz küçük iken öğret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta başarılı olur.)*”.³¹⁹ Güvâhî (16. yüzyıl şairi) de Pend-Nâme’inde çocuğa verilecek eğitimde geç kalmanın sakıncasını vurgular: “*Ata talim-i ilmî ana tehir/ İderse itmiş olur hayra taksir*”.³²⁰ İbn Sina, çocuk süten kesilir kesilmez, kötü huylar edinmeden ahlak eğitimine başlanmasını tavsiye eder.³²¹

Karamânî’ye göre, çocuklara verilecek din eğitiminde çocuklara Kuran okuma ve namaz kılma öğretilmelidir. Ancak çocuk 4 yaş 4 ay 10 günlük olmadan³²² Kuran öğretilmemelidir; çocuklar buluğ çağına geldiğinde de namaz onlar için farz olur. Namaz da Kuran-ı Kerim olmadan olmayacağı için, çocukların Kuran okumayı öğrenmesi hem zaruri hem de en faziletli ibadettir. Karamânî, çocuğa Kuran

³¹⁸ Âdâb-ı Menâzil, vr. 35b-36a.

³¹⁹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig II**, Ter. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959, s. 116. Kutadgu Bilig’de çocuğun yetiştirilmesi, anne baba ve çocuğun sorumlulukları hakkında detaylı çalışma için bkz.: Selim Emiroğlu, **Kutadgu Bilig’de Çocuk Eğitimi**, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/1 Winter 2012, p.1027-1041.

³²⁰ İyi ve akıllı çocuk yetiştirmenin yararları, kötü çocuk yetiştirmenin zararları için bkz.: Güvâhî, **Pend-Nâme (Öğütler ve Atasözleri)**, Haz. Mehmet Hengirmen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 74.

³²¹ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1982, s. 21.

³²² Anadolu Türk tarihinin kaynaklarından olan, Kadı Burhaneddin Ahmed adına 1397’de Esterâbâdî tarafından yazılan Bezm u Rezm’de hükümdarın çocukluğu hakkında bilgi verilirken, hükümdarın 4 yıl, 4 ay, 4 günlük iken kutlu yaşına girdiğini söyler. “*Sultanın kutlu yaşı 4 yıl, 4 ay ve 4 güne değince başında çocukluk rüzgârı esmeye, ömrünün gencası açmaya, tazelik ve yeşillik suyu hayat nehrine akmaya başladı.*” Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 66.

öğretmenin önemini iki rivayet ile örneklendirir; verdiği örnekte yine çocuğu sayesinde anne babaya dokunan bir faydadan bahseder. Rivayete göre Hz. Muhammed bir kabrin yanından geçerken ilkin ağlar, ancak ikinci geçişinde güler. Yanındaki kişiler neden önce ağlayıp sonra güldüğünü sorduklarında, Hz. Muhammed ilk geçişinde kabirde yatan kişinin azap çektiğini ve bu yüzden üzülp ağladığını söyler. İkinci geçişinde ise azap çeken adamın, öldüğü zaman hamile olan karısı çocuğunu doğurmuş ve çocuk büyüdükten sonra Kuran-ı Kerim okumaya başlamıştır. Çocuğun okuduğu Kuran, babasının azabına son vermiş, kabrin cennet bahçesine dönmesini sağlamıştır. Hz. Muhammed de kabirdeki adamın feraha çıktığını gördüğü için güldüğünü söylemiştir.³²³

Diğer rivayette ise Allah'ın bir taifeye azap gönderdiğinden bahsedilir. Azap gönderdiği bu taife içinde bir çocuk Fatiha suresini okur; Allah, oğlanın okuduğu Fatiha ve Kuran hürmetine o taifeden azabı kırk yıl uzaklaştırır.³²⁴ Buradaki rivayette de çocuğun okuduğu Kuran'dan tüm cemaat faydalanmıştır.

Anne baba çocuğuna Kuran öğrettikten sonra, yedi ile dokuz yaşı arasında namazı, farzları, vacipleri ve nafile olan şeyleri de öğretmelidir. Çocuk dokuz yaşına geldikten sonra namaz kılmalıdır, şayet kılmazsa dövülmelidir. Kınalızâde ise, namaz ibadetine çocuğun yedi yaşında başlamasını Hz. Muhammed'in "Çocuklarınıza yedi yaşına gelince namaz kılmayı emredin. On yaşına geldiğinde kılmazlarsa dövün ki tembelliği huy etmekten sakınsınlar." hadisiyle ifade etmiştir.³²⁵ Çocuk, namaz yaşından sonra yeterliliği varsa ilim öğrenmesi için bir hocanın yanına verilmeli, ilim öğrenmeye yeteneği yoksa sanat öğrenmesi için dindar bir kişinin yanına verilmelidir.³²⁶

Çocukların küçük yaşta aldıkları eğitim onların gelecek yaşamları üzerinde etkilidir. Henüz küçükken şekillenen karakter özellikleri ileride kalıcı davranış haline gelir. Günümüzde de okul yaşının altı ila yedi yaşlarında başladığı göz önüne alınırsa, yüzyıllardır öğrenme için en uygun yaşın bu kabul edildiği görülür.

³²³ Âdâb-ı Menâzil, vr. 37b.

³²⁴ Âdâb-ı Menâzil, vr. 37b-38a.

³²⁵ Kınalızâde Ali Efendi, a.e., s. 364.

³²⁶ Âdâb-ı Menâzil, vr. 39a-39b.

Atasözlerimizde de bu durum sabittir: “Çocuk yedisinde ne ise yetmişinde de odur. Dokuzunda ne ise doksanında da odur. Her şeyin bir vakti var, horoz bile vaktinde öter.”³²⁷

Dinî konular içinde bir özne olan Karamânî'nin çocukları sadece anne babasına değil, içinde bulunduğu topluma da fayda sağlayan biri hatta bir kurtarıcıdır. Karamânî için, çocuğun hem aile hem de sosyal yaşam içinde bir yeri vardır, çocuk değerlidir; çocuk sadece varlık sebebiyle bile ailesi için değerlidir. Ölümleyle anne babasına kıyamet günü su taşıyarak ya da onların cennete gitmesini sağlayarak faydası dokunan çocuk, din eğitimi aldıktan sonra artık sadece ailesine değil, üyesi olduğu topluma/ümmete de fayda sağlar. Ancak bu fayda çocuğun Müslüman kimliğiyle, Kuran okumayı ve namaz kılmayı bilen yani ibadet vazifesini yerine getiren *sâlih, takva sahibi* bir insan olmasıyla mümkündür. Bu çocuk, eserin yazılma sebebi olan sâliha kadınların yetiştireceği örnek bir çocuktur.

3.4.5. Çocuğun Meslek Seçimi

Karamânî bu kısımda öncelikle çocuğun yapmaması gereken mesleklerin neler olduğunu sebepleriyle birlikte açıkladıktan sonra, hangi meslekleri yapabileceğine değinir. Değersiz, hakir görülen, içinde kir ve pislik bulunan sanatlara çocuk yönlendirilmemelidir. Kâhyalık ve süpürgecilik halk nezdinde itibarlı meslekler olarak görülmez, o nedenle çocuk bu mesleklerden uzak tutulmalıdır. Kirişçilik, debbağlık ve bunlara benzer işler de ehl-i hırfetin değersiz gördüğü işlerdir, çünkü bu işler pislığe yakındır. Hz. Muhammed de bazı sanatları tiksindirici bulur; kefen satmak, tahıl satmak, kasaplık, kuyumculuk, esir satmak, hancılık, süpürgecilik, debbağlık, kirişçilik ve pislikle iç içe olan tüm diğer sanatlar bunlar arasında bulunan işlerdir.³²⁸

Çocuğa yapması tavsiye edilen sanatlar ise üç tanedir; bunlar sırasıyla gaza malı kazanma, ticaret ve ekinciliktir. Ticarete şart, dürüst olmaktır. Karamânî, İmam

³²⁷ Atasözlerine gelişim, kültür, öğrenme, değer ve yargı gibi psikolojik ve sosyolojik temelli bir yaklaşım için bkz.: İhsan Kurt, *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 21, 48.

³²⁸ *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 39b.

Gazzâlî (ö. 1111)'nin uygun gördüğü on mesleği de bunların arkasına ekler. Bunlar ticaret, boncukçuluk, hamallık, terzilik, çömlekçilik, kâğıtçılık, güzerlik, odunculuk, demircilik, eğerciliktir.³²⁹

Karamânî, çocuğun meslek seçimi ile ilgili verdiği tavsiyelerde yapılması uygun olan ve uygun olmayan mesleklerden bahsederken, Kınalızâde Ali Efendi, bu tarz bir ayırmadan kaçınmıştır. Kınalızâde'nin üzerinde önemle durduğu nokta, çocuğun yeteneğine uygun bir sanata yönlendirilmesidir. Müellifin hassasiyetinin en önemli nedeni ise Allah'ın yarattığı âlemin düzeninin devamını sağlamaktır, çünkü bazı mesleklerin çok fazla tercih edilmesi bazılarının ise yapılmak istenmemesi bu düzeni bozacaktır. O nedenle meslek ayırımı yapmak doğru bir davranış değildir. Bununla birlikte yeteneğe uygun bir işi yapmak, zamanın doğru ve etkili kullanımını da sağlayacağından verimliliği artırır.³³⁰ Kınalızâde'nin meslek seçimi ve eğitimi ile ilgili verdiği bilgilerde öncelik çocuktur, çocuğun isteği ve kabiliyeti belirleyici etkindir. Ancak Karamânî'de öncelik toplumun ne diyeceği, ne düşüneceği ya da İslam dininin ne önerdiğidir. Kınalızâde de esasında toplumu düşünür, ancak farklı bir bakış açısıyla... Ona göre, toplumun her meslek dalına ihtiyacı vardır, önemli olan âlemdeki düzenin devamı için bu ihtiyacı karşılamaktır. Ancak müellif, âlemin düzenini ya da toplumun ihtiyaçlarını öncelerken, meselenin öznesi olan çocuğa da aynı derecede önem verir; onun yaptığı işten keyif almasını, mutlu olmasını, verimli bir çalışma ortamına sahip olmasını önemser.

3.5. Çocuk Üzerindeki Anne Baba Hakları

Karamânî'nin eserinde çocuk konusunu en detaylı işlediği, rivayet ve hikâyelerle bol örneklemeler yaptığı, çocuğun anne babaya karşı sorumluluklarını, sevgisini, davranışlarını ele aldığı bölüm, çocuk üzerindeki anne baba haklarını anlattığı bölümdür. Zira müellifin bu konuya verdiği önemi ayrı bir fasıl açmasından da anlıyoruz.³³¹ Çocuk ile ebeveynleri arasındaki ilişkilerin anlatıldığı bu bölümün kahramanları çoğunlukla anne ile oğludur; baba nadiren hikâyelere konu olurken kız

³²⁹ Âdâb-ı Menâzil, vr. 40a-40b.

³³⁰ Kınalızâde Ali Efendi, **Ahlâk-ı Âlâî**, s. 368-369.

³³¹ Karamânî bu bölüme "Fasl-ı fî hukukî'l-vâlîdeyn ale'l-evlâd" ismini verir. **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 64b.

çocuklarına bu hikâyelerde rastlamayız. Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk-ı Âlâî'si de dâhil, ahlak ve terbiye kitaplarında görmeye alışık olduğumuz, anlatının erkek çocuk üzerinden yapılması geleneğine Abdüllatif Karamânî de uyar. Türklerin geleneksel yaşamlarında ve günümüzde de örneklerine rastlanıldığı gibi erkek çocuğun evlendikten sonra anne baba evinde yaşamaya devam etmesi, kızların ise evlendikten sonra evden ayrılması, hikâyelerin merkezine erkek çocuğunun alınmasının nedeni olabilir. Çünkü eski Türklerden bu yana kız çocuğu evlenip evden ayrıldıktan sonra anne babaya bakımla ilgili tüm sorumluluğun erkek çocuğa (hatta evin en küçük erkek çocuğuna) düştüğü kabul edilmektedir.³³²

Karamânî'nin hikâyelerinde baba çok az yer tutar, hikâye ve rivayetlerinin merkezinde anne vardır. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan ilki anne ile çocuğu arasındaki *mucizevi* bağın henüz anne karnındayken başlaması nedeniyle hikâyelerde anneler öncelenmiş olabilir, ancak bu babanın önemsenmediği ya da daha az değerli olduğu anlamına gelmemelidir. Babalar saygın konuma sahiptir, ancak hikâyelerin çok azında yer alırlar.³³³ Hikâyelerde annelere daha fazla yer verilmesinin bir diğer sebebi de İslam dininin anneye özel ihtimam göstermesi olabilir. Gerek Kuran-ı Kerim'de gerek Hz. Muhammed'in sözlerinde anne hakkına, bu hakkın ödenmesinin güçlüğüne dair oldukça fazla ifade vardır. “*Cennet, annelerin ayakları altındadır.*”, “*Anne veya baba cennetin orta kapısıdır.*”³³⁴ hadisleri evlatların özellikle annelerine göstermesi gereken sevgi ve saygıyı işaret eder. Tüm bunlara ek olarak Âdâb-ı Menâzil'in kadınlar için yazılmış *menzili* anlatan bir eser olması, muhtevasında da kadınların/annelerin olmasına neden olmuş olabilir.

Çocuk ile ebeveyn arasındaki ilişkiler hak ve sorumluluklar temelinde, İslam hukukunda belirlenmiş olsa da günlük yaşamda bu ilişkilerin nasıl kurgulandığını

---

³³² Erkek çocukların özellikle en küçük erkek evladın, evlendikten sonra da anne babasıyla birlikte yaşaması Türklerin Orta Asya'daki yaşamlarına kadar uzanan bir gelenektir. Günümüzde dahi bu geleneğin özellikle kırsal bölgelerde hatırı sayılır şekilde devam ettiği düşünülürse Karamânî'nin belli ki *misafir* gözüyle baktığı kız çocuklarına hikâyelerinde yer vermemesi anlaşılır bir tutumdur. Bu konuyla ilgili bkz.: Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, s. 220; Yahya Araz, “Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler”, s. 99.

³³³ Yahya Araz, **a.g.m.**, s. 99.

³³⁴ Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Cilt III, İstanbul, Yunus Emre Yayınları, s. 351.

anlamak için sosyal hayata dair veri toplamak gerekir. Bu anlamda ahlak ve terbiye kitapları önemli başvuru kaynaklarıdır. Abdüllatif Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'inin de içinde bulunduğu bu kaynaklar ile ilgili en büyük çekince ise bunların gerçek yaşamı yansıtan değil, *idealize* kişileri ve yaşamları sunan eserler olmasıdır. Dolayısıyla 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda ebeveyn ve çocuk ilişkileri anlamlandırılmak istendiğinde bu eserlerin söyledikleri üzerinden bir aile ve toplum yapısı düşünmek gerçekçi olmaz. O halde Âdâb-ı Menâzil üzerinden ihtiyatlı bir yorum yapmak gerekirse, bu eser bize, Osmanlı toplumunun anne baba ve çocuklar arasındaki ilişkilerde neleri doğru, neleri yanlış gördüğünü ve bunların hangi anlatılar üzerinden yüceltirildiğini veya kınandığını söyler.³³⁵ Müellif, ebeveyn ve çocuk ilişkilerini, haklar üzerinden ele alırken bunu hukukun diliyle ifade etmemiş, Kuran-ı Kerim'i ve hadis kitaplarını başvuru kaynağı olarak kullanmıştır. Dolayısıyla Karamânî'nin bahsettiği *hak*, çocuk tarafından anne babasına yaşatılan sevgi, saygı, merhamet ve şefkat duygularıyla birlikte ifade bulur. Daha önce de ifade edildiği gibi Karamânî'nin eserinde çocuk, öncelikle evlattır; çocuğun *evlat* rolü üzerinden dönemin çocuk algısına dair yapılacak yorumlar bu ayrıma dikkat edilerek okunması gerekmektedir.

“Allah emr itdi ki yâ Muhammed sen ve gayrılar Allah'dan gayriye tapmayasız ve dahi ataya anaya iyilik eylesiz.” ayetiyle³³⁶ konuya başlayan Karamânî, anne babaya iyilik yapmanın önemine değinmiş, annelerin çocuklarından razı olana kadar, çocukların anne ve babalarına iyilik yapmakla mükellef olduğunu belirtmiştir.³³⁷ Müellif İsrâ suresindeki, Allah'a tapmanın hemen ardından anne babaya iyilikte bulunulması emriyle çocuğa sorumluluğunun büyüklüğünü hatırlatır.³³⁸ İslam hukukçuları çocuğun, erkek ya da kız ayrımı yapmadan, anne babalarının yaşlılıklarında, ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma geldiğinde onların geçimini temin etmekle yükümlü olduklarını, ihmal etmeleri durumunda ise İslam hukukunun

³³⁵ Karamânî'nin Âdâb-ı Menâzil'inin kaynak açısından değerlendirilmesine yönelik ayrıntılı bilgi için bkz.: Yahya Araz, “Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler”, s. 99-109.

³³⁶ “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti.” İsrâ suresi, 17/23.

³³⁷ Bu iyilik maddi de manevi de olabilir. Anne babanın ölümünden sonra edilen dualar, yapılan ibadetler manevi iyiliktir. Bu konuya ilerleyen bölümde temas edilecektir. Aile bağının doğurduğu ahlaki sonuçlar için ayrıca bkz.: Hayrettin Karaman, “İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı”, s. 14-16.

³³⁸ Âdâb-ı Menâzil, vr. 64b.

gerekli yaptırımını uygulayacağını söyler.³³⁹ Karamânî de tıpkı İslam hukukçuları gibi geçimlerini sağlamaları için anne babaya nafaka verilmesini, onların giyeceklerinin karşılanmasını ve yaşlılıklarında acizyetleri sebebiyle ihtiyaç duydukları hizmetlerinin görülmesini çocuklara öncelikle tavsiye eder. Bu tavsiyelerdeki motivasyon İslam dininin emrettiği gibi çocuğun anne babasına borcunu ödemesidir, çünkü vaktinde de anne baba benzer fedakârlıkları çocuğu küçükken onun için yapmıştır. Mesela, ebeveynler aciz duruma düşüp tuvalete bile gidemeyecek olsalar, çocuk onlara “tüh” bile dememelidir; çünkü nasıl ki evlat küçükken anne babası onu yıkayıp temizlerdi, şimdi de evladın bu fedakârlıkta bulunması gerekir. Anne babaya kötü, onları incitecek sözler söylenmemeli, onlarla kibar ve yumuşak bir şekilde konuşulmalıdır;³⁴⁰ anne baba kötü sözler söylese bile çocuk her zaman tatlı sözlü olmalıdır. Zira, Kuran-ı Kerim’de çocuğun anne babasına yaşlandıklarında bakması, onlara “öf” bile dememesi, güzel sözler söylemesi emredilir.³⁴¹ Çocuk, bilerek ya da bilmeyerek anne babasını incitmiş olursa onlardan özür dilemelidir. Çocuklar, ebeveynlerine şefkat ve merhamet göstermelidir, zira dünyada mutluluk ve ahirette kurtuluş, şefkat ve merhamete bağlıdır.³⁴² Anne baba çocuğuna küçükken bakar, çocuk kendi ihtiyaçlarını karşılayamadığı zamanlar onun bakımını üstlenir, çocuğu korur ve ona şefkat gösterirlerdi.³⁴³ Dolayısıyla çocuk da kendine yapılanı özellikle yaşlılıklarında ihtiyaç duyan anne babası için yapmalıydı. Aile üyelerinin karşılıklı

³³⁹ Saffet Köse, “Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, s. 363.

³⁴⁰ Karamânî çocuğun nasıl konuşması gerektiğini örnekendirir: “Mesela sen neylersin, senin aklın şaşmışdır, sen bunamışsın demeyesiz. Anlara söyler olduğunuz vaktin yumşacık sözler söylen babacığım anacığım halcağızınız nedir, gönülceğin ne ister ne buyurursun deyin.” **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 65a.

Fatih dönemi müelliflerinden Amasyalı Hüseyin’in adap ve ahlak konularını ele aldığı eseri Tarîku’l Edeb eserinde anne babayla nazik ve yumuşak konuşulmasını öğütler: “Ve her söz ki söylerse ataya anaya rıfkla ve lütufla söyliye, katı söylemiye. Ve ataya anaya adlarıyla çağırma ve hâtırlarına tokunubgönülleri ncinecek söz söylemiye.” Mehmet Şeker, **Fatih Devri Osmanlı Müelliflerinden Ali b. Hüseyin el-Amâsî ve Tarîku’l Edeb’i**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002, s. 107.

³⁴¹ “Eğer onlardan biri ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara “öf!” bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: ‘Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.’” **İsrâ suresi**, 17/23-24.

³⁴² Allah’ın kullarına şefkat ve merhamet göstermesi gibi, bu olgu toplumda dikey olarak da kendine yer bulur. Güçlünün kendinden aciz olana şefkat ve merhamet göstermesi devlet-toplum, zengin-fakir, ebeveyn-çocuk ve yaşlandıklarında çocuk-ebeveyn şeklinde gerçekleşir. Kâşifi, şefkatin önemini şöyle ifade eder: “Şefkat bayrağını dalgalandıran/ Hem kendi hem halkın işini görür. Şefkatiyle şeref bulan kimsenin/ Önüne devlet kapısı açılır.” Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, **Ahlâk-ı Muhsunî (Kâşifi’nin Ahlâk Kitabı)**, Haz. Murat Demirkol, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, vr. 37b.

³⁴³ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 65a-65b.

fedakârlıkları, ihtiyaçlarının karşılanmasını sağladığı kadar aile kurumunun devamını da çocuk üzerinde borçluluk duygusu oluşturarak sağlar; çünkü yaşlılıklarında ebeveynlerine bu bakımı yapmayacak çocuklar olabilir.

Gazzâli, oğluna nasihatlerde bulunduğu eserinde, çocuğun anne babasına nasıl davranması gerektiğini şöyle ifade eder: “*Evvela anana karşı söyleme. Şayet ana babanın duasını almak istersen sana bir iş buyurdularında koş. Emirlerini çabuk yerine getir ki sana beddua etmesinler. Şayet sana darılırlarsa dargın durma, ellerini öp, hatırlarını al, öfkelerini teskin eyle. Ananın ve babanın gönlüne geleni gözet. Saadet bundadır. Gücün yettiği kadar onları hoşnut etmeye çalış. Nitekim sen küçük iken onlar her bir zahmeti çekerlerdi.*”³⁴⁴ Gazzâli, çocuğun anne babasına davranışlarında öncelikle onların sözünden çıkılmamasını öğütlerken, çocuğun davranış şeklinde en çok ilgi, saygı, nezaket ve merhameti öne çıkarır. Daha önce de belirtildiği gibi ebeveynlerle kurulan ilişki *ihsan* temelinde ele alınır, böyle olunca da söylenen sözlerin, yapılan davranışların sevgi ile iç içe olması olağandır.

Karamânî’nin anlatısında, ahiret hayatının önemli yer tuttuğu daha önce belirtilmişti; müellifin örnek hikâye ve rivayetlerinin çoğu cennet ya da cehenneme aittir. Anne babasına iyi davranan çocuk için de aynı yolu izleyen müellif, çocuğun ebeveyni için yaptıklarının karşılığını ahirette bulacağını söyler. Buna göre Allah, dört huya sahip kişi üzerine rahmet saçar ve onu muhabbet ettiği guruba dâhil eder. Bu huylardan ilki fakirlere kalacakları yer ve yatak temin edenler, ikincisi hasta ve sakatlara merhamet gösterenler, üçüncüsü kendi maiyetinde bulunan kölelere ve cariyelere güzel söz söyleyip merhamet edenler, dördüncüsü de anne ve babaya şefkatli davranıp, onlar sağ iken hizmetlerini ve ihtiyaçlarını karşılayan ve onların ahiret hayatı için çalışan çocuklardır. Karamânî’ye göre, anne babaya yapılan her iyiliğin sonu cennettir.³⁴⁵

³⁴⁴ İmam Gazzali, **Ey Oğul!: Eyyühe’l-Veled**, Ter. Hasan Küçük, İstanbul, Marifet Yayınları, 1984, s. 153-154.

³⁴⁵ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 65b-66a. Karamânî’nin bu kısım için kaynağı hadis ve Kuran-ı Kerim’dir: “*Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: ‘Hayır olarak ne harcarsanız o, ana-baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allah onu hakkıyla bilir.’*” **Bakara suresi**, 2/215.

Abdüllatif Karamânî, anne babaların çocuktan genel beklentilerinden sonra hikâye ve rivayetlerle detaylıca anlattığı kısma geçer. Bu kısmın daha iyi anlaşılması için Karamânî'nin dağınık olarak anlattığı hikâyeler ve rivayetleri belli başlıklar altında gruplandırarak, ebeveynlerin çocuğa yönelik beklentileri ve çocuğun yapmasından hoşnut olmadıkları davranışlar şeklinde tasnif ettim. Bu tasnifin, hem metnin takibini kolaylaştıracağını hem de anne babaların *ideal* çocuklarından hangi beklentilere sahip olduklarını, hangi davranışları görmek istediklerini ve bunu hangi anlatılar etrafında sağlamaya çalıştıklarını görünür kılmaya çalıştım.

3.5.1. Anne Babaya Güler Yüzle Bakma

Çocuğun anne babasıyla kurduğu iletişim Abdüllatif Karamânî tarafından oldukça önemsenir; çocuğun bakışı, konuşma tarzı, söylediği güzel ya da kötü sözler üzerinde sıkça durulan konulardır. Çocuk, anne babasına karşı yumuşak bir ses tonu kullanmalı ve onlara güler yüzle bakmalıdır. Hz. Muhammed, anne babasına güler yüzle bakan evladın her bakışı için bir hac ve umre sevabı yazıldığını; ancak anne babasından utanıp onları küçük gördüğü için başka bir aileye intisap eden evlat için de Allah'ın, meleklerin ve tüm halkın lanetinin o kişinin üzerinde olduğunu söyler. Bu nedenle çocuk, anne babasına sinirli ve yüzünü asarak bakmamalıdır.³⁴⁶

3.5.2. Anne Babaya Kötü Söz Söyleme, Onlarla Alay Etme ve Çocuğun Beddua Alması

Çocuk, anne babasına güzel sözler söylemeli ve güler yüzlü olmalıdır, ancak bunları yapmazsa ne olur? Sevgi ve saygıda kusur eden, annesine güzel sözler söylemeyen çocukların durumu ile ilgili Karamânî birkaç örnek hikâye anlatır.

Bu hikâyelerden ilkinde, annesine saygı gösterip ikramda bulunan Cerîh adında bir rahibin başına gelenler verilir. Cerîh, nafîle namazı kıldığı esnada annesi ona seslenir, ancak oğlu namazı bölüp annesine cevap vermez. Bu duruma sinirlenen annesi, oğluna “*Seni zina ile suçlasınlar, mahvolasın*” der ve annenin duası kabul

---

³⁴⁶ Âdâb-ı Menâzil, vr. 66b-67a.

olup Cerîh bu suçlamaya maruz kalır.³⁴⁷ Hikâyede, kendisine seslenen annesine cevap vermeyen Cerîh'in, annesini duyup duymadığı belirsiz bırakılmıştır. Şayet Cerîh annesini duyduysa namazı bölüp annesine cevap vermesi gerekiyordu; zira Karamânî, farz namazı olmadığı sürece anne seslendiğinde namazın bozulabileceğini söyler.³⁴⁸ Dikkat edilirse çocuk *büyük* bir kusur işlemediği, sadece annesine cevap vermediği halde bile önemli bir ceza alır. Çünkü, çocuk, Allah'a kulluk vazifesini yerine getiriyor olsa bile (farz ibadeti değilse) annenin isteği ibadetin önüne geçebilir. Müellif, okuyucunun seslenmeye cevap vermediği için çocuğun *abartılı* bir ceza aldığını düşünmesine izin vermez, annenin tepkisini yargılamasına izin vermez. Hikâyeler, annenin ya da babanın davranışlarını sorgulamaz, çünkü çocuk karşısında anne babanın haklılığı tartışılmazdır. Karamânî, anneye verdiği bu değeri, annenin isteğiyle hac vazifesini yerine getirmeyen çocuğun hikâyesinde tekrar ele alır.³⁴⁹

Bir diğer hikâyede de annesine *hımâr* yani eşek diyen çocuğun başına gelenler anlatılır: Bütün gece bir eşeğin anırması nedeniyle uyuyamayan kimseler, o eşeği bulmak için aramaya koyulurlar. Yolda bir kadına rastlarlar ve ona eşeği aradıklarını söylerler. Kadın da eşek gibi anıranın kendi oğlu olduğunu söyler; bu oğlan annesine *eşek* dediği için kadın bir gün çok kızıp oğluna “Allah seni eşek yapsın” diye beddua eder ve oğlu öldükten sonra eşek haline gelerek her gece anırmaya başlar. Eşeği arayan kişiler kabri açıp baktıklarında oğlanın başının gerçekten eşekbaşı olduğunu görürler.³⁵⁰ Karamânî bu anlatısında da anneye kötü söz söylenmemesi, şayet söylenecek olursa annenin duasıyla çocukların başına olumsuz şeyler gelebileceği mesajını verir. İnandırıcılığı artırmak için de mezar açılır ve gerçek görülür, böylece annenin bedduasının tutacağına dair şüphe de kalmaz. Hikâyeyi esasında sadece anneye kötü söz söylenmemesi gerektiği üzerinden düşünmemek gerekir; bu hikâye veya bir öncekini dinleyen çocuğun, annenin sözünden çıkmama, ona iyi davranma davranışlarını göstermesi beklenir. Çünkü

³⁴⁷ Karamânî hikâyeyi anlattıktan sonra gerçek durumun farklı olduğunu söyler. Gerçekte Cerîh'e bir şey olmamış sadece tapınağı zarar görmüştür. *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 71a-71b.

³⁴⁸ Cerîh'in hikâyesinde müellif nafile namazının bozulabileceğini bildiğinden özellikle belirtir. “...*bir kimesne nâfile namaz kılurken anası kendüne çağırsa gel diye namazı koyub varmak gerekdir... hiçbir yerde farz namaz bozmamak gerek.*” *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 77a.

³⁴⁹ Annesinden onay almadan hacca gitmek için yola çıkan oğlun hikâyesini Karamânî uzun uzun anlatır. *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 67b-68b.

³⁵⁰ *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 73b-74a.

anneninin elinde *dua gücü* vardır ve bu güçle anne çocuğuna birçok şey yapabilir. Çocuk böylece annesine korkuyla karışık saygı duyup ona hak ettiği sevgi ve saygıyı gösterir. Bu hikâyede, annenin ölmüş çocuğunun eşek şekilde olduğunu ve bunu değiştirebileceğini bilmesine rağmen *soğukkanlı* duruşunu görürüz. Müellif yine annenin eleştirilmesine izin vermez.

Karamânî'nin bu hikâyelerini çocukta davranış değiştirme yani bir nevi eğitim yöntemi gibi düşünecek olursak, Kınalızâde ile tarzlarının benzer ve farklı olduğu noktalar olduğu görülür. Hatırlanacağı gibi Kınalızâde Ali Efendi, çocuk yanlış bir söz ya da davranışta bulunduğunda bugünkü modern pedagojik yöntemlere benzer yollar takip edilmesini tavsiye ediyordu; anne babaya çocuğun hataları karşısında önce görmezden gelmelerini, sonra da başka bir çocuk üzerinden konuşarak aynı hatayı yapan çocuğun başına gelenleri anlatarak caydırıcılık yaratmaya çalışılmasını öneriyordu.³⁵¹ Dolayısıyla Kınalızâde'de korku ögesi ilk başvurulmuş yol değildi. İki müellif arasındaki benzerlik, bir olay üzerinden çocuğun ders almasını sağlamak ve hatalı davranışa girmesini engellemektir. Ancak Kınalızâde bu caydırıcılığı günlük hayattan verdiği örneklerle sağlarken, Karamânî'nin örnekleri mucizevi ve uhrevi öğeler barındırır ve korku faktörü daha yüksektir.

Üçüncü rivayette annesine herhangi kötü söz söylemeyip, annesinin yaptığı yemeği beğenmediği için yüzünü buruşturan Talha'nın³⁵² ölüm döşegindeyken başka kelam söylemesine rağmen şehadet getirememesi anlatılır. Talha, şehadet getirmek istediğinde dağ büyüklüğünde bir ateşin üzerine düşüp onu sıktığını ve bu ateşten çıkan bir zebaninin elindeki okla, Talha'ya bir an önce ölmesini ve gazaba başlayacağını söyler. Talha da yaşadığı bu durum karşısında şaşırıp şehadet getiremez. Bunun üzerine Hz. Muhammed, Talha'nın annesini getirtip, oğluna hakkını helal ettirir ve Talha şehadet getirir.³⁵³ Bu rivayette sıradan insanlar değil Hz. Muhammed ve sahâbeden Talha'nın olması, anne hakkının hiç kimse için ayrıcalık kabul etmediğini gösterir. Çocuğun annesine yaptığı hatalar çok büyük olmasa da,

³⁵¹ Krş.: Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Âlâî*, s. 364- 365.

³⁵² Müellifin "Talha hazretleri" olarak anlattığı kişi muhtemelen Hz. Muhammed'in sahâbelerinden Talha b. Ubeydullah'tır.

³⁵³ *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 67a-67b.

mesela çocuğun sadece yüz buruşturması bile, şehadet getirememek ve cehenneme gitmek gibi büyük sonuçlara neden olabilmektedir.

Başka bir hikâye de Hz. Nuh hakkındadır. Hz. Nuh uyurken rüzgâr eteğini açar ve vücudunun mahrem yerleri görünür. Yanında bulunan oğlu Hâm bu durumu görür, ancak babasını örtmek yerine kahkaha ile güler. Hz. Nuh'un diğer oğulları Sâm ve Yafes, olayı duyunca gelirler ve babalarının üzerini örterler. Hz. Nuh uyandıktan sonra olaydan haberdar olur ve oğlu Hâm'a "Yüzün kara olsun" der. Hz. Nuh'un duasından sonra hem Hâm'ın hem de onun neslinden herkesin yüzü kara olur.³⁵⁴ Hz. Nuh hikâyesi, nadir baba kıssalarından biridir. Âdâb-ı Menâzil her ne kadar annelerle ilgili kıssaların ağırlıkta olduğu bir eser olsa da babayı tamamen görmezden gelmez; anneler kadar babaların da aynı saygı ve özeni hak ettiğini, çocukların her ikisinden de mesul olduğunu vurgular. Ebeveynlerin, evlatlarının yaptığı hatalar karşısında gösterdiği affedici tutumu bu hikâyede görmeyiz; Hz. Nuh hikâyesinde sadece oğul değil onun soyundan gelenler de cezalandırılmıştır.³⁵⁵ Karamânî, annenin bedduasının gönülden değil dilden geldiği için kabul olmadığını, babanın bedduasının ise gönülden geldiği için kabul olduğunu söyler. Çünkü anne ve babanın çocuğuna beslediği sevgi bedenlerinin farklı yerlerinden gelir; anneninki göğüsten, babanın ki yağrından (sırtın yukarı kürek kısmı) gelir.³⁵⁶ Karamânî'nin, annenin bedduasının kabul edilmediğini söylemesine rağmen yukarıdaki örnekler aksini gösterir. Hz. Nuh kıssasında görüldüğü gibi babanın da bedduası kabul olur. Ancak annenin affedici tavrı daha baskındır, acıma duygusu nedeniyle anne çoğu zaman geri adam atar ve bedduasından vazgeçer. Ancak baba affedicilik konusunda daha katıdır.

³⁵⁴ Âdâb-ı Menâzil, vr. 73b. Nuh kıssası Tevrat'ta benzer şekilde yer alır: "Nuh peygamber diktığı üzüm bağı neticesinde şarap içer ve sarhoş olup çıplak şekilde çadırında uyuyakalır. Ham, babasının çıplaklığını görür, onun üzerini kapatmak yerine kardeşleri Sâm ve Yafes'e haber verir. Çadıra gelen iki kardeş, babalarının çıplaklığına bakmadan üzerini örterler. Hz. Nuh uyanınca durumu fark eder ve Ham'ın oğlu Kenan'ı ve onun soyunu Sâm ve Yafes'e köle olmakla lanetler, Sâm ve Yafes'i ise bollukla ve övgüyle kutsar." **Tekvin 9/20-27.**

³⁵⁵ Yahya Araz, "Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler", s. 104.

³⁵⁶ "Ana şefkati ata şefkatinden artıktır ol sebebdan anaya ihsân artıktır ve ana şefkati artık olmağa sebep hikmet oldur ki zîrâ şehveti iki taraftan ya'nî göğsü kemikleri arasından gelür ve ata şehveti arka tarafından ya'nî bîl yağrın tarafından gelür. Ol sebebdan şefkati artık olur. Ol ecilden ba'zılar eyitmışler ki atanın bed duası evlâd üzerine kabul olur ananın bed du'ası kabul olmaz zira ana gönülünden eylemez hemân dilinden eyler zîrâ şefkati göğsündedir. Amma ata gönülünden incinüb eyler zîrâ şefkati yağrın tarafındandır anunçün atanın bed du'ası kabul olur demişler amma bu söz külliye değıldir hazer gerekdir." Âdâb-ı Menâzil, vr. 71b.

Dokunulmaz ve hatasız olan anne babalar karşısında hikâyelerdeki sorunun kaynağı çocuktur³⁵⁷ ve çocuğun yaptığı hatalar ebeveynlerinin beddua etmesine ve bu bedduanın da gerçekleşmesine neden olur. Evlat cezaya tabi tutulur, böylece ders alınmış olur. Gündelik aile hayatı açısından düşünüldüğünde ise şu sonuçlara varmak mümkündür: Ev içinde çocukla daha fazla vakit geçiren kişi baba değil annedir. Bu durum anne-çocuk ilişkisinin daha yoğun yaşanmasına, sevgi ve bağlılığın artması kadar bu ikili arasındaki çatışmaların da yoğunlaşmasına neden olur. Birlikte bu denli vakit geçiren ve çatışmanın kaçınılmaz olduğu anne-çocuk iletişiminde, annenin çocuğa istenmeyecek türde ifadelerde bulunması olağandır. Annenin her sorun yaşadığında söylediği bedduanın kabul olması gerçek dışı olur. Baba ise hanenin otorite figürüdür ve çocuğun babayla kurduğu ilişki anneye göre sınırlıdır. Hanenin yöneticisi/çobanı olan babanın bedduasının yerini bulması daha olasıdır. İyi bir yönetim, güçlü bir idareci ve itaat eden kimselerle sağlanır. Tıpkı bir topluluğu ya da devleti yöneten hükümrân gibi, toplumun en küçük birimi olan aile birliğini yöneten babanın da sözünün buyruk gibi algılanması ve aile içindeki düzeni sağlaması gerekir.³⁵⁸ Tüm bunların yanında, çocuktan her fırsatta anne babasına sevgi ve saygı bekleyen aile ahlakında, çocuğun yaptığı küçük bir hatada büyük bir cezaya çarptırılması çocukta ebeveynine karşı, korkuyla karışık bir sevgi-saygı oluşmasına sebep olup, önemli bir bağlayıcılık yaratır. Bu bağlayıcılık ailenin birliği için önemlidir.

3.5.3. Anne Sözünden Çıkmama

Abdülâtil Karamânî'nin, anne ile oğul arasında kurduğu ilişkinin temelinde anneye itaat etme, saygı ve sevgi gösterme vardır. Anneye sunulacak itaat, sevgi ve saygı evladın isteklerinden hatta dinî vazifelerinden daha önemlidir; yani Karamânî'nin talebi anneye koşulsuz bağlılıktır. Bu kısımdaki kıssalarda müellif; annenin sözünün çoğu şeyden üstün olduğunu, çocuğun gazaya katılmak, hacca

---

³⁵⁷ Yahya Araz, **a.g.m.**, s. 107.

³⁵⁸ Dede Korkut Hikâyelerinde de babasının sözünü dinlemeyen çocuklara iyi gözle bakılmaz: “*Ol zamanda oğul ata sözün dinler iki eylemez idi, iki eylese ol oğlamı kabul eylemezler idi.*” **Bkz.:** Bülent Arı, Ercan Karateke, "Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın Ve Çocuk Eğitimi/Woman And Child Education In Dede Korkut Tales", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7, 2014, s. 282.

gitmek ya da ilim öğrenmeye gitmek gibi isteklerinin anne istemediği sürece nasıl gerçekleşmeyeceğini gösterir. Hikâyelerin ilkinde bir çocuk gazaya gitmek için Hz. Muhammed'den destur almaya gider. Hz. Muhammed çocuğa annesinin olup olmadığını sorar, çocuk annesinin olduğunu söylediğinde, Hz. Muhammed ona annesinin hizmetinde olmasının gazaya gitmekten daha efdal olduğunu söyler.³⁵⁹

İkinci hikâyede Karamânî, annesinin sözünü dinlemeyip hacca gitmek için yola çıkan oğlanın, haramiler tarafından öldürülmeye çalışılması ve bir meleğin çocuğu kurtarışıyla, çocuğun annesinin yanına dönüşünü anlatmaktadır. Hikâyeye göre annenin bir oğlu vardır ve bu oğlan hacca gitmek ister, annesi yalnız kalacağı için bunu istemez ama oğluna da engel olmaz. Çocuk hazırlıklarını yapıp, yola çıkarken annesi de oğlunun sağ salim tekrar evine geri gelebilmesi için Allah'a yakarır. Oğlan, biraz yol aldıktan sonra karşısına, daha kısa bir yol bildiğini söyleyen biri çıkar. Bir an önce hacca gitmek isteyen çocuk adamın peşine takılır, adamlar ormanlık bir alana gelir. Burada yerde yatan insan ölümlerini görür, meğer kısa yoldan getiren adam bir haramidir ve kandırdığı insanların malını ve parasını aldıktan sonra onları öldürmektedir. Oğlan haramiye, annesinin tek oğlu olduğunu, annesini üzmemek için de neyi varsa almasını ancak kendisini serbest bırakmasını söyler. Harami kabul etmeyince oğlan da en azından abdest almasına ve iki rekat namaz kılmasına izin verilmesini ister, harami bu isteği kabul eder. Oğlan başını secdeye koyduğunda Allah'a yakarır ve Allah'tan, annesinin tek oğlu olduğu için onun ayrılık ateşiyle yanmamasını diler. Bunun üzerine gökten bir melek elinde süngüyle gelir ve haramiyi öldürür. Oğlan annesine kavuşur ve anneye hizmet etmenin, hacdan daha faziletli olduğunu anlar.³⁶⁰

Üçüncü hikâyede mutasavvıf ve âlim Kuşeyrî'nin ilim öğrenmek için şehre gitmek istemesi anlatılır. Tek oğul olan Kuşeyrî, annesinden izin alarak şehre ilim

³⁵⁹ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 67b. Anne babaya iyilik yapmanın gazaya gitmekten daha önemli olduğu hadiste şöyle yer alır: Abdullah İbn Mes'ud Hz. Muhammed'e "*Amellerin hangisi, Allah'a daha sevgilidir?*" diye sorduğunda Hz. Muhammed "*Vaktinde namaz kılmak*" cevabını verir. "*Sonra hangisidir?*" diye sorduğunda Hz. Muhammed "*Sonra, anne babaya iyilik ve itaat etmektir*" der. "*Ondan sonra hangisidir?*" diye soran Abdullah İbn Mes'ud'a Hz. Muhammed bu kez "*Allah yolunda cihat etmektir*" diye cevap verir. İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 31-32; Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 349.

³⁶⁰ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 67b-68b.

tahsil etmek için yola çıkar, ancak annesi izin verse de oğlundan ayrıldığı ve onu belki tekrar göremeyeceği için çok üzgündür, ağlar. Kuşeyrî yola çıkar ancak bir menzilde durup tuvaletini yaparken elbisesi kirlenir, bunu bir işaret olarak gören Kuşeyrî, annesinin bu gidişten gönlünün razı olmadığını düşünür ve eve geri döner. Annesi oğlunun gelişine çok sevinir. O gece Allah, annesini bırakıp gitmediği için Kuşeyrî'ye Hızır peygamberi ilim öğretmesi için gönderir. Üç yıl süren eğitimin sonunda Kuşeyrî, tüm ilimleri öğrenir ve bin tane kitap yazar. Yazdığı kitapları bir sandığa koyarak nehre attırır, çünkü onun yazdığı kitapları yeryüzüne inen Hz. İsa alacak ve *fitne* girmiş toplum için, o kitaplarda yazılanlara göre kararlar alacaktır. Karamânî, Kuşeyrî'nin böyle yüce bir mertebeye yükselmesinin anne rızasını kazanmasından olduğunu söyler. Evlatlar, anne babasının rızası olmadan ilim öğrenmeye dahi gitmemelidir.³⁶¹

Abdüllatif Karamânî'nin hikâyelerinde dikkat çeken ayrıntılar vardır. Bunlardan ilki yukarıda da belirtildiği gibi anneye koşulsuz itaattir, bu itaat çocuğun dinî vazifelerinin önüne bile geçebilmektedir. *Sâliha kadın* olarak yetişmiş annenin, bu hikâyeleri dinleyen çocuğun üzerindeki tesiri hissedilir olmalıdır. Hikâyelerde annelerin bir oğlu vardır. Baba ya da kız kardeş var mıdır, bilgi verilmez. Ancak hikâyenin hissettirdiği, oğullarının gitmesine bu kadar gönülsüz olan annelerin büyük ihtimalle yalnız olduklarıdır. Çünkü annenin isteği çocuğun hac, gaza, ilim öğrenme gibi *önemli* isteklerinin önüne geçmektedir. Annenin yalnız olmama ihtimali de vardır. Bu durumda, yalnızlık acısı ya da korkusu nedeniyle değil de oğlundan uzak kalmak istemediği için onun gitmesini istemiyorsa anne-oğul sevgisinin büyüklüğü ve bu sevginin her türlü durumun önüne geçtiği görülür. Anne oğulun bu birlikteliği, kızların zaten evlenip gittikleri için geri kalan aile fertlerinin bir arada bulunması, dağılmaması şayet bir ayrılık olacaksa da rızanın esas olması mesajlarını da içerir. Çünkü kıssalarda ailesinden ayrılmayan, annesinin yanına geri dönen evladın ilim ya da farklı şeylerle mükâfatlandırılması veyahut ailesinden ayrılan çocuğun başına gelen türlü olumsuzluklar anlatılarak, ailenin aslında bir arada olması gerekliliğine ve önemine işaret edilir.

---

³⁶¹ Âdâb-ı Menâzil, vr. 68b-69b.

3.5.4. Anne Babaya Karşı Adap Kuralları

Karamânî çocuğun oturma, yemek yeme, konuşma, yürüme gibi adap kurallarını anne babasına karşı nasıl ifa edeceğini kısaca anlatır. Bu kurallar hatırlanacağı gibi tezin ikinci bölümünde detaylı şekilde incelenmişti. Kınalızâde Ali Efendi, adap kurallarını ayrı başlıklar altında tek tek incelemiş, Karamânî gibi bunları sadece anne baba özelinde ele almamış, çocuğu sosyal hayatın bir parçası olarak gördüğü için topluluk nezdinde uyulması gereken kuralları ifade etmişti. İki müellifin söyledikleri temelde birbirinden farklı değildir, ancak az önce de belirtildiği gibi Kınalızâde’de detay daha fazladır ve çocuk, adap kuralları açısından sadece ailesine değil topluma karşı da sorumludur.

Karamânî’ye göre, çocuğun anne babasına karşı yerine getirmesi gereken adap kurallarından ilki, babasından ilim seviyesi bakımından üstün olan çocuğun babasına *imamlık* yapmaması gerektiğidir yani tevazu göstermesidir. Karamânî, çocuğun otururken anne babasına karşı nasıl konumlanacağını söyler. Buna göre çocuk, anne babasının önünde, yanında ya da onlardan yüksekte oturmamalıdır; anne babasının arkasında ve onlarla ya aynı hizada ya da daha alçakta oturmalıdır. Çocuk yemek esnasında anne babasından önce yemeğe ve suya uzanmamalıdır. Onlarla konuşurken sesini yükseltmemelidir. Yürürken yolu göstermenin dışında, önlerinden gitmemelidir.³⁶²

3.5.5. Anne Hakkının Ödenmesinin Güçlüğü

Anne baba hakkı gerek Kuran-ı Kerim’de gerekse hadis kitaplarında yer alan konulardan biridir.³⁶³ Bu hakka İslam dininin verdiği önem ve sunduğu kaynaklar,

---

³⁶² Âdâb-ı Menâzil, vr. 66b.

³⁶³ Kuran-ı Kerim’de anne baba hakkına ve onların değerine dair yer alan ayetlerden birkaçı şunlardır: “Allah’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz.” **Bakara sûresi** 2/83. “Biz insana anne babasına iyilik etmesini emrettik.” **Ankebût sûresi** 29/8; “İnsana da, anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır... Bana ve anne babana şükret. Dönüş banadır.” **Lokman sûresi** 31/14; “Biz insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu!” **Ahkâf sûresi** 46/15.

Karamânî için de başvuru kaynağı olmuştur. Rivayetlerden ilkinde Hz. Muhammed’e bir kimse, annesinin yaşlandığını ve güçsüz kuvvetsiz kaldığını, yemek yiyemediğini ve bu nedenle kendi eliyle annesine yemek yedirip su içirdiğini, abdest aldırıldığını ve onu omzunda taşıdığını söyler. Bunları yaparak anne hakkını ödeyip ödemediğini sorduğunda Hz. Muhammed o kişiye, yüz haktan birini bile ödemediğini söyler. Neden ödemediğini sorduğunda ise Hz. Muhammed, annesinin ona küçükken sağ olması için baktığını, ancak evladı olarak kendisinin annesine ölmemesi için baktığını söyler.³⁶⁴

Diğer rivayette Süfyân es-Sevrî³⁶⁵, Mekke’de tavaf ederken omzunda bir zembille bulunan birini görür ve ona “Zembille tavaf etmeye utanmıyor musun?” diye sorar. Zembilde annesinin olduğunu ve onu Şam’dan Mekke’ye yedi defa omzunda taşıyarak hacca getirdiğini söyleyen kişi, Süfyân’a, annesinin hakkını ödeyip ödemediğini sorar. Süfyân da çocuğa, “Dünyanın öte ucundan yetmiş defa getirip tavaf ettirsen dahi, annenin seni emzirdiği zaman ağladığın için kalkıp senin yanına gelmesinin karşılığı bile değildir. Anne hakkının ne olduğunu kıyasla ve buna göre çaba göster” der.³⁶⁶

Çocuğun anne babaya iyi davranması, sevgi ve saygı göstermesi kendi üzerindeki haklarının bir karşılığıdır; ancak bu hak çocuk tarafından kolay şekilde ödenmez. Kıssalar, bu fikri vurgular. “*Evlat; (ana) babanın hakkını hiçbir şekilde ödeyemez ancak köle olarak bulup satın alır ve azat etmiş olursa belki ödemiş sayılır.*”³⁶⁷ hadisinden de hareketle kıssalar çocuğun, anne baba hakkını ödemesinin ne kadar zor

---

Hz. Muhammed anne baba hakkıyla ilgili şöyle der: “Hiçbir evlat anne babasının hakkını ödeyemez; ancak onu köle olarak bulur da onu satın alıp hürriyetine kavuşturursa ancak o zaman babasının hakkını ödemiş olur.” İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, s. 46.

³⁶⁴ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 71b.

³⁶⁵ Süfyân, (ö. 778) küçük yaşta babasının yanında hadis öğrenimine başladı. Zamanının ilim merkezlerini dolaşıp zengin bir ilmî birikim elde eden Süfyân es-Sevrî devrinin tefsir, hadis ve fıkıh âlimlerindendir. Detaylı bilgi için **bkz.:** Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, 2010, s. 23, 25.

³⁶⁶ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 71b-72a.

Buhârî bu rivayeti şöyle nakleder: “Yemenli bir adam, sırtında annesini taşıyarak Kâbe’yi tavaf ederken Hz. Ömer’e şöyle dedi: “Ben annemin itaatkâr devesiyim; onun devesi yorulsa da ben yorulmam. Ey İbn-i Ömer, ne dersin, böylece ben annemin hakkını ödemiş oldum mu?” İbn-i Ömer, “Hayır, sen bununla onun seni dünyaya getirirken tek bir “Ah!” çekmesini dahi karşılayamazsın.” dedi. İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, s. 46-47. Aynı rivayeti aktaran Gazalî’de ise zembilin içindeki anne değil babadır. **Bkz.:** İmâm Gazzalî, **Ey Oğul!: Eyyühe’l-Veled**, s. 155.

³⁶⁷ Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 355, İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, s. 46.

olduğunu, onların kendisi için yaptığı fedakârlığın ne derece büyük olduğunu fark etmesini sağlamaya çalışır. Bu farkındalık, çocukta yarattığı borçluluk duygusuyla anne babasına olan yaklaşımını belirler.

3.5.6. Anne Hakkı ve Şefkatinin Baba ile Kıyaslanması

Kuran-ı Kerim anne hakkı ile baba hakkını birbirinden ayrı tutmaz³⁶⁸; ancak annenin, çocuğun doğumundan yetiştirilmesine kadar daha fazla zahmet çektiği³⁶⁹ ve babaya göre daha şefkatli olduğu için çocuk üzerinde daha fazla hakka sahip olduğunu kabul eder. Babanın da baba hakkından hariç çocuk üzerinde bir hakkı daha vardır: *üstatlık, âlimlik ve yetki hakkıdır*.³⁷⁰

Karamânî, baba hakkını anne hakkıyla kıyaslamak için şu rivayeti örnek verir: Behz bin Hakîm, Hz. Muhammed'e "Kime ihsan eyleyelim?" diye sorar. Hz. Muhammed "Annene" diye cevap verir. Behz bin Hakîm aynı soruyu üç defa peş peşe sorduğunda Hz. Muhammed'den hep aynı cevabı alır. Dördüncü defa sorduğunda ise kavminin yakınına ve uzağına iyilik yapmasını söyler. Hz. Muhammed, babadan ziyade anneye bu denli iyilik yapılmasını ise anne şefkatinin fazla olmasıyla açıklar.³⁷¹ Hadislerde anneye hürmet, babadan daha fazla olmakla birlikte, anne baba ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, dinde mubah olan şeylerde çocuk, anne ya da baba ayrımı yapmadan ebeveynine itaat etmeli, saygı göstermelidir.³⁷²

³⁶⁸ "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz." **Bakara**, 2/83.

³⁶⁹ Kuran-ı Kerim annenin zahmetinden bahseder: "Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu!" **Ahkâf** 46/15.

³⁷⁰ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 71b.

³⁷¹ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 70b-71a.

Buhârî ve Tirmizî nakillerine göre, Hz. Muhammed'e dördüncü kez aynı soru sorulduğunda kendisi "Baba" cevabını verir: "Behz b. Hakîm, 'Babam dedemden aktarmış ve şöyle demiştir'. 'Ey Allah'ın Resûlu kime iyilik etmeliyim? Buyurdular ki 'Annene' sonra 'kime' dedim. 'Annene' buyurdu. Sonra 'Kime' dedim yine 'Annene' buyurdu. Sonra 'Kime' dedim. 'Sonra babana ve sonra sıra ile en yakınlarına ve yakınlarına' buyurdu." Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 348. Buhârî de hadisi aynı şekilde nakleder. **Krş.:** İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 35.

³⁷² **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 70b.

3.5.7. Anneye İyilik Etme ve Fedakârlıkta Bulunma

Abdüllatif Karamânî, çocuğun annesi için yaptığı fedakârlıklar ve bunun mükâfatına dair kıssalar da verir. Bu kıssalarda çocuğun bıkmadan, usanmadan, yorulmadan, şikâyet etmeden annesine iyilik etmesi gerektiği vurgulanır. Bu iyilik bazen annenin yedirilip içirilmesi gibi hayati bir konu üzerineyken bazen de sadece annenin uykusunu bölmemek gibi basit bir nedenden yapılabilmektedir. Bu kıssalardan anladığımız iyiliğin büyüklüğü ya da küçüklüğü değil, önemli olan anneye ihtiyacı olduğunda yanında olmak, yardım etmek ve ihtimam göstermektir.

Müellif ilk hikâyesine Hz. Musa'nın, Allah'a cennetteki komşusunu sormasıyla başlar. Allah, cennette Musa'ya komşu olacak kişinin bir kasap olduğunu söyler ve bu kasabın yerini ona tarif eder. Musa, kasabın yaşadığı yere gider, akşama kadar onun dükkânından çıkmasını bekler. Kasap dükkândan çıktığında Musa, onun yanına gider ve evine misafir alıp alamayacağını sorar. Kasap konuğu evine davet eder, birlikte eve giderler. Eve gittiklerinde Musa, kasabın bir zembil içindeki kadını alıp yıkayıp temizlediğini, kıyafetlerini giydirdiğini ve eliyle o kadına yemek yedirdiğini, kadının da yemekten sonra ellerini açıp dudaklarını kımıldattığını ve kasabın kadını tekrar zembile koyduğunu görür. Kasap, Musa'nın yanına yemek yemeye geldiğinde Musa, kadının kim olduğunu sorar. Kasap, kadının annesi olduğunu ve annesine yemek vermeden kendisinin yemek yemediğini söyler. Musa, annesinin ellerini açıp dudaklarını oynatıp ne dediğini sorar. Kasap, annesinin Allah'a "Oğlumu Musa peygambere komşu eyle" diye dua ettiğini söyler. Bunun üzerine Hz. Musa, kasaba kendisinin Musa peygamber olduğunu söyler ve cennette birbirlerine komşu oldukları müjdesini verir.³⁷³

Karamânî ikinci hikâyesinde Bâyezid-i Bistâmî ve annesiyle ilgili iki olaya yer verir. Bunlardan ilkinde annesi Bâyezid'i suya gönderir, sudan dönen Bâyezid annesinin uyuduğunu görür ve oturmadan, elindeki kabı da bırakmadan ayakta sabaha kadar bekler. Soğuk sebebiyle kap Bâyezid'in eline yapışır. İkinci olayda Bâyezid bir gece annesinin yanında uyuyakalmıştır. Annesi uykusunda dönerken

---

³⁷³ Âdâb-ı Menâzil, vr. 72b-73a.

Bâyezid'in elinin üstüne yatmış ve Bâyezid de annesini uyandırıp günahkâr olmamak için elini çekmemiştir. Sabaha kadar bu şekilde bekleyen Bâyezid'in eli felç olmuştur.³⁷⁴

Karamânî'nin hikâyelerinde annesi için fedakârlıkta bulunan çocuk her şeyi göze almıştır. Önemli olan yapılan iyilik ve fedakârlığın büyüklüğü değildir, o an annenin neye ihtiyacı varsa onun karşılanmasıdır. Anne yemek yiyip, kendini temizleyemiyorsa çocuk bunu yapacaktır ya da anne uykuya dalmışsa uyandırılıp uykusu bölünmeyip anne rahatsız edilmeyecektir. İlk hikâyedeki kasap, önce annesini yedirdiğini sonra kendisinin yemek yediğini söyler; Bâyezid ise önce annesinin uykusunu almasını önemser. Müellif, ideal çocuğun kendi ihtiyaç ve isteklerini annesi için öteleyen çocuk oluğu mesajını verir. Çocuklar ebeveynlerine hizmet ederken aç kalma, hastalanma ya da sakat kalmayı göze alabilmeli, onları rahatsız edecek eylemlerden kaçınmalıdır; bunlar basit bir yardım ya da bakımdan ziyade sevgi ve şefkat bağları tesis edilerek yapılan gönül ilişkisidir.³⁷⁵ Hikâyelerdeki şahısların peygamber ya da sıradan insanlar olması da, anneye verilen değer çocukların konumlarına göre değişmeyeceğine yönelik bir mesajdır.

3.5.8. Anne Babaya İtaat Edilmeyecek Durumlar

Abdüllatif Karamânî, anne ve babanın emrine uymanın vacip olduğunu, ancak açıkça haram olduğu belli olan şeylerde isteklerinin yerine getirilmemesinin de caiz olduğunu söyler. Mesela bir kimsenin babası, çocuğundan içmek için içki kadehini uzatmasını istese çocuk vermemelidir, ancak babası içkiyi içtikten sonra kadehi almasını söylerse çocuk boş kadehi almalıdır. Veyahut baba çocuğundan, kendisini kiliseye götürmesini isterse çocuk götürmemelidir, ancak kiliseden almasını isterse babanın isteğini yerine getirmelidir. Baba domuz eti pişirirken çocuğuna ocağın altını yakmasını söylese, çocuk babanın emrine uymalıdır, şayet bunu yapmazsa anne babasına saygısızlık yapan evlat konumuna düşer.³⁷⁶ Kuran-ı Kerim de Allah'a ortak koşturmadıkları sürece anne babaya itaat edilmesini emreder;

³⁷⁴ Âdâb-ı Menâzil, vr. 72a.

³⁷⁵ Yahya Araz, "Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler", s. 103.

³⁷⁶ Âdâb-ı Menâzil, vr. 70a.

hadislerde de aynı mesaj vardır.³⁷⁷ Dikkat edilirse çocuğun, anne babasının haram olan şeyleri yapmasına aracılık etmesi uygun görülmemiştir; yoksa haram şey yapıldıktan sonra mesela içki içildikten, kiliseye gidildikten sonra çocuğun boş kadehi alması ya da babasını kiliseden almasının bir sakıncası yoktur. Bilakis bunları yapan çocuk, anne babası oldukları için onlara karşı sevgi ve saygı göstermiş, vazifesini yerine getirmiş kabul edilir.

3.5.9. Eş Sözü Anne Sözüne Tercih Etme

Önemli kıssalardan biri de annesinin sözünü değil de *avrat* sözünü dinleyen oğulların öldükten sonra ateşler içinde kalmasını ya da ölmek üzereyken şehadet getirememesini anlatan kıssalardır. Oğulların eşlerinden hiçbir kıssada bahsedilmez, onlar da tıpkı kız çocukları gibi hikâyelerin görünmeyenleridir. Oğullarına kızgın ve kırgın olan ve onlara *ah* eden anneler, ennihayetinde çektikleri ıstırap karşısında dayanamaz ve oğullarını affederler. Hikâyelerdeki oğullar hatalarının farkında ve pişmanken, anneler üzgün ancak merhametini kaybetmemiş affedici karakterlerdir. Annenin affetmesiyle oğullar huzura kavuşur. Hikâyelerin bize söylediği evladın, annenin bir sözüyle azap da çekebileceği, rahata da erebileceğidir. Her ne olursa olsun, çocuk evli de olsa bekâr da olsa annesinin sözünü dinlemeli ve onu üzmemelidir.

Hikâyelerin ilkinde, kendisine *asılık* yapan oğlu ölen bir anne ile İsa peygamber yer alır. Annesine asi olduğu için ölen oğluna acıyan anne, onun nasıl olduğunu merak etmiş ve İsa peygamberden oğlunu diriltmesini istemiştir. Allah'ın emriyle dirilen oğluna halini soran anne, oğlundan her gün kendisine söylediği kötü söz nedeniyle cehennem mâlikinin yüzüne haykırdığını, bunun tüm doğu batı halkının yüzüne haykırması gibi olduğunu söyler. Hikâyeyi burada bitiren Karamânî,

---

³⁷⁷ “Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme. Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim.” **Lokmân sûresi** 31/15. Anne baba Müslüman olmasa da onlara iyi davranılması hadislerde de yer alır. Hz. Ebûbekir'in kızı Esma şöyle rivayet eder: “Peygamber'in zamanında, annem yanıma geldi. Henüz Müslüman değildi. Ben de Peygamber'e sordum, 'Ona ikramda bulunayım mı?' Hz. Peygamber, 'Evet' buyurdu.” İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, s. 67.

anne babayı incitmemek gerektiğini ve özellikle de oğulların, eşlerinin sözlerine uyup anne rızasını terk etmemelerini tavsiye eder.³⁷⁸

İkinci hikâyede Hz. Muhammed ile oğlu vefat etmiş bir anne vardır. Hz. Muhammed, bir gün mezarlığa gider ve bir mezarın içinden ateşler içinde kaldığını söyleyip yardım isteyen bir oğlanın çığlığını duyar. Hz. Muhammed, mezardaki kişiye neden bu azabı yaşadığını sorduğunda, oğlan, annesinin kendisinden razı olmadığını ve bu yüzden azap çektiğini söyler. Bunun üzerine Hz. Muhammed tüm Medine'ye haber göndererek herkesin yakını olduğu mezarın başına gelmesini ister. Hz. Muhammed'den yardım isteyen bu mezarın başına da elinde asa ile bir kadın gelir. Hz. Muhammed, kadına mezarda yatanın neyi olduğunu sorar. Kadın, oğlu olduğunu söyledikten sonra Hz. Muhammed bu sefer de oğlundan hoşnut olup olmadığını sorar. Kadın hoşnut olmadığını, çünkü oğlunun, karısının sözünü daha fazla dinlediğini, karısına daha fazla ilgi gösterdiğini söyler. Hz. Muhammed kadına, oğluna hakkını helal etmesini ister, ancak kadın gönlünün istemediğini söyler. Bunun üzerine Hz. Muhammed, kadına kabri dinlemesini söyler. Kadın, mezara kulak verdiğinde oğlunun ateşler içinde kaldığını ve yardım istediğini duyunca dayanamaz ve oğlunu affeder. Hz. Muhammed, kadına tekrar mezara kulak vermesini söylediğinde kadın, oğlunun annesi için Allah'tan rahmet dilediğini ve azabının gittiğini söylediğini duyar.³⁷⁹

Karamânî üçüncü rivayetini Enes b. Mâlik'ten³⁸⁰ aktarır. İbadet ehli ve sadaka veren bir kişi olan Alkame³⁸¹, hasta yatağında iken Hz. Muhammed onun şehadet getirmesini telkin eder. Ancak Alkame'nin şehadet getirmeye dili dönmeyince Hz. Muhammed onun annesini çağırır. Hz. Muhammed, kadına oğlunun neden böyle olduğunu sorar. Kadın da aslında oğlunun namaz kılan, oruç tutan, sadaka veren biri

³⁷⁸ Âdâb-ı Menâzil, vr. 74a.

³⁷⁹ Âdâb-ı Menâzil, vr. 74a-74b.

³⁸⁰ Enes b. Mâlik (ö. 711) Hz. Peygamber'e on yıl hizmette bulunmuş ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biridir. Enes b. Mâlik, Hz. Peygamber'in vefatına kadar onun hizmetinde bulunmuştur. Hz. Muhammed'le birlikte Hudeybiye Antlaşması, Hayber seferi, Umretü'l-kazâ, Mekke'nin fethi, Huneyn Gazvesi, Tâif Muhasarası ve Vedâ haccında bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz.: İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, 1995, s. 234.

³⁸¹ Alkame b. Kays (ö. 682), Hz. Muhammed hayattayken dünyaya gelmiş, Kûfe'nin fıkıh ve tefsir mektebinin önde gelen temsilcilerindendir. Alkame aynı zamanda Hz. Ömer, Osman, Ali, Âişe, Selmân-ı Fârisî gibi önemli sahâbîlerden hadis rivayet etti. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, 1989, s. 467.

olduğunu, ancak birçok kere karısını kendisine tercih ettiği için ondan razı olmadığını söyler. Hz. Muhammed de madem şehadet getiremiyor o halde oğlunu hemen orada yakacağını söyler. Anne itiraz edince de Hz. Muhammed kadına, eğer oğlanı evde kendisi yakmazsa cehennemde daha fazla ve sonsuza kadar yanacağını söyler. Bunun üzerine Alkame'nin annesi oğlundan razı olduğunu ve onu yakmamasını söyler. Annesinin oğlunu affetmesinden sonra Alkame'nin dili çözülüp şehadet getirir. Bunun üzerine Hz. Muhammed, “bir kimse karısını, annesinden yüce görürse Allah'ın laneti o kişinin üzerine olur ve Allah onun farz ve nafil ibadetlerini kabul etmez” der.³⁸²

Karamânî'nin hikâyelerinde uhrevi ve gerçeküstü öğelerle hayatın içinden pratikler bir arada bulunur. Örneğin Hz. Musa hikâyesindeki kasabın annesinin, bir zembil içinde yaşaması ve oğlunun ona orada bakması gerçekçi gelmese de hikâyede müellifin bize verdiği mesajla ilgileniriz; o mesaj, hadis kitaplarının da üzerinde önemle durduğu, annelere ihtimam gösterilmesi, kendimizden önce onların ihtiyaçlarının karşılanıp onlara yaşlılıklarında iyi bakılması mesajıdır.³⁸³ Hikâyelerin bazıları ise pratik yaşama, kültürel ve geleneksel değerlere daha yakın öğeler barındırır. Örneğin annesinin değil de eşinin sözünü dinleyen oğul kıssaları, günümüzde de etkisini devam ettiren *gelin-kaynana* çekişmesinin bir yansıması olan gerçekçi hikâyelerdir. Toplumsal yaşamımızda evlenen erkek evladın eşiyle birlikte baba evinde oturması geleneği, belli ki geçmişten beri erkeğin annesi ile eşi arasında bir çekişme/çatışma ortamı doğurmuştur. Annenin, evin yaşça büyüğü ve ileri geleni olması nedeniyle hak ettiğini düşündüğü hürmetten, İslami kaynakların *anne* vasfına sahip olan kadına verdiği değere kadar, *kaynananın* sahip olduğu *avantajlar* düşünüldüğünde, annelerin oğulları ve gelinleri üzerinde eskiden beri devam eden söz hakkını devam ettirmeyi istemeleri son derece anlaşılırdır.

Kıssalarda anneler sağ, evlatları ise ölüdür. Bu durum, anneyle oğul arasındaki ilişkinin ve sorunların sadece bu dünyayla sınırlı olmadığı, ahiret hayatında da bu bağın devam ettiği, oğlun annesine davranışına göre cennetin

³⁸² *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 74b-75a.

³⁸³ Ebeveynler yaşlandıklarında çocuklar onlara bakmalıdır. Hz. Muhammed bu konu hakkında “*Anne ve babasına veya onlardan sadece birine yaşlılık günlerinde yetişip de hizmetlerini yapamadığı için cehenneme giren kimse perişan olsun*” der. İmâm Buhârî, *El-Edebü'l-Müfred*, s. 61.

nimetlerinden faydalandığı ya da cehennemın gazabına uğradığı mesajlarını içerir. Anne-oğul ya da aile birliğinin sevgi ve hürmet temelinde inşası ve bunun devamlılığı ailenin toplumdaki önemine işaret eder. Aileye verilen bu önem, üyelerinin her birinin omuzlarına sorumluluk yükler, çünkü sorumluluklar ihmal edilirse aile dağılır. Karâmânî, eseriyle bu birliğı korumak için İslam dininin kaynaklarından yararlanarak etkili bir anlatım kurmuştur.

Bakış açımızı anneler ve oğullarından alıp kız çocuklarına çevirdiğimizde müelliflerin bu konuda genel itibariyle sessizliğine rağmen hatta sessiz kalmaları üzerinden, kızların aile içinde ve toplumdaki algısını geçmişten bu yana devam eden belli ahlaki, kültürel öğeler ile yaşamsal pratikler çerçevesinde yorumlayabiliriz. Baba evinde *geçici* kaldığı için haklarında fazla bilgiye sahip olmadığımız kız evlatlara karşı evlendikten sonra da bir sessizlik hâkimdir. Kadın ailede, anne olduktan sonra görünür olur. Anne olmasıyla sessizliği bozulan kadın, oğlu ve gelini üzerinde söz hakkına kavuşur. Kadının bu hakkı kazanması için uzun süre beklediğini düşünürsek, bu alana başka bir kadını dâhil etmeye niyetinin olmaması anlaşılır. Kadına anne olmasından sonra verilen değer, gösterilen ihtimam Kuran-ı Kerim, hadisler, rivayetler, ahlak ve terbiye metinleriyle sabittir. Karamânî'nin eserinde yer verdiği kıssalarda, anne sözünü değil de karısının sözünü dinleyen erkek evlatların başına gelenleri trajik şekilde uzun uzun anlatması, bu düşünce biçiminin uzantısıdır. Babasının evinde misafir olan kız çocuğunun evlendikten sonra koca evinde de görünür olmaması, aidiyet sorunu yaşamasına, belki de kendisini değersiz hissetmesine neden olmuş olabilir. Ahlak ve terbiye eserlerinde kız çocuklarının iffetli yetiştirilmesi, eşi ve ailesine hürmet göstermesi öğütlenmişti; kız çocuğunun rolü buydu. Böyle olunca da baba evinde kendilerinden haberdar olamadığımız kız çocuklarını, evlendikten sonra rolünü yerine getirip getirmediğı üzerinden değerlendirip, ancak bir evlat sahibi olduğı zaman kendilerinden haber alabiliyoruz. O vakit geldiğinde yetişkin, evli ve evlat sahibi olan bu kadınlar bu çalışmanın kapsamı dışına çıkmış oluyor.

3.5.10. Anne Babaya Asi Olma

Anne babaya saygı gösterme, onlara isyankâr olmama İslam dininde özel bir yere sahiptir. Hz. Muhammed günahların en büyüklerini Allah’a şirk koşturmak, anne babaya asi olmak ve yalan söylemek olarak ifade eder.³⁸⁴ Anne babasına kaşı gelenlerin yeri cehennemdir. Hz. Muhammed “Allah rızası, anne babanın rızasındandır ve Allah’ın gazabı, anne babanın gazabındandır.” diyerek anne babaya verilen değeri gösterir. Bir kimse, Allah’a asi olduğu halde anne babasına saygı gösteriyorsa Allah o kimseden razı olur; ancak anne ve babasına hürmet etmeyen çocuğun Allah’a itaat etmesinin de bir yararı yoktur. Karamânî, Hz. Muhammed’in bu konuyu verdiği önemi onun, cennetin kokusunun beş yüz yıllık mesafeden duyulduğunu, ancak anne babasına karşı gelen ve akrabalarıyla sevgi ve saygıya dayalı ilişki kurmayan kimsenin cennetin kokusunu duyamayacağı sözleriyle belirtir.³⁸⁵

Abdüllatif Karamânî, çocuğun anne babası sağ olduğu, fakir ve bakıma muhtaç oldukları sürece onların yaşaması için gerekli olan ihtiyaçlarını karşılamasını, hizmetlerini yerine getirmesini ve onlara saygıda kusur etmemesini söyler ve bu vazifelerin aynı zamanda çocuğa vacip olduğunu da ekler. Eğer çocuk bu vazifelerini yerine getirmez veya bunlarda kusur işlerse o zaman anne babasına asi olur. Anne baba sağlıklı ve güçlü olup çocuklarına ihtiyaç duymasalar da, çocuklar onların hizmetkârları gibi davranmalıdır.³⁸⁶

Karamânî, çocuğun anne babasına asi olmaması gerektiğini çeşitli hikâye ve rivayetler üzerinden anlatmak yerine, konuya verdiği önem sebebiyle olsa gerek, Hz. Muhammed’in bu konudaki hadislerinden faydalanarak hem Allah katında hem Hz.

---

³⁸⁴ Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 351. Kuran-ı Kerim’de de anne babaya asilik yapılmaması “O, Allah’tan sakınan, anne babasına iyi davranan bir kimse idi, isyancı bir zorba değildi” ayetinde, Yahya peygamber üzerinden ifade edilmiştir. **Meryem sûresi** 19/14.

Anadolu Türk tarihinin kaynaklarından olan, Kadı Burhaneddin Ahmed adına 1397’de Esterâbâdî tarafından yazılan Bezm u Rezm’de hükümdarın çocukluğu hakkında bilgi verilirken, hükümdarın da çocukluğunda anne babasına isyankâr değil iyilikte bulunan biri olduğuna dikkat çekmek için Meryem suresinden yararlanılmıştır. Aziz B. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, s. 67.

³⁸⁵ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 66a.

³⁸⁶ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 66a-66b.

Muhammed nazarında İslam dininin meseleye bakışını açık olarak ifade eder.³⁸⁷ Müellif bu konuyla ilgili bir kıssaya başvurur, o da annesinin üzerine damdan toprak atıp ölümüne neden olduğunu düşünen bir oğlun, üzüntüden ve korkudan dağda yedi yüz yıl ibadet etmesi hikâyesidir. Hikâyeye göre İsrailoğullarından biri, haber vermeden evin damına çıkar ve birdenbire damdan yere toprak dökülür. Bu kişi annesinin üzerine toprak döküp, ona asi olduğunu düşünerek ağlaya ağlaya kendini dağlara vurur ve yedi yüz yıl boyunca burada tövbe ve ibadet eder. Bir gün Allah, Hz. Davut'a dağdaki kuluna haber vermesini, toprak döküldüğü zaman annesinin orada olmadığını söylemesini buyurur. Hz. Davut haberi ilettiğinde o kişi, yüzünü secdeye koyar ve Allah'a artık kendisine hayat gerekmediğini söyler ve orada can verir.³⁸⁸ Kıssanın, anne babaya asi olmanın sonucu ve telafisi bakımından söyledikleri, yukarıdaki bilgilerle paraleldir: Çocuk annesini istemeden de olsa zarar verdiğini/öldürdüğünü ve asi olduğunu düşünüp, bunun büyük bir cezası olacağını bildiği için olsa gerek tam yedi yüz yıl tövbe ve ibadet ediyor. Allah'ın, Hz. Davut aracılığıyla yedi yüz yıl sonra haber iletmesinden, bu günahın telafisinin ne kadar zor hatta imkânsız olduğunu anlarız.

3.5.11. Anne Babanın Ölümlerinden Sonra Çocukların Görevleri

Çocuğun, yaşamları boyunca olduğu gibi ölümlerinden sonra da anne babası için yerine getirmesi gereken vazifeleri vardır. Bunları yapan çocuk, anne babasının ahiret hayatında rahat ve huzurlu olmasını sağlar. Karamânî, ölümlerinden sonra anne baba için neler yapılması gerektiğini detaylı şekilde, örnekleriyle ve çeşitli rivayetlerle anlatır. Müellifin konuya verdiği önem, çocuğun anne babasına karşı sorumluluğunun ömrü boyunca devam edeceği, onları unutmaması ve ihmal etmemesi gerektiği, öte dünyada rahat etmelerinin ya da acı çekmelerinin evladın yapacaklarına da bağlı olduğu mesajlarını içerir. Çocuğun, anne babası vefat

³⁸⁷ Anne babaya karşı gelmek en büyük günahlardan biridir. Bir hadisinde kendisine sorulan “Zina etmek, şarap içmek ve çalmak hakkında ne dersiniz?” sorusuna Hz. Muhammed şu cevabı verir: “Onlar çok çirkin şeylerdir ve onlarda (öldürmek, dövmek ve el kesmek gibi) cezalar var. Dikkat edin! Ben size bunlardan daha büyük günahların neler olduğunu söyleyeyim mi? Bunlar Allah'a şirk koşmak, anne babaya asi olmaktır.” İmâm Buhârî, *El-Edebü'l-Müfred*, s. 74.

³⁸⁸ *Âdâb-ı Menâzil*, vr. 72a-72b.

ettiğinde ilk vazifesi onların cenaze namazını kılıp, kabirlerine defnetmesidir; sonrasında onların adaklarını ve vasiyetlerini yerine getirmeli ve daima anne babası için dua edip sadaka vermelidir. Evlat, anne babasına dua etmeyi bırakırsa rızkı kesilir. Nasıl ki suda boğulmak üzere olan biri bir kurtarıcı beklerse, ölümler de çocukları, kardeşleri ve yakın dostlarından dua beklerler; kendileri için dua edildiğinde çok sevinirler. Anne babası kendisinden razı olmayan evlatlar da, ebeveynleri için her zaman dua ve tövbe edip sadaka vermelidir; verdikleri her sadaka kendilerine iyilik olarak yazılır. Hz. Muhammed, bir kimsenin cuma gecesi anne babasının kabrini ziyaret etmesi ve onlar için sadaka vermesini en büyük ihsan olarak belirtir.³⁸⁹

Vefat edenlerin, yaşayanlardan beklentileri ile ilgili bir hikâye şöyledir: Ölenlerin ruhları her cuma gecesi evlerinin kapısına gelir ve oğlunun, kardeşinin, ailesinin çeşitli yemekler yediklerini, aydınlıkta ışığın karşısında döşekler üzerinde oturduklarını görür; ancak kendilerinin kabirde aç, susuz ve karanlıkta olduklarını söyler, onlardan sadaka ve dua isterler. Böylece kendileri de yiyecek, ışık, döşek ve örtüye kavuşabilecektir. Sadaka ve duada bulunmuyorsalardı da en azından sofrada kalan yemek parçalarını köpeklerle, kendilerine sevap olarak bağışlansın diye vermelerini isterler. Ölenlerin yakınından kim sadaka verirse sevinirler ve Allah’a, kendilerini unutmadığı için onların da unutulmaması için dua ederler. Eğer sadaka vermeyen olursa da onlar için “Sen bizi unuttun, mahrum ettin, Allah da seni mahrum etsin, kalanlara unuttursun” diye dua ederler.³⁹⁰

Karamânî, kalanlar tarafından hatırlanan ölümler ile ilgili rivayetlere de yer verir. Bunlardan biri Hz. İsa’nın bir kabirden nurlar ve güzel kokuların geldiğini gördüğü rivayettir. Hz. İsa, nuru görüp kokuyu duyunca Allah’tan mezarın açılmasını, ölünün dirilmesini diler. Mezar açıldığında, kabir sahibinin önünde cennetten gelen sofr

---

³⁸⁹ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 75b-76a. Anne babanın vefatından sonra çocuklarının yapması gerekenlerle ilgili bir hadis şöyledir: Hz. Muhammed’e bir kimse “*Annem ve babam vefat ettikten sonra, onlara yapabileceğim bir iyilik kaldı mı?*” diye sorar. Hz. Muhammed “*Evet, dört görev vardır. İlki onlara dua edip, Allah’tan günahlarının bağışlanmasını dilemek, ikincisi vasiyetlerini yerine getirmek, üçüncüsü dostlarına ikramda bulunmak ve son olarak da kendileri sayesinde akrabalık bağ kurduğunuz kimselerle akrabalığı devam ettirmek*” diye cevap verir. Karamânî’nin de konuyla ilgili verdiği bilgiler bu doğrultudadır. **Bkz.:** İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, s. 84.

³⁹⁰ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 79a-79b.

üzerinde çeşitli yiyecekler olduğunu görür ve nur ile kokunun bu sofraya nedeniyle geldiğini anlar. Hz. İsa kabir sahibine kim olduğunu sorduğunda, “Yehuda seni öldürmeye kastettiği zaman sana kaçmanı söyleyen kişiyim” der. Hz. İsa hatırladığını söyler, ancak kabirdeki nimetin sebebini sorar. Bunun üzerine kabir sahibi, dünyada bir torunu kaldığını ve kendisi için sadaka verdiğini, o sadakalar sayesinde de kabrine nurlar ve yiyecekler geldiğini söyler. Herkese çocuğunun hayrı ve sadakası kadar nimet geldiğini, evladı olmayanların da üzüldüğünü söyler.³⁹¹ Nimetlerden yararlanan kabir sahibinin, bunlara Hz. İsa’yı kurtararak değil de kendisi için sadaka veren torunu sayesinde kavuşması sadakanın ne derece büyük bir ihsan olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu rivayet aynı zamanda bölümün başında temas edilen evlat sahibi olmanın önemini vurgulaması bakımından da dikkat çeker.

İnsanlar, Allah’a şükretmek için nasıl ki günde beş vakit namaz kılıyorsa, anne babaya şükretmek için de günde beş defa dua etmek gerekir. Çocuk anne babasının yakınlarını, akrabalarını, dostlarını, dostlarının çocuklarını ziyaret edip onlara ikramda bulunmalıdır. Hz. Muhammed, anne babanın dostlarını ve akrabalarını ziyaret etmenin, onlara iyilikte bulunmanın tıpkı anne babanın kabirlerini ziyaret etmiş gibi bir iyilik olduğunu söyler.³⁹² Çünkü içinde sevgi ve şefkatin olduğu ailenin birliği ve dirliği ne kadar önemliyse yakın ya da uzak akrabalar, arkadaşlar, dostlarla kurulan ilişkiler de en az o kadar önemlidir. Merkezde içerisinde sevgi, uyum, birlik ve dirliğin olduğu bir aileyle başlayan bu halka akrabalara, dostlara, komşulara, topluma doğru sirayet eder, bu sayede sadece aile ve yakın çevresi değil toplumsal birliktelik ve dayanışma da güçlenir.

Anne babanın vefatından sonra yapılacak şeylerden biri de onlar için namaz kılmak ve dua etmektir. Karamânî, anne baba için sabah iki rekât namaz kılınması ve her bir rekâtta birer fâtiha, ayet-el kürsi, ihlâs ve felak surelerinin okunması gerektiğini söyler. Anne babayla ilgili farz ve vacip olanlar dışında iki namaz daha

---

³⁹¹ **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 77b-78a.

³⁹² **Âdâb-ı Menâzil**, vr. 76a. Buhârî, ebeveynlerin yakın dostlarına ve akrabalarına iyilikte bulunma, ilgiyi devam ettirme ile ilgili şu hadisi zikreder: “*Babanın dostunu koruyup gözet. Onunla ilgiyi kesme, yoksa Allah imanının nurunu söndürür.*” İmâm Buhârî, **El-Edebü’l-Müfred**, s. 89. Tirmizî ise Hz. Muhammed’in şu sözünü nakleder: “*İyiliklerin en güzeli kişinin babasının samimiyetini kazananlarla (bağlarını) kesmemesidir.*” Tirmizî, **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, s. 352.

rivayet edilir. Bunlardan birincisini Hz. Muhammed rivayet ederek, bu namazı kılan çocukların, anne babanın hakkını ödemiş olacağını söyler. Bir çocuk cuma gecesi, akşam ile yatsı arasında kılınan iki rekât namaz ve her rekâtta okunan bir fâtiha, on beş ihlâs ile selam verdikten sonra getirilen yirmi beş salavatın sevabını anne babasına ihsan etse, o kişi anne babasının hakkını ödemiş olur. Ayrıca sıratı geçerken sağ tarafında Cebrail, sol tarafında İsrail durur, diğer melekler onun için tövbe edip tekbir getirir ve onu cennette İsmail ile İshak peygamberin yakınına yerleştirir. İkinci namaz ise perşembe gecesi akşam ile yatsı arasında kılınan iki rekât namazdır. Her rekâtta birer fâtiha, beşer ayet-el kürsi, ihlâs, felak ve nas surelerini okuyup namazdan sonra yirmi beş kere salavat getiren bir çocuk, bunların sevabını anne babasına ihsan ederse onların hakkını ödemiş olur. Allah, anne babasına asi olan çocuklar dâhil bu namazı kılan herkese, şehitlere ve siddıklara verdiği sevabı verir.³⁹³

Çocukların anne babalarının vefatlarında sadaka vermeleri gibi, ebeveynlerin de vefat eden çocukları için verdikleri sadakalar onların ahiret hayatında rahat etmelerini sağlar. Karamânî bir kıssada kabirdeki herkese nimet gelirken, annesi sadaka vermediği için nimetlerden faydalanamayan bir oğlanın hikâyesini anlatır. Zâhid Merki(?) cuma günü bir şehre yola çıkar, ancak akşam olup da şehre varamayınca bir mezarlığın yakınında yatar ve rüya görür. Rüyasında mezarlıkta yatanlar kabirlerinden çıkıp gruplar halinde toplanırlar ve bunlara gökten çeşitli yiyecekler ve giysiler gelir. Ancak kabirden çıkan bir oğlana ne giyecek ne de yiyecek gelir. Zâhid, bu oğlana neden cemaate katılmayıp yalnız olduğunu sorduğunda, oğlan cemaatteki herkesin çocukları, akrabaları, yakınları olduğunu ve onlar için sadaka verdiğini, bu yiyecek ve giyeceklerin de o sadakalar sayesinde geldiğini söyler. Şehirde bir annesinin olduğunu ancak kendisini unuttuğunu, sadaka verip dua etmediği için de kendisine bu nimetlerden gelmediğini söyler. Zâhiden şehre gidip annesini bulmasını ve ahvali hakkında annesine bilgi vermesini ister. Zâhid, oğlanın tarif ettiği eve gider, anneyi bulur ve ona oğlunun zor durumda olduğunu söyler. Oğlunun durumuna üzülen anne, zâhide on bin akçe vererek oğlu için bu parayı sadaka olarak dağıtmasını ister. Zâhid, anneden aldığı paranın tamamını fakirlere dağıtıttıktan sonra şehirden döneceği cuma günü yine aynı

³⁹³ Âdâb-ı Menâzil, vr. 76b-77a.

mezarlıkta uyur ve rüya görür. Rüyasında bu sefer oğlana da tıpkı diğer ölümlere geldiği gibi yiyecekler ve giysiler geldiğini görür.³⁹⁴

Karamânî'nin hikâyelerinde çoğunlukla çocuğun ebeveynlerine olan sorumlulukları hatırlatılırken bu kıssada evladını unutan, ölümünden sonra yapması gerekenleri yapmayan bir anne figürüyle karşılaşırız. Vefat eden oğlunu unutup *ihmal* eden bir anne nedeniyle mutsuz ve mahrum bir çocuğun, annesinin onu hatırlamasıyla ve sadaka vermesiyle bolluğa, mutluluğa, huzura kavuşması anlatısı üzerinden aile kurumunun birliği, sevgisi ve dayanışmasının sadece bu dünya ile sınırlı olmadığını, ahiret hayatında da bu birliğin ve sevginin devam etmesi gerektiğini anlarız. Hem bu dünya hem ahiret hayatına yönelik bu sevgi ve dayanışma, aile kurumunun sadece toplumsal, kültürel, ideolojik ve geleneksel bir sosyolojik yapı değil aynı zamanda ölümden sonra da sevgi ve dayanışması devam eden bir birliktir.

Karamânî, anne babanın ölümünün ardından yapılacaklarda önemli olan şeyin *niyet* olduğunu belirtir. Örneğin, bir evlat birine çok kızsız ve anne babasının rızası için kızgınlığını bastırıp o kişiyi affetse ebeveynine ihsanda bulunmuş olur. Yine bir evlat yolu bölüp sağ tarafa attığı taşı babasının, sol tarafa attığı taşı annesinin hayrı ve sevabı için atmaya niyet etse bunlar da iyilik ve ihsandan kabul edilir.³⁹⁵ Yani anne babayı hatırdan tutmak, anmak dahi ihsandan sayılır. Bu konu bir kıssada şöyle geçer: Semerkant'ta asker olan bir kimse, her cuma kazancını anne babası için sadaka olarak verir ve beş vakit namazını kıldıktan sonra da her zaman onlar için dua ederdi. Bir cuma günü kazanç elde edemeyince bir âlime, anne babası için her cuma yaptığı adağı yerine getiremediğini söyler. Âlim de şehirden kavun karpuz kabukları alıp bunları yıkamasını ve anne babasına sevap olması niyetiyle eşeklere vermesini söyler. Çocuk, bunları yaptıktan sonra o gece rüyasında anne babasını görür. Ebeveynleri, canlarının kavun karpuz çektiğini, bu cuma gecesi de kendilerini memnun ettiğini söyler ve oğullarına Allah'tan rahmet dilerler.³⁹⁶

³⁹⁴ Âdâb-ı Menâzil, vr. 78a-78b.

³⁹⁵ Âdâb-ı Menâzil, vr. 77a-77b.

³⁹⁶ Âdâb-ı Menâzil, vr. 78b-79a.

Tüm bu kıssalarla anne babanın ölümünden sonra onların unutulmaması öğütlenir. Ebeveynlerin huzurlu ve mutlu bir ahiret hayatı yaşamasının çocukları sayesinde olacağı mesajı verilerek, çocuğun anne babasına karşı sorumluluğu ölümünden sonra da devam ettirilir. Maddi yetersizliğin, anne babaya sorumluluğun devamına bir engel teşkil etmemesi için, çocuğun niyeti öne çıkarılır. Aile fertleri arasındaki bağ sadece bu dünyada değil büyüklerin ya da çocukların ölümünden sonra da devam ettirilerek, temelinde sevgi, merhamet ve sorumlulukların olduğu, birliği ve dayanışması önemsenen bir aile ideali kurulur.

Bir yetişkin tarafından kaleme alınan Âdâb-ı Menâzil’de çocuk, henüz bir *birey* değildir, bunun için birkaç yüzyıl daha beklemesi gerekir. *Menzil* üzerine yoğunlaşan eser, çocuğun *evlat* olmak dışında farklı rollerinden de -arkadaş, öğrenci, oyun arkadaşı, çalışan- bahsetmez; odağına aile fertlerini ve bunların birbiriyle ilişkisini alır. Toplumun yönetenler ve yönetilenler olarak tabi olduğu ayrım, aile hayatında da vardır. “Erkek, aile efradının çobanıdır.”³⁹⁷ hadisinin çizgisinde aile reisi baba yöneten, anne bazen yöneten bazen yönetilen ama çocuklar her zaman büyüklerinin sözünü dinlemesi gereken yönetilen kişilerdir. Ziya Gökalp, evin reisi olan babanın, karısına ve çocuklar küçükken onlara mutlak bir otoriteyle tahakküm ettiğini söyler. Bu tahakkümün, çocukların büyüyip kendilerine yeter duruma gelmesine, kendi mallarına sahip olmasına ve anne babanın yaşlanmasına kadar devam ettiğini, bu tarihten sonra da hükmetme sırasının çocuğa geçtiğini söyler.³⁹⁸ Ancak aile ilişkilerini yalnızca yöneten/yönetilen çizgisinde değerlendirmek bu yapının tanımlanmasını ve anlaşılmasını eksik bırakacaktır. Çünkü Karamânî hiçbir kıssasında ebeveynler ile çocuklar arasında kurulan ilişkide, ahiret hayatıyla ilgili bazı *korku* anlatıları olsa da, katı kurallardan, baskı ve zorlamadan bahsetmemiştir. Onun verdiği mesajların temelinde sevgi, saygı, şefkat ve merhamet vardır. O, aile birliğini kural ve zorlama değil sevgi ve şefkat ile korumaya, devam ettirmeye çalışmıştır. Bu yöntem, aile bireyleri arasındaki hiyerarşinin korunmasını sağlamakla birlikte daha güçlü bağlar tesis edilmesine sağlayacağı katkı da muhakkaktır.

³⁹⁷ İmâm Buhârî, **El-Edebü'l-Müfred**, ter. Rauf Pehlivan, İstanbul, Motif Yayınları, 2005, s. 94.

³⁹⁸ Ziya Gökalp, **Yeni Mecmua Yazıları**, Haz. Salim Çonoğlu, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018, s. 106.

SONUÇ

Çocukların ve çocukluğun tarihi araştırmaları Batı'da çocukluğu tanımlama, analiz etme, yeniden inşa etme ve temsil etmeye dönük bir dizi çalışmayla başladı. Tarihçiler ve sosyal bilimcilerin bu araştırmalarında, yöntemleri ve kaynaklarının güvenilirliği konusunda pek çok tartışma olmasına rağmen Philippe Ariès'in çalışmalarının büyük etkisi oldu. Bazı araştırmacılar çocukluğun eskiden daha acı verici ve zor geçtiğini söylerken diğerleri bunun tersini iddia etti. Yine bazı araştırmacılar, tüm çocukların gelişim özelliklerinin aynı olduğunu ve bu nedenle çocuklukların değişmez evrensel nitelikler taşıdığını iddia ederken, diğerleri çocukluğun her zaman sosyal ve tarihsel olarak yeniden inşa edildiğine vurgu yaptı. Bu tez, Osmanlı erken modern dönem toplumunda -özellikle 16. yüzyıl- yaşayan çocuk üzerine yoğunlaşarak yukarıdaki iddiaları, Osmanlı toplumunda aramış, ailenin ve toplumun çocuk algısı anlaşılmaya çalışılmıştır. Yetişkinlerin ürettiği ve çoğunlukla çocuğun yetişkinlerle kurduğu ilişkiler üzerine yoğunlaşan bu kaynaklar, çocukların sözüne aracılık etmez. Ancak buna rağmen saray, ordu ve eğitim kademeleri dışındaki çocuklara ulaşmak, onları tanımak, onların algılanışına, yaşamlarına, yetişkinlerle kurdukları ilişkiler üzerinden beklentilerine ulaşmak ya da bunlara dair fikirler üretmek olasıdır. Bu tez, bunu yapmaya çalışmıştır.

Çocuk olma durumu geçicidir, çocukluğun ne kadar sürdüğü ise kültürel ve tarihsel olarak belirlenir. Çocuklar topluma ve tarihe göre değişiklik gösteren fiziksel ve cinsel olgunluk, yasal statü, kronolojik yaş üzerinden tanımlanmış ve bu tanımlar aracılığıyla yetişkinlerle arasına sınırlar konulmuştur. İslam/Osmanlı hukuku, çocukları fiziksel ve cinsel olgunluk bakımından değerlendirerek kızlarda 9, erkeklerde 12 yaşının altını çocuk kabul etse de, çocuğun ve ebeveynlerinin ihtiyaçlarına ve durumlarına göre farklı sınırlar da koyulmuştur: Bâliğ olmadan ailesi tarafından evlendirilebilmesi, ebeveynleri boşanan çocukların 7 yaşına kadar annesinin yanında kalması, 2 yaşına kadar süt emme hakkının olması, 5 yaşında mektebe gitmesi gibi.

Osmanlı tarihçiliğinde çocuk konusu Batı'daki çalışmalardan sonra başlamıştır. Tanzimat sonrası dönemde, çocuklarla ilgili kaynakların (dergi, gazete,

çocuk yetiştirme el kitapları) artmasına paralel olarak ülkemiz tarihçilerinin çocuk tarihi araştırmaları bu döneme yoğunlaşmıştır. Batı'daki araştırmalardan etkilenen kimi Osmanlı tarihçileri, Osmanlı'nın Tanzimat öncesi döneminde çocuğun kitaplarda, resimlerde çok az yer alması nedeniyle, tıpkı Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi çocuğun ayrı bir yeri ve konumunun olmadığı, çocukların *küçük yetişkinler* olarak görüldüğü iddiasında bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı erken modern dönemine dair yapılan araştırmalar (sınırlı da olsa) mahkeme kayıtları, fetvalar, arşiv vesikaları üzerinden yapılan yorumlarla bu iddiaları sorgulanır ve tartışılır hâle getirmiştir. Çocuk, yetişkinler dünyasından korunması gereken, çocuk olması sebebiyle çeşitli hakları bulunan, mağduriyet yaşaması durumunda korunan ve kollanan, geleceğin yetişkin yaşamına hazırlanan, akranlarıyla oyunlar oynayan, belli bir yaşta eğitime başlayan bir varlıktı. Ancak tabii ki yaşadığı mağduriyetler de vardı, günümüz çocuklarının yaşadığı birçok mağduriyet gibi.

Çocuğu haklar ve sorumluluklar temelinde değerlendiren resmî, soğuk, mesafeli, çocuklara *acıma* duygusu beslenmesine neden olan çoğu Osmanlı hukuk belgelerinin yanında çocuklara özenle, sevgi dolu ve şefkatle yaklaşan, ailenin gözbebeği gören ahlak ve terbiye eserleri de vardır. İdeal çocuk portreleri çizen bu eserler, toplumun pratik hayatı içinde yaşayan çocuğu değil, toplumda olması hayal edilen ideal çocuğu anlatır. Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si klasik ahlak eserler, çocuğu öncelikle sosyal yapıların (aile, toplum, devlet) bir parçası, devamı ve inşa edicisi olarak görür. Toplumun en küçük birimi ailedir. Aile içine doğan çocuğun yetiştirilme tarzı ve eğitimi sadece çocuğun kendisini ve ailesini bağlamaz. Toplumun ve devletin bekası için, çocuk *başiboş* bırakılamayacak, eğitim ve terbiyeyle belli karakter özellikleri kazanması gereken bir canlı, bir *projedir*. Birçok kural ve disiplinle şekillenen, terbiye ve eğitimle yetişkinliğe hazırlanan bu çocuk, sosyal yapının birliği ve dirliği için yani toplumsal ve siyasal yapının düzeni, dengesi (nizâm-ı âlem/ erkan-ı erbaa) ve sürekliliği için önemlidir.

Klasik ahlak eserleri dışında nasihatname türünde yazılan, ahlak ve terbiye eserleri de vardır. Osmanlı aile ve toplum hayatını yansıtan, Osmanlı'dan önce, yüzyıllar boyu inşa edilen geleneğin önemli üreticisi olan bu eserler nesilden nesle aktararak gelmiştir. Şifahi gelenekle yazılan bu eserlerde toplumun eğitilmesi ve

bilgilendirilmesi amaçlanır; duygu ön plandadır. Esere konu olan mesajlar, cennetin nimetleri, cehennemin azabı temalı dinî hikâye ve rivayetlerle zenginleştirilir; ayet, tefsir ve hadislerle desteklenir. Bu eserlerden biri olan ve Abdüllatif Karamânî tarafından 1577’de (h. 985) kaleme alınan Âdâb-ı Menâzil, *menzil* (ev yönetimi) kavramına odaklanarak aile üyeleri ve bunların çevresindeki dünyaya ait insanlara ve bunların birbiriyle ilişkilerini açıklar. Abdüllatif Karamânî eserinde, çocuk üzerindeki anne baba hakkı konusuna da değinir. İslam dininin, aile kurumunu önemsemesi, çocuk ile anne baba arasındaki ilişkiye önem vermesi, tefsir ve hadis kitaplarının aile ahlakına dair temel ilke ve kuralları belirlemesi Âdâb-ı Menâzil gibi eserlerde bu konuların işlenmesine neden olmuştur. Karamânî’nin ideal çocuğu anne ve babasına bağlı, onların huzuru ve mutluluğu için çalışan, sağlıklarında, hastalıklarında ve ölümlerinden sonra ebeveynlerine karşı vazifelerini yerine getiren, tüm bunları da sevgi, merhamet ve şefkat duygusuyla yapan bir çocuktur. Abdüllatif Karamânî bu çocuk aracılığıyla ailenin birliğini ve dirliğini sağlamayı amaçlar. Âdâb-ı Menâzil ve muadili eserler, belli bir insan tipinin oluşmasına hizmet eder; bu insan sevgi, şefkat, sabır, iyilik, cömertlik, doğruluk erdemlerine sahip, ailesi ve toplumuna uyumlu, geleneksel yaşamın üreticisi ve devam ettiricisidir. İslam kültürünün ve yaşayışının uzantısı olan bu çocuklar, Batı’daki akranlarından farklıdır. Çünkü İslam dini, aile kurumuna özel ihtimam gösterir.

Bu tezde, çocukların ve çocukluğun yetişkinler için ne anlama geldiği, çocukların temsil edildiği farklı türdeki kaynaklar referans alınarak araştırılmıştır. Kaynakların imkân tanıdığı bilgiler çerçevesinde Osmanlı toplumunda yaşayan çocuklar anlaşılmaya, yetişkinlerin çocuklardan beklentileri üzerinden dönemin zihin yapısı yorumlanmaya çalışılmıştır. Tarihçi, söylenenler ve kaydedilenler kadar, sessizlik ve boşlukları da aramalıdır. Çocukların, çocuk tarihi araştırmalarındaki sessizliği, sözleri olmadığı ve varlıklarının inkâr edildiği anlamına gelmez. Bu tez, 16. yüzyıl Osmanlı çocuklarının sesi olmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI VE YAZMA ESERLER

Yazma Eser:

Abdüllatif Karamânî: **Âdâb-ı Menâzil**, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi Yazma Eser Koleksiyonu 1725, No. 34.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (MVL.d), Dosya 745- 33, h. 1283.

Ali Emiri Mahmud II (AE.SMHD.II), Dosya 50- 3257, h. 1254.

Zabtiye Nezâreti (ZB), Dosya 337- 47, h. 1320.

Meşihat Defterleri Fetva Mecmuaları (MŞH.FTV), Dosya 1- 93, h. 1213.

2. YAYINLANMIŞ ANA KAYNAKLAR

Şer‘iyye Sicilleri:

Eyüb Şer‘iyye Sicilleri (EŞS), Defter no. 3 (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587), Cilt 22, hkm. 182, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

Galata Şer‘iyye Sicilleri, Defter no. 90 (H. 1073-1074 / M. 1663), Cilt 40, hkm. 32, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

Galata Şer‘iyye Sicilleri, Defter no. 90 (H. 1073-1074 / M. 1663), Cilt 40, Hüküm (hkm.) 108, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

Galata Şer‘iyye Sicilleri, Defter no. 15 (H. 981-1000 / M. 1573-1591), Cilt 34, hkm. 153, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

Bab Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), Defter no. 3 (H. 1077 / M. 1666-1667), Cilt 17, hkm. 203, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011.

Bab Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), Defter no. 46 (H. 1096 - 1097 / M. 1685-1686), Cilt 19, hkm. 99, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011.

Bab Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), Defter no. 54 (H. 1102 / M. 1691), Cilt 20, hkm. 287, İstanbul, İSAM Yayınları, 2011.

Üsküdar Şer‘iyye Sicilleri (ÜŞS), Defter no. 51 (H. 987-988/ M. 1579-1580), Cilt 8, hkm. 89, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

Eserler:

- Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el- Mavsîlî: **El- İhtiyar Li- Ta'lîl'l-Muhtar**, Ter. Mehmet Keskin, Cilt 2-3, İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2005.
- Abdülaziz Bey: **Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Adudüddin el-İci: **Ahlaku Adudüddin**, Çev. İlyas Çelebi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Aristoteles: **Ekonomi**, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2016.
- Aristoteles: **Nikomakhos'a Etik**, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2017.
- Aristoteles: **Politika**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993.
- B. Erdeşir-i Esterâbâdî: **Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, , 1990.
- Bursalı Mehmed Tâhir Efendi: **Osmanlı Müellifleri**, Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Cilt 1, İstanbul, Meral Yayınevi, 1971.
- Ebû Dâvûd Süleyman: **Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi**, Haz. Necati Yeniel, Hüseyin Kayapınar, Cilt 8, İstanbul, Şamil Yayınevi, 1989.
- Emre: **Terceme-i Pendnâme-i 'Attâr**, Haz. Azmi Bilgin, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1998.
- Erasmus, Desiderius: **Çocuklar İçin Adabımuâşeret**, Çev. Berna Günen, İstanbul, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2017.
- Güvâhî: **Pend-Nâme (Öğütler ve Atasözleri)**, Haz. Mehmet Hengirmen, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Hasan Kâfî Akhisarî: **Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Âlem**, Ter. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2018.
- Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî: **Ahlâk-ı Muhsunî (Kâşîfî'nin Ahlâk Kitabı)**, Haz. Murat Demirkol, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

- İbn Miskeveyh: **Tehzîbu'l-Ahlak: Ahlak Eğitimi**, Çev. Abdülkadir Şener, Cihat Tunç, İsmet Kayaoğlu, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013.
- İbn-i Sînâ: **El-Kanun Fi't-Tıbb**, Çev. Esin Kahya, Cilt 1, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995.
- İbn-i Sînâ: **El-Kanun Fi't-Tıbb**, Çev. Prof. Dr. Esin Kahya, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2017.
- İbn-i Sina El-Buhari: **İbn-i Sina'nın Küçük Tıp Kanunu: Kitab El-Kânûn El-Sağır fi't-Tıbb**, Yay. Haz. Prof. Dr. H. Kadircan Keskinbora, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2013.
- İmâm Buhârî: **El-Edebü'l-Müfred**, Tercüme ve Şerh Prof. Dr. Mehmet Yaşar Kandemir, Cilt 1, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2017.
- İmam Gazzali: **Ey Oğul!: Eyyühe'l-Veled**, Ter. Hasan Küçük, İstanbul, Marifet Yayınları, 1984.
- Kâtip Çelebi: **Keşfü'z-Zunûn**, Ter. Rüştü Balcı, 4. Cilt, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Kınalızâde Ali Efendi: **Ahlâk-ı Âlâî**, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007.
- Mahmud Bayatî: "Câm-ı Cem-Âyîn", **Osmanlı Tarihleri-1**, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1925-1949.
- Molla Hüsrev: **Dürer'ül-Hükkam Fi Şerh-i Gurer'ül Ahkâm**, Ter. Arif Erkan, Cilt 1, İstanbul, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1980.
- Muhyî-i Gülşenî: **Ahlak-ı Kirâm**, Haz. Abdullah Tümsek, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004.
- Nasîrüddin Tûsî: **Ahlak-ı Nâsırî**, Çev. Anar Gafarov, Zaur Şükürov, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2007.
- Nasîreddin Tûsî: **Ahlak-ı Nâsırî**, Çev. A. Vahap Taştan-Habil Nazlıgül, Ankara, Fecr Yayınları, 2005.
- Tirmizî: **Sünen-i Tirmizî Tercemesi**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Cilt 3, İstanbul, Yunus Emre Yayınları, (t.y.).

Yusuf Has Hacib:

Kutadgu Bilig II, Ter. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.

3. ARAŞTIRMA ESERLERİ:

Adams, Tracy:

“Medieval Mothers and Their Children”, **Childhood in the Middle Ages and the Renaissance**, Edited by Albrecht Classen, Berlin, Walter de Gruyter, pp. 265-290.

Akyüz, Yahya:

Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1982’ye), Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 1982.

And, Metin:

Geleneksel Türk Tiyatrosu: Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri, İstanbul, İnkılap Kitabevi.

Araz, Yahya:

Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

Araz, Yahya:

Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Emeği: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2020.

Araz, Yahya:

“Osmanlı İstanbul’unda Çocuk Olmak”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum**, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt 4, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 476-489.

Araz, Yahya:

“Osmanlı Ahlak Ve Terbiye Kitaplarında Ebeveynlere Hürmeti Teşvik Etmeye Yönelik Hikâyeler”, Cilt 13, Sayı 100, Ankara, **Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, 2013, s. 99-109.

Araz, Yahya:

“Ölmek İçin Çok Erken!": 17. ve 18. Yüzyılda Anadolu’da Kazaların Sebep Olduğu Çocuk Ölümleri ve Yaralanmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, İstanbul, **Tarih Dergisi**, Cilt 56, Sayı 2, 2013, s. 25-54.

Arı, Bülent, Ercan Karateke:

“Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın ve Çocuk Eğitimi/Woman and Child Education in Dede Korkut Tales”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7, 2014, s. 275-284.

- Arıcı, Müstakim: “Adududdîn el-Îcî’nin Ahlak Risalesi: Arapça Metni ve Tercümesi”, **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi**, 2009, s. 135-172.
- Ariès, Philippe: **Centuries of Childhood: A Social History of Family Life**, Translated by Robert Baldick, Newyork, Alfred A. Knopf, 1962.
- Arpaguş, Hatice K.: “Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 22, Sayı 1, 2002, s. 25-56.
- Atalay, Rafet: “H. 922 Tarihli Âdâb-ı Menâzil Nüshasının Çevriyazılı Metni ve Eserdeki Türkçe Birleşik Fiillerin Yapı ve Anlam İncelemesi”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Danışman Prof. Dr. Ayşe İlker, Manisa, 2015.
- Atlı, Cem Serkan: “İsimlere Sosyolojik Açıdan Bakmak: 1923-2017 Yılları Arasında Türkiye’de Verilen İsimler”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2020, s. 386-404.
- Aydın, Mehmet Âkif: **Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.
- Aydın, Mehmet Âkif: **İslâm-Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No. 15, 1985.
- Aydın, Mehmet Âkif: “Çocuk”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, 1993, s. 361-363.
- Bardakoğlu, Ali: “Hidâne”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 17, 1998, s. 467-471.
- Bayat, Ali Haydar: “Fatih’in Tertip Ettiği Sünnet Şenlikleri (Sûr-ı Hümayûnlar)”, **Kubbealtı Akademi Mecmuası**, Cilt 12, Sayı 3, 1983, s. 51-62.
- Bayrakdar, Mehmed: **İslam Felsefesine Giriş**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Beşer, Faruk: “Süslenme”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, 2010, s. 178-180.
- Bruno, Frank J.: **Psikoloji Tarihine Giriş**, Çev. Nesrin Hisli, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:10, 1982.

- Canan, İbrahim: “Enes b. Mâlik”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul, 1995, s. 234-235.
- Classen, Albrecht: “Philippe Ariès and the Consequences: History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotions: Where Do We Stand Today?”, **Childhood in the Middle Ages and the Renaissance**, Edited by Albrecht Classen, Berlin, Walter de Gruyter, 2005, pp. 1-65.
- Çağrı, Mustafa: “İslâm Düşüncesinde Aile Ahlakı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, 329-340.
- Çağrı, Mustafa: **İslâm Düşüncesinde Ahlak**, İstanbul, Dem Yayınları, 2020.
- Çağrı, Mustafa: “Tedbîrü’l-Menzil”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 40, 1993, s. 260-261.
- Çağrı, Mustafa: “Ana-Baba (Ebeveyn)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, 1991, s. 103-105.
- Çağrı, Mustafa: “İtidal”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, 2001, s. 456-457.
- Çamdibi, Mahmut: **Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s. 235-242.
- Çamdibi, Mahmut: “Ailede Çocuğun Ahlâkî Terbiyesi”, **İslam’da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 127-133.
- Çeker, Orhan: “Hünsâ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, 1998, s. 491-492.
- Çelik, Celalettin: “Kültürel Sembol Sistemi Olarak İsimler: İsim Sosyolojisine Giriş”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 2, 2006, s. 39-61.
- De Boer, T. J.: **İslâmda Felsefe Tarihi**, Çev. Yaşar Kutluay, Ankara, Balkanoğlu Matbaacılık, 1960.
- Demirel, Ömer, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş: “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I**, Ankara, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, s. 89-153.

- Emiroğlu, Selim: **Kutadgu Bilig’de Çocuk Eğitimi**, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1, 2012, pp.1027-1041.
- Elkind, David: “Childrearing and Education in a Changing World”, **Changing Childhood in the World and in Turkey (Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk): III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri 16-18 Ekim 2000**, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, s. 231-240.
- Erdem, Hüsameddin: “Abdülâtil Karamânî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 1, 1993, s. 256.
- Ergün, Mustafa: “Dede Korkut Hikâyelerindeki İnsan Yetiştirme”. **Uluslararası Bilim ve Eğitim Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 2019, s. 78-90.
- Fahri, Macid: **İslam Ahlak Teorileri**, Çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004.
- Faroghi, Suraiya: **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Frijhoff, Willem: “Historian’s Discovery of Childhood”, **Paedagogica Historica**, Vol. 48:1, London, Routledge, 2012, p. 11-29.
- Gettins, Diana: “Is Childhood Socially Constructed?”, Ed. Jo Campling, **The Child in Question**, London, Palgrave, 1998, s. 21-45.
- Gettins, Diana: “The Historical Construction of Childhood”, **Introduction to Childhood Studies**, McGraw-Hill Education, ProQuest Ebook Central, 2008, s. 35-49.
- Gezgin, İsmail: **Homo Narrans: İnsan Niçin Anlatır?**, İstanbul, Redingot Kitap, 2020.
- Gil’adi, Avner: “Saghir”, **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, Vol. 8, 1995, pp. 821-827.
- Gil’adi, Avner: “Is There a Concept of ‘Childhood’ in Islamic Civilization?” **Changing Childhood in the World and in Turkey (Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk)**, III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi

- Bildirileri 16-18 Ekim 2000, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara 2001, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, pp. 309-319.
- Gökalp, Ziya: **Yeni Mecmua Yazıları**, Haz. Salim Çonoğlu, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018.
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 927, 1961.
- Gökyay, Orhan Şaik: **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Günay, Hacı Mehmet: “Alâeddin Semerkandî”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, 1990, s. 470-471.
- Heywood, Colin: **Baba Bana Top At! Batıda Çocukluğun Tarihi**, Çev. Esin Hoşsucu, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
- İnal, Kemal: **Modernizm ve Çocuk: Geleneksel Modern ve Postmodern Çocukluk İmgeleri**, Ankara, Sobil Yayıncılık, 2007.
- İpçioğlu, Mehmet: **Konya Şer’iyye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi**, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2001.
- James, Allison: “Problems, Perspectives and Practices in the ‘New’ Sociology of Childhood”, **Changing Childhood in the World and in Turkey (Dünyada ve Türkiye’de Değişen Çocukluk): III. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri 16-18 Ekim 2000**, Yay. Haz. Bekir Onur, Ankara, Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 9, 2001, pp. 241-252.
- James, Allison and Alan Prout: **Constructing and Reconstructing Childhood**, Classic Edition, Abingdon, Routledge, 2015.
- Kahraman, Ahmet: “Ahlâk-ı Alâî”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, 1993, s. 15-16
- Karaman, Hayrettin: “İslam’ın Getirdiği Aile Anlayışı”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları**, Ankara, 1992, s. 6-16.
- Kamacı, Fatımatüz Zehra: **Hız Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi**, İstanbul, İnkılab Yayınları, 2014.

- Kaşıkcı, Osman: “Eski Hukukumuzda Süt Emzirme Akdi”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt X, Sayı 1-2, 2006, s. 17-54.
- Kehily, Mary Jane: “Understanding Childhood”, **Introduction to Childhood Studies**, McGraw-Hill Education, ProQuest Ebook Central, 2008, pp. 1-16.
- Kocabıyık, Oya Onat: “Benlik ve Ahlaki Kimlik”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, Cilt 12/27, 2014, s. 261-280.
- Koptağel İlal, Günsel: **Tıpsal Psikoloji**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları No: 3024, 1982.
- Köknel, Özcan: “Meslek Seçimi”, **Aile ve Çocuk: Yıllık Dergi 6**, Ed. Haluk Yavuzer, 1987, s. 42-47.
- Köksal, Asım Cüneyd: “Osmanlılarda Adalet Kavramı”, **Osmanlı’da İlm-i Fıkıh: Âlimler, Eserler, Meseleler**, İstanbul, İsar Yayınları, 2017, s. 342-366.
- Köse, Ali: “Ahlak-ı Alâî’nin İkinci Kitabı İlm-i Tedbîri-l Menzil’de Eğitim”, İstanbul, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Danışman Mahmut Çamdibi, 1988.
- Köse, Saffet: “İslâm Açısından Ebeveynin Çocukları Üzerindeki Hakları veya Çocukların Ebeveynine Karşı Vazifeleri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, Sayı 12, 2008, s. 345-368.
- Krستیć, Tijana: “You Must Know Your Faith in Detail: Redefinition of the Role of Knowledge and Boundaries of Belief in Ottoman Catechisms (‘İlm-i hâls)”, **Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire, c. 1450–c. 1750**, Edited by Tijana Krستیć and Derin Terzioğlu, Boston, 2020, p. 155-195.
- Kurt, Abdurrahman: **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876) Sosyo-Ekonomik Yapı, Gelenek ve Görenekler**, Bursa, Sentez Yayınları, 2013.
- Kurt, İhsan: **Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Levent, Agâh Sırrı: **Türk Edebiyatı Tarihi**, Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

- Levent, Agâh Sırrı: “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, Ankara, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, Sayı 11, 1964, s. 89-115.
- Locke, John: **Eğitim Üzerine Düşünceler**, Çev. Hakan Zengin, İstanbul, Morpa Kültür Yayınları, 2004.
- Mantran, Robert: **XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayınları, 1991.
- Matthews, Gareth B.: **Çocukluk Felsefesi**, Çev. Emrah Çakmak, İstanbul, Gendaş Kültür, 2000.
- Mayhew, Henry: **London Labour and the London Poor**, Hertfordshire, Wordsworth Editions, 2008.
- Mitchell, Linda Elizabeth: **Family Life in the Middle Ages**, Westport, Greenwood Press, 2007.
- Nasr, Seyyid Hüseyin: **İslam’da Bilim ve Medeniyet**, Çev. Nabi Avcı, Kasım Turhan, Ahmet Ünal, İstanbul, İnsan Yayınları, 1991.
- Nasr, Seyyid Hüseyin: **İslam ve Bilim: İslam Medeniyetinde Pozitif Bilimlerin Tarihi ve Esasları**, Çev. İlhan Kutluer, İstanbul, İnsan Yayınları, 2006.
- Nutku, Özdemir: “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 49-57.
- Ocak, Hasan: “İslam Ahlak Felsefesinde Et Tedbiru’l-Menzil/Ev İdaresi Kavramı”, **Journal of Intercultural and Religious Studies**, Sayı 6, 2013, s. 85-118.
- Okay, Cüneyd: **Osmanlı Hayatında Yenileşmeler**, İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1998.
- Okay, Cüneyd: **Meşrutiyet Dönemi Çocuk Edebiyatı**, (y.y.y.), Medyatek Yayınları, 2002.
- Oktay, Ayşe Sıdika: **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Danışmanı Mustafa Çağrıcı, İstanbul 1998.
- Onur, Bekir: **Türkiye’de Çocukluğun Tarihi: Çocukluğun Sosyo-Kültürel Tarihine Giriş**, Ankara, İmge Kitabevi, 2005.

- Öcal, Mustafa: “Amin Alayı”, **TDV İslam Ansiklopedisi** , Cilt 3, 1991, s. 63.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Özdemir, Ahmet: “Kur’an Ayetleri Çerçevesinde Bilinçli Nesiller Yetiştirmek”, **Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar: Dinî, Tarihî, Sosyolojik ve Psikolojik Analizler**, Ankara, İlahiyat Yayınları, 2018, s. 49-84.
- Özdirek, Recep, Ali Hakan Çavuşoğlu: “Süfyân es-Sevrî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, 2010, s. 23-28.
- Özel, Ahmet: “Alkame b. Kays”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, 1989, s. 467.
- Postman, Neil: **Çocukluğun Yokoluşu**, Çev. Kemal İnal, İstanbul, İmge Kitabevi, 1995.
- Sakaoğlu, Necdet: **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Schultz, Duane P., Sydney Ellen Schultz: **Modern Psikoloji Tarihi**, Çev. Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001.
- Şafak, Nurdan: **Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak**, Ed. Haşim Şahin ve Nurdan Şafak, İstanbul, Dem Yayınları, 2012, s. 11.
- Şeker, Mehmet: **Fatih Devri Osmanlı Müelliflerinden Ali b. Hüseyin el-Amâsî ve Tarîku’l Edeb’i**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
- Tan, Mine: “Çocukluk: Dün ve Bugün”, **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Tatar, Tuba: “Abdüllatîf Karamânî’nin Âdâb-ı Menâzil’ine Göre Menzil Kavramının Değerlendirilmesi”, **İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2017.
- Terzioğlu, Derin: “Where ‘İlm-Hal Meets Catechism: Islamic Manuals of Religious Instruction in The Ottoman Empire in The Age of Confessionalization”, **The Past and Present Society**, Oxford University Press, 2013, pp. 79-114.

- Toksöz, Hatice: “Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi”, **Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak**, Ed. Haşim Şahin, Nurdan Şafak, İstanbul, Dem Yayınları, 2012.
- Tuncel, Kamil: “Şa‘ban-ı Şifai’nin Tedbirü’l-Mevlud Adlı Eserinde Eğitim Anlayışı”, İstanbul, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1991.
- Turan, Refik: “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, Aralık 1992, s. 74-83.
- Uzun, Mustafa İsmet: “İstanbul’da Okumaya Başlama Merasimi”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Toplum**, Ed. Coşkun Yılmaz, Cilt 4, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, s. 111-114.
- Wiesner-Hanks, Merry E.: **Erken Modern Dönemde Avrupa: 1450-1789**, Çev. Hamit Çalışkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Yalçın, Süleyman Kaan, Murat Şengül: “Dede Korkut Hikâyeleri’nin Çocuk Eğitimi Açısından Öne Sürdüğü Değerler Ve Ortaya Çıkarmak İstedığı Tip Üzerine Bir Değerlendirme”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 2, 2004, s. 209-223.
- Yerasimos, Marianna: “16-19. Yüzyıl Gravür ve Suluboyalarında Osmanlı Çocuk Figürleri”, **Toplumsal Tarihte Çocuk: Sempozyum 23-24 Nisan 1993**, Yay. Haz. Bekir Onur, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 58-68.
- Yörükoğlu, Atalay: **Çocuk Ruh Sağlığı**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1978.
- Yüksel, Hasan: “Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)”, Ankara, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi**, 1990.
- Yüksel, Hasan: “Vakfiyelere Göre Osmanlı Toplumunda Aile”, **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 89-124.

4. SİNEMA FİLMİ

Nadine Labaki: **Capernaum**, Lübnan, 2018,
<https://www.imdb.com/title/tt8267604/> , 07:55-08:10
(Çevrimiçi Erişim/ 31.05.2021).

